

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 14

Умань
Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
2026

Засновник видання:

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання засновано у 2015 р.

Ідентифікатор медіа R30-02367 (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1982 від 28.12.2023).

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОН України № 920 від 26.06.2024).

Адреса редколегії:

20300, Черкаська обл., м. Умань
вул. Садова, 28

Тел.: (04744) 3-40-44,
(097) 303-91-77

E-mail: umanska.starovyna@ukr.net,

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Уманського національного університету (протокол № 9 від 2 квітня 2026 р.)

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на науковий журнал «Уманська старовина» обов'язкове.

Головний редактор:

Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії та культури України Уманського національного університету;

Сокирська Владилена Володимирівна – доктор історичних наук, професор, в.о. декана факультету історичної та філологічної освіти Уманського національного університету;

Скус Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, в.о. завідувача кафедри соціальних і гуманітарних наук Уманського національного університету.

Редакційна колегія:

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всевітньої історії та методик навчання Уманського національного університету;

Коляструк Ольга Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Morawiec Norbert – PhD (Doctor of Philosophy), assistant professor Jan Dlugosz University in Czestochowa, Poland;

Faraldo Jarillo, Jose M. – Prof. Dr, professor Complutense University of Madrid.

У52 Уманська старовина: Науковий журнал. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2026. Вип. 14. 206 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, загальної історії, історіографії історії, історії історичної науки в Україні, методики навчання історії, спеціальних історичних дисциплін, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Статті друкуються в авторській редакції.

© УДПУ імені Павла Тичини, 2026

© Автори статей, 2026

ЗМІСТ

Історія України

Руккас Андрій

УКРАЇНСЬКИЙ СТАРШИНА В АРМІЯХ ТРЬОХ ДЕРЖАВ: ЖИТТЄВИЙ І ВІЙСЬКОВИЙ ШЛЯХ ПОЛКОВНИКА ЮРІЯ ОРДАНОВСЬКОГО (1887–1974) 7

Мельниченко Василь

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІЛЬНА УКРАЇНА» (1917 р.) 22

Салата Оксана

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ПРАЗІ У 1921-1937 РР 30

Вакал Роман

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОСТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УСРР ПРИ УРЯДІ СРСР У 1924 Р.: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ 40

Мировський Олексій, Юрейко Павло

“ЗВУКИ СВОБОДИ”: МУЗИЧНИЙ ВИМІР РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 49

Киридон Алла, Троян Сергій

ДЕРЖАВНО-ІДЕНТИЧІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2026): АНАЛІЗ І ТЕОРЕТИЧНІ ІМПЛІКАЦІЇ 59

Регіональна історія

Давлетов Олександр, Саламаха Ігор

КРИЧЕВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1740–1744 РР. ЯК ТРАНСФЕР ПОВСТАНСЬКОЇ МОДЕЛІ: ВАСИЛЬ ВОЩИЛО ТА ОБРАЗ «РОДИЧА» БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 76

Добровольська Вікторія

ІНЖЕНЕРНІ ІННОВАЦІЇ МИКОЛАЇВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІРТТ У ПРОЄКТАХ РОЗБУДОВИ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 86

Міронова Ірина

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ФОНДУ МИКОЛАЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГУБЕРНАТОРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОШТОВОЇ СЛУЖБИ МІСТА МИКОЛАЄВА ХІХ СТОЛІТТЯ 96

Тацієнко Віталій, Тацієнко Наталія

СЛУЖІННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КИЕВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ») 107

Семешин Едуард

ПОЛІТИЧНІ ЧИСТКИ ТА ПАРТІЙНИЙ АКТИВІЗМ В СУМСЬКОМУ ІНСТИТУТІ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (1930-1933) 127

Всесвітня історія

Горохівський Петро

ЕЛЕМЕНТИ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» У РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКІЙ ВІЙНІ 1939–1940 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ). ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ 139

Дегтярьов Вадим

МІГРАЦІЙНИЙ ФАКТОР У ТРАНСФОРМАЦІЇ БРИТАНСЬКОГО ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ
(2004–2016) 148

Махиня Оксана, Лисенко Алла

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО ТУРЕЧЧИНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В
УМОВАХ ФУНКЦІОНУВАННЯ МИТНОГО СОЮЗУ 159

Скрипник Олена

ІСТОРІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ НЕУРЯДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ FREEDOM
HOUSE 168

Методика навчання історії

Священко Зінаїда

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО
КІНЦЯ ХVІІІ СТ. У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ 181

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Клименко Тетяна

РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ЧЕРКАЩИНИ В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ 192

CONTENT

History of Ukraine

Rukkas Andrii

A UKRAINIAN OFFICER IN THE ARMIES OF THREE STATES: THE LIFE AND MILITARY CAREER OF COLONEL YURII ORDANOVSKII (1887–1974) ... 7

Melnychenko Vasyl

THE PEASANT QUESTION ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER «FREE UKRAINE» (1917) 22

Salata Oksana

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF LIBRARIES OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN PRAGUE IN 1921-1937. 30

Vakal Roman

ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE PERMANENT REPRESENTATION OF THE UKRAINIAN SSR UNDER THE GOVERNMENT OF THE USSR IN 1924: LEGAL FOUNDATIONS AND FUNCTIONAL PURPOSE 40

Mirovskyi Oleksiy, Yureiko Pavlo

SOUNDS OF FREEDOM: THE MUSICAL DIMENSION OF THE REVOLUTION OF DIGNITY AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY 49

Kyrydon Alla, Troyan Serhiy

STATE-IDENTITY TRANSFORMATIONS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2026): ANALYSIS AND THEORETICAL IMPLICATIONS 59

Regional history

Davlietov Olexandr, Salamakha Igor

THE KRYCHEV UPRISING OF 1740–1744 AS A TRANSFER OF A REBELLION MODEL: VASYL VOSHCHYLO AND THE IMAGE OF A ‘KINSMAN’ OF BOHDAN KHMELNYTSKY 76

Dobrovolska Viktoriia

ENGINEERING INNOVATIONS OF THE MYKOLAYIV BRANCH OF THE IRTS IN URBAN INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT PROJECTS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY 86

Mironova Iryna

THE DOCUMENTARY HERITAGE OF THE MYKOLAIV MILITARY GOVERNOR’S FUND AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE POSTAL SERVICE OF THE CITY OF MYKOLAIV IN THE 19TH CENTURY 96

Tatsiienko Vitalii, Tatsiienko Natalia

SERVICE OF THE ORTHODOX CLERGY DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON MATERIALS FROM «KIEVSKIE EPARKHIALNYE VEDOMOSTI») 107

Semeshyn Eduard

POLITICAL PURGES AND PARTY ACTIVISM AT THE SUMY INSTITUTE OF SOCIAL EDUCATION (1930–1933) 127

World History

Horokhivskyi Petro

ELEMENTS OF «HYBRID WARFARE» IN THE SOVIET–FINNISH WAR OF 1939–1940
(BASED ON MATERIALS FROM THE LOCAL PRESS) HISTORICAL PARALLELS 139

Dehtiarov Vadym

THE MIGRATION FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF BRITISH EUROSCEPTICISM
(2004–2016) 148

Makhynia Oksana, Lysenko Alla

STRATEGIC PARTNERSHIP BETWEEN TURKEY AND THE EUROPEAN UNION IN THE
CONDITIONS OF THE FUNCTIONING OF THE CUSTOMS UNION 159

Skrypnyk Olena

HISTORY AND ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL
ORGANIZATION FREEDOM HOUSE 168

Method of teaching history history

Svyaschenko Zinaida

THE STUDY OF THE HISTORY OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE FROM ANCIENT
TIMES TO THE LATE EIGHTEENTH CENTURY IN GENERAL SECONDARY EDUCATION
INSTITUTIONS 181

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Klymenko Tetiana

RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE CHERKASY REGION IN ARCHIVAL DOCUMENTS:
A SOURCE CRITICAL ANALYSIS 192

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358570

УДК 355(47+477+438)(092)

Андрій РУККАС,
<https://orcid.org/0000-0003-2086-3463>
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
rukkas@knu.ua

УКРАЇНСЬКИЙ СТАРШИНА В АРМІЯХ ТРЬОХ ДЕРЖАВ: ЖИТТЄВИЙ І ВІЙСЬКОВИЙ ШЛЯХ ПОЛКОВНИКА ЮРІЯ ОРДАНОВСЬКОГО (1887–1974)

У статті досліджено життєвий і військовий шлях полковника Армії УНР Юрія Івановича Ордановського як характерний приклад долі українського старшини першої половини ХХ ст. Розглянуто його службу в Російській імператорській армії, участь у Першій світовій війні, процес українізації військових частин у 1917 р., діяльність у складі Дієвої Армії УНР та повстанських формувань. Проаналізовано його службу в Війську Польському в міжвоєнний період, що відображає складність становища українських офіцерів у чужоземних збройних силах. Особливу увагу приділено еміграційному етапу життя, збереженню зв'язків із урядом УНР в екзилі та участі в житті української військової еміграції за кордоном. Доведено, що біографія Ю. Ордановського є важливим джерелом для вивчення історії українського старшинства та визвольних змагань.

Ключові слова: Юрій Ордановський, Армія УНР, кавалерія, українське старшинство, Військо Польське, українці-контрактні офіцери, українська військова еміграція.

Andrii RUKKAS,
<https://orcid.org/0000-0003-2086-3463>
PhD in History, Associate Professor
of the Department of Central and Eastern European History
of Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine)
rukkas@knu.ua

A UKRAINIAN OFFICER IN THE ARMIES OF THREE STATES: THE LIFE AND MILITARY CAREER OF COLONEL YURIY ORDANOVSKII (1887–1974)

The article explores the life and military career of Colonel of the Army of the Ukrainian People's Republic (UPR) Yuriy Ivanovych Ordanovskii as a representative example of the complex historical trajectory experienced by Ukrainian officers in the first half of the 20th century. The study focuses on the transformation of an imperial officer into a conscious participant in the Ukrainian national liberation movement, and traces the main stages of his service in different military formations and political contexts. Through the reconstruction of his biography, the article highlights broader historical processes that affected the Ukrainian officer corps during the period of revolution, war, and exile.

Particular attention is paid to Ordanovskii's early military education and service in the Imperial Russian Army, including his participation in the First World War, where he gained significant combat experience and received several decorations for bravery. The article analyzes the crucial turning point in his career during the revolutionary events of 1917, when he became actively involved in the Ukrainization of military units and joined the emerging national armed forces. His subsequent service in the Army of the UPR, participation in combat operations against

Bolshevik forces, and involvement in insurgent detachments are examined as key elements of his contribution to the struggle for Ukrainian independence.

The study also addresses his service in various cavalry and border units, his role in staff and command positions, and his participation in the campaigns of the UPR Army, including the difficult period of retreat, internment, and reorganization. Special emphasis is placed on his internment after the defeat of the UPR forces and his later integration into the Polish Army during the interwar period. This stage of his life illustrates the challenges faced by Ukrainian officers who entered foreign military services while preserving their national identity and loyalty to the idea of Ukrainian statehood. The article examines his professional duties, conflicts within the officer corps, and the moral and psychological difficulties he experienced while serving in the Polish armed forces.

The final part of the study considers Ordanovskii's experiences during the Second World War and his postwar emigration to Germany, Canada, and the United States. It emphasizes his continued connection with the UPR government in exile, his promotion in rank, and his participation in Ukrainian émigré military circles. These aspects of his biography demonstrate the continuity of the Ukrainian military tradition beyond the loss of statehood and the dispersal of the officer corps across different countries.

The article concludes that the biography of Yurii Ordanovskii provides valuable material for understanding the history of the UPR Army, the Ukrainian insurgent movement, and the broader phenomenon of military emigration. It illustrates the personal dimension of the national liberation struggle and contributes to the study of the social, psychological, and professional experiences of Ukrainian officers who served in various armies during a period of profound political upheaval. The research thus expands knowledge of the Ukrainian officer corps and highlights the importance of individual biographies for reconstructing the history of the Ukrainian struggle for independence.

Keywords: *Yurii Ordanovskii, Army of the Ukrainian People's Republic, cavalry, Ukrainian officer corps, Polish Army, Ukrainians-contracting officers, Ukrainian military emigration.*

Постановка наукової проблеми. Вивчення української військової історії першої половини ХХ ст. неможливе без ґрунтовного дослідження біографій представників старшинського (офіцерського) корпусу, доля яких була тісно пов'язана з драматичними подіями епохи революцій, воєн і вимушеної еміграції. Значна частина українських старшин пройшла складний шлях служби в різних військових структурах – від Російської імператорської армії до Армії Української Народної Республіки (УНР), а після поразки визвольних змагань змушена була емігрувати закордон.

Попри значне зростання інтересу до історії Армії УНР, біографії багатьох її старшин залишаються малодослідженими або відомими лише фрагментарно. Особливо це стосується тих військовиків, які поєднували службу в різних арміях і перебували на перетині кількох військово-політичних традицій. У зв'язку з цим постає наукова проблема реконструкції життєвого й військового шляху таких постатей, з'ясування їхнього місця в історії українських визвольних змагань та ролі у формуванні й збереженні української військової традиції в умовах бездержавності.

Особливий інтерес у цьому контексті становлять випадки переходу кадрових офіцерів царської армії до українського війська. Біографія Юрія Івановича Ордановського є показовою та водночас певною мірою унікальною, адже йдеться про кадрового офіцера російської кавалерії. Вихований в традиціях імперського офіцерського корпусу, у вирі революційних подій 1917 р. він свідомо перейшов на українську службу і взяв участь у формуванні збройних сил УНР. Слід враховувати, що офіцерський корпус російської кавалерії був досить «закритим» і кастовим професійним середовищем, оскільки значною мірою формувався з представників вищих верств суспільства та характеризувався особливо розвиненим почуттям корпоративної солідарності. Кавалерійські полки мали власні усталені історичні традиції, символіку, неформальні правила поведінки та міцні горизонтальні зв'язки між

офіцерами, що формували специфічну «полкову спільноту», «полкову родину». У таких умовах служба в кавалерії сприяла виробленню сильного корпоративного духу та відчуття належності до окремого, елітарного військового стану. Саме тому перехід кадрового офіцера-кавалериста з російської до української армії вимагав не лише політичного вибору, але й подолання глибоко вкорінених професійних, соціальних і культурних практик.

Не менш важливим і водночас малодослідженим є подальший етап життєвого шляху таких військовиків, зокрема, їхня служба у збройних силах інших держав після поразки визвольних змагань. Тут досвід Юрія Ордановського є особливо показовим, оскільки він належав до відносно невеликої групи українських старшин, які в міжвоєнний період були прийняті на контрактну службу до Війська Польського. Це явище мало специфічний характер. Українські старшини були у польській армії не заробітчанами-найманцями. Вони залишались свідомими представники військової еміграції, які зберігали зв'язки з Державним центром УНР в екзилі та розглядали свою службу як своєрідну форму підготовки до можливого відновлення українських збройних сил у майбутньому. Таким чином, досвід контрактної служби українських старшин у Війську Польському становить унікальне явище в історії української військової еміграції. Він поєднував професійну службу в армії іншої держави із збереженням власної національно-політичної ідентичності. Дослідження життєвого й військового шляху Юрія Ордановського дозволяє глибше зрозуміти як особливості цієї форми служби, так і ширші процеси адаптації українського офіцерства в умовах бездержавності.

Метою дослідження є комплексний аналіз військової та громадської діяльності майора Юрія Ордановського в контексті українських визвольних змагань і подальшої еміграційної історії українського офіцерства, з'ясування його ролі у формуванні та функціонуванні військових структур УНР, а також висвітлення особливостей служби українських старшин у складі польських збройних сил.

Аналіз досліджень. Постаті Юрія Ордановського досі не присвячено окремих наукових досліджень чи спеціальних біографічних розвідок. Наявні відомості про нього обмежуються кількома лаконічними довідками в енциклопедичних та біографічних словниках, де подано лише загальні відомості про його військову службу (Тинченко, 2007; Давидюк, 2023).

Наукова новизна роботи полягає у систематизації та узагальненні маловідомих біографічних матеріалів про Юрія Ордановського, введенні до наукового обігу фактів його службової діяльності в Армії УНР та Війську Польському, а також у спробі комплексного розгляду його життєвого шляху як типового й водночас унікального прикладу трансформації українського старшинського середовища в умовах втрати державності та перебування в еміграції. Дослідження також дозволяє поглибити розуміння морально-психологічних і соціальних аспектів служби українських військовиків у чужоземних арміях, що становить важливий напрям сучасної воєнно-історичної науки.

Виклад основного матеріалу. Майбутній полковник Армії УНР Юрій (Георгій) Ордановський народився 10 (22) листопада 1887 р. в селі Римарівка Гадяцького повіту на Полтавщині (нині – у складі Краснолуцької сільської громади Миргородського району Полтавської області) (ЦДАВО. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1596. Арк. 136). Походив він із родини, де військова служба й церковна традиція тісно переплелися між собою.

Його батько, Іван Євграфович Ордановський (1854–1904)¹, був поручиком 24-го піхотного Симбірського полку, дислокованого в Ломжинській губернії. Мати – Калерія Ярославівна Ордановська (1870–1951), у дівоцтві фон Йорк (AA ITS, Postwar Card File, docID 68475836), – донька батальйонного командира того самого полку. Попри значну різницю у віці подружжя (16 років), подібні шлюби офіцерів зі значно молодшими доньками своїх колег були доволі поширеним явищем у замкненому, фактично кастовому середовищі кадрового офіцерства, особливо в полках, розташованих на території Царства Польського. З об'єктивних причин абсолютна більшість офіцерів цих частин належала до православного віросповідання. Знайти дружину поза межами військового середовища їм було непросто: місцеві польки, пам'ятаючи придушення національного повстання 1863–1864 рр., зазвичай уникали близьких стосунків із російськими офіцерами, а православних незаміжніх жінок у краї було небагато. Тому офіцери або привозили наречених із рідних місць, або одружувалися з доньками товаришів по службі, які змалку були при звичаєні до армійського укладу життя.

Кілька слів варто сказати і про дідів Юрія Ордановського. По батьківській лінії ним був Євграф Іванович Ордановський – випускник Полтавської духовної семінарії, настоятель Свято-Покровської церкви в селі Римарівка. Він був одружений із Варварою Іванівною Якубенковою, донькою губерньського секретаря (ДАСО. Ф. 960. Оп. 3. Спр. 603. Арк. 792). По материнській лінії – Ярослав Дмитрович фон Йорк (1838 – після 1907), православний, нащадок обрусілого німецького роду, кадровий офіцер російської армії. Він довгий час служив у 24-му піхотному Симбірському полку, коли у 1889 р., отримавши звання полковника, став командиром 54-го резервного піхотного (кадрового) батальйону (Список полковникам, 1889: 744). Наступного року, «за родинними обставинами», вийшов у відставку в чині генерал-майора й оселився у своєму маєтку в Радомишльському повіті Київської губернії².

Родина Ордановських була багатодітною. Після народження первістка Юрія в подружжя Івана Євграфовича та Калерії Ярославівни з'явилося ще щонайменше п'ятеро дітей: сини Костянтин (1897), Микола (рік народження потребує уточнення)³, Анатолій (1904) та доньки Зінаїда (1890) і Ніна (1900). Утримувати таку велику сім'ю на скромне обер-офіцерське жалування було непросто. Тож, прагнучи стабільнішого матеріального становища, Іван

¹ Народився 10 листопада, тобто в один день зі своїм сином Юрієм.

² У Радомишлі до нашого часу збереглась садиба, збудована генералом фон Йорком. Сьогодні у ній розміщується дитячий дошкільний заклад.

³ У 1920 р. – юнак 4-го кінного імені кошового отамана Івана Сірка полку Армії УНР.

Ордановський вирішив частково змінити сферу діяльності. Формально залишаючись армійським піхотним офіцером, він перевівся на службу до Варшавської виконавчої поліції, де обійняв посаду помічника пристава спершу 5-ї Повонзковської (Варшава, 1896: 146), а згодом 6-ї Товарної дільниці (Варшава, 1903: 87). У 1901 р. за вислугою років він отримав чергове підвищення – до чину штабс-капітана. Разом із ним до столиці Царства Польського переїхала й уся родина. Саме у Варшаві старший син Юрій, вирішивши продовжити військову традицію, вступив до нещодавно відкритого тут Суворовського кадетського корпусу.

Втім, нову службу батька навряд чи можна було назвати спокійною. Окрім звичних поліцейських обов'язків – підтримання громадського порядку та боротьби зі злочинністю – доводилося постійно протистояти польському революційному підпіллю. На початку ХХ ст. воно швидко набирало сили, ставало дедалі активнішим і краще організованим, перетворюючись на серйозну загрозу для російської влади в краї. Розв'язка виявилася трагічною. 27 квітня 1904 року помічник пристава, штабс-капітан Іван Ордановський, брав участь в облаві на нелегальну друкарню польських соціал-демократів, яку випадково вдалося викрити. Її організатор, відомий революціонер Марцін Каспжак⁴, чинив відчайдушний збройний опір. Чотирьох російських правоохоронців, що увірвались до помешкання, він застрелив прямо на місці. Серед вбитих був і Іван Ордановський. Лише з великими труднощами нападника таки вдалося схопити. Згодом за вироком суду його стратили на схилах Варшавської цитаделі (Телеграмма, 1905: 5). Тіло ж загиблого штабс-капітана Ордановського перевезли до рідної Римарівки на Полтавщині, де поховали на парафіяльному цвинтарі (ДАПО. Ф. 1011. Оп. 6. Спр. 793. Арк. 43).

Трагічна загибель батька безумовно вплинула на Юрія Ордановського, ще більше зміцнивши його намір стати офіцером. У 1908 р. після закінчення навчання в Суворовському кадетському корпусі (3-й випуск) він поступив на військово-училищні курси Тверського юнкерського кавалерійського училища. Вчився він добре й закінчив училище за 1-м розрядом, продемонструвавши хорошу успішність і високу дисципліну. Випуск за 1-м розрядом дав можливість вибору місця подальшої служби та пришвидшене отримання наступного чина. 6 серпня 1910 р. височайшим наказом Юрій Ордановський здобув перший офіцерський чин корнета (зі старшинством з 6 серпня 1909 р.) й дістав призначення до 12-го уланського Білгородського полку, що квартирував у м. Проскурів на Поділлі (нині – м. Хмельницький) (ЦДАВО. Ф. 2292. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 39).

В полку новоспечений корнет спершу був призначений на посаду молодшого офіцера в 3-й ескадрон, потім став помічником начальника полкової унтер-офіцерської школи. У січні-лютому 1912 р. для вивчення кінно-саперної справи його відрядили на стажування до 5-го саперного батальйону. Протягом

---

⁴ Марцін Каспжак посідає важливе місце у польському пантеоні загиблих борців за незалежність країни (особливо в часи так званої Народної Польщі, коли офіційна пропаганда представляла його як одного з перших діячів комуністичного руху). У Варшаві Марціну Каспшаку присвячено пам'ятник; ще один пам'ятний знак стоїть на місці будинку, де містилась підпільна типографія. Його ім'ям також названо вулицю і школу.

квітня-жовтня того ж року Юрій Ордановський проходив підготовку у Київській гімнастично-фехтувальній школі. 10 вересня 1913 р. височайшим наказом отримав наступний чин поручика. Початок Першої світової війни Юрій Ордановський зустрів на посаді молодшого офіцера кінно-кулеметної команди 12-ї кавалерійської дивізії (САВ. І.380.2.193: 47).

Під час війни командував полковою кінно-кулеметною командою, а з грудня 1917 р. – 1-м ескадроном. За хоробрість і героїзм був нагороджений шістьма бойовими орденами та Георгіївським хрестом 4-го ступеня з лавровою гілкою (яким солдати відзначали своїх найбільш заслужених офіцерів). Крім того був двічі підвищений в чинах (в штабс-ротмістра і ротмістра) (ЦДАВО. Ф. 2292. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 39).

Ротмістр Юрій Ордановський брав активну участь в українізації свого 12-го уланського Білгородського полку, який з літа 1917 р. знаходився у м. Ананьїв на Херсонщині. На початку листопада 1917 р. його було обрано делегатом від частини на III Всеукраїнський військовий з'їзд.

21 грудня 1917 р. наказом Українського Генерального штабу 12-й уланський полк став іменуватись 7-м кінно-козачим імені гетьмана Богдана Хмельницького полком. У ньому Юрій Ордановський командував 1-ю сотнею, воював проти більшовиків на Херсонщині. Проте у березні 1918 р. звільнився зі служби й повернувся до своєї родини, що мешкала тоді в Радомишлі на Київщині (ймовірно у садибі діда, генерала фон Йорка).

Під час антигетьманського повстання у листопаді 1918 р. Юрій Ордановський добровільно поступив вступив до партизанського загону отамана Дмитра Соколовського, де командував сотнею та був начальником штабу. 25 січня 1919 р. призначений командиром прикордонного загону Азовської бригади Окремого Корпусу кордонної охорони, але до місця служби виїхати не зміг, оскільки район дислокації бригади був зайнятий більшовиками. В зв'язку з цим Юрій Ордановський на короткий час повернувся до загону отамана Соколовського (ЦДАВО. Ф. 2292. Оп. 2. Спр.35. Арк. 39).

Вже наприкінці лютого 1919 р. Юрій Ордановський вступив до 2-го технічно-залізничного полку, у складі якого брав участь в обороні Житомира від більшовиків. В полку він побув недовго, бо 29 березня знову перейшов до повстанців. Спочатку служив у отамана Соколовського, але невдовзі перейшов до отамана Юліана Мордалевича, у якого так само був начальником штабу. Наприкінці літа 1919 р. в складі загону отамана Мордалевича брав участь у наступі українських військ на Київ. Після відступу з української столиці прибув до Кам'янця-Подільського. 20 жовтня 1919 р. сотника Ордановського відправили до Проскурова з призначенням командиром прикордонного загону в Подільській бригаді Окремого Корпусу кордонної охорони. На новій посаді довго служити не довелося. Проскурів невдовзі зайняли денікінці, а бригада просто розбіглась й припинила своє існування (ЦДАВО. Ф. 2292. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 39).

Юрію Ордановському вдалось уникнути білогвардійського полону й дістатись з Проскурова на Херсонщину, де з грудня 1919 р. він брав активну участь у підготовці збройного повстання проти окупантів як «білих», так і

«червоних». Спершу поступив до партизанського загону сотника Олександра Ашинова, з березня 1920 р. – отамана Йосипа Пшоника. У квітні місяці брав участь у здобутті Ананьїва, де разом з повстанцями приєднався до Дієвої армії УНР, що поверталась тоді після Першого Зимового походу. 27 квітня 1920 р. сотник Ордановський був офіційно прилучений до штабу армії. Пізніше, на інтернуванні у 1921 р., за участь у заключному етапі походу був нагороджений «Залізним хрестом» (№ 1140) (ЦДАВО. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1596. Арк. 136).

Після завершення Першого Зимового походу сотника Ордановського відкликали з Дієвої армії до Військового міністерства УНР. Як кадровому кавалеристу йому доручили надзвичайно важливу справу – підготовку кінського поповнення для війська. 20 травня 1920 р. він отримав призначення на посаду командира запасного полку при Ремонтній управі Головної управи постачання військового відомства УНР. До кола його обов'язків входили закупівля молодих коней, їх сортування за мастями, тренування до майбутньої служби у війську, а також утримання й догляд за хворими чи втомленими тваринами з метою їх відновлення і повернення до строю.

Однак через несприятливі зміни на фронті повноцінно розгорнути роботу не вдалося. Армія УНР відступала. Нагальна потреба в існуванні запасного полку відпала, натомість фронт потребував хороброго і досвідченого старшини-кіннотника. 22 липня 1920 р. сотник Ордановський був переведений до нещодавно створеної Окремої Кінної дивізії, діставши призначення на посаду булавного старшини для доручень при командирові дивізії – полковнику Івану Омеляновичу-Павленку, молодшому братові командувача Дієвої армії. З 5 серпня по 6 вересня сотник Ордановський виконував обов'язки начальника штабу дивізії, а згодом обійняв посаду начальника управління тилу дивізії.

Наприкінці листопада 1920 р., після поразки Армії УНР, Юрій Ордановський відступив на західний берег річки Збруч, де разом з особовим складом Окремої кінної дивізії був інтернований польською владою. Перебував у таборах в мм. Пикуличі та Вадовиці. Під час інтернування, 11 березня 1921 р. його призначили командиром запасного полку Окремої кінної дивізії, а 29 квітня того ж року – тимчасово виконувачем обов'язки командира 2-ї бригади цього ж з'єднання (замість сотника Миколи Любимця) (ЦДАВО. Ф. 3170. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 35). 30 червня наказом Війську УНР за тривалу й самовіддану службу в українській армії Юрій Ордановського підвищили до рангу підполковника (ЦДАВО. Ф. 1075. Оп. 2. Спр. 467. Арк. 47).

Очоливши 2-гу кінну бригаду, Юрій Ордановський одночасно посів місце її попереднього командира, сотника Любимця, у складі Дивізійної гонорової ради, а невдовзі був обраний її головою. Саме ця обставина згодом спричинила серйозний конфлікт.

5 липня Ордановський повідомив секретаря Ради про складання з себе обов'язків голови, пояснивши цей крок так: «...по причині, відомій кому слід про це знати, доки не зніму з себе плями» (ЦДАВО. Ф. 2433. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 6). Після цього він не з'явився на чергове засідання Ради й не повідомив начальство про намір вийти зі складу її членів. Унаслідок цього командир дивізії відсторонив підполковника Ордановського від командування бригадою,

розцінивши його вчинок як злочинне невиконання наказу (ЦДАВО. Ф. 2433. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 7). Як наслідок проти Ордановського було відкрито кримінальне провадження.

У ході слідства з'ясувалися справжні причини його демаршу. Під час недавніх заворушень вояків 1-ї Запорізької та Окремої кінної дивізій у таборі в місті Вадовиці в травні 1921 р. (спрямованих на усунення від влади Симона Петлюри) Ордановський відкрито виступив із критикою дій заколотників, зокрема й свого командира дивізії Івана Омеляновича-Павленка. Унаслідок цього частина старшин почала поширювати про нього ганебні чутки, нібито за часів Гетьманату він служив у каральному відділі та знущався над селянами. Водночас рапорти аналогічного змісту до слідчої комісії, яка розслідувала заворушення, подали командир дивізії та командувач армії, брати Іван та Михайло Омеляновичі-Павленки. Скривджений Ордановський, вважаючи, що таким чином заплямовано його честь старшини, зажадав відкриття окремого слідства.

Пояснюючи свій крок у Дивізійній гоноровій раді, він зазначав: «...переконаний у тому, що справа Гонорової ради торкається найінтимніших сторін життя старшини, а тому члени Ради, а особливо її голова, повинні бути чистими навіть від найменших підозрінь; я вважав неможливим з етичного боку, доки остаточно не завершиться слідство... виконувати обов'язки голови Ради» (ЦДАВО. Ф. 2433. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 12). Водночас він наголошував, що не відмовлявся від членства в Раді, а лише просив про тимчасову заміну на період слідства. Після отримання пояснень і допиту інших членів Ради військовий слідчий не виявив складу злочину, й справу було припинено. Невдовзі Ордановського виправдали й у справі щодо поширення проти нього наклепів.

Таким чином, він повністю відновив свою честь старшини. Однак конфлікт із командиром дивізії змусив його залишити лави Окремої кінної дивізії. 17 серпня 1921 р. підполковника Ордановського відрядили до Спільної юнацької школи в таборі міста Каліш, де він обійняв посаду лектора та інструктора з верхової їзди (ЦДАВО. Ф. 2292. Оп. 2. Арк. 35. Арк. 39).

Після звільнення з табору для інтернованих у 1923 р. підполковник Ордановський разом з іншими старшинами Спільної юнацької школи виїхав на Волинь, де влаштувався вагарем на Бабіно-Томахівській цукроварні поблизу Рівного. Робота була важкою, адже щодня йому доводилось працювати з ранку до вечора по 13–14 годин. Крім того, він деякий час був помічником голови місцевої трудової української колонії генерала Євгена Білецького (Давидюк, 2021: 11). Також він очолював гурток українських старшин, котрі заочно займались фаховою самоосвітою, тримаючи постійний контакт з міністром військових справ УНР в екзилі. За наказом останнього підполковник Ордановський перекладав польські військові статuti, зокрема «Статуту кавалерії» (САВ. І.380.2.28: б/н, лист від 16.1.1928).

Після чотирьох років важкої праці на цукроварні Юрій Ордановський, завдяки старанням керівництва Державного Центру УНР поступив на службу до Війська Польського як контрактний офіцер. Вперше питання про можливість

служби для українських емігрантів було порушене наприкінці серпня 1926 р. у меморандумі, що його президент УНР Андрій Лівичський та військовий міністр генерал Володимир Сальський направили військовому міністру Польщі й фактичному керівникові країни маршалу Юзефу Пілсудському. У документі висловлювалося прохання прийняти до Війська Польського, принаймні, сто українських старшин, направивши їх до різноманітних військових навчальних закладів, підготовчих курсів, армійських частин та підрозділів (Milulicz, 1971: 106). У планах української влади навчання у польських закладах та служба в армії Речі Посполитої становила важливий етап підготовки кадрів для майбутнього відродження армії УНР. Внаслідок взаємних консультацій було встановлено, що українські старшини служитимуть на підставі індивідуальних контрактів, які будуть укладатися із польським військовим міністерством.

У кожному такому контракті визначались: військове звання офіцера у польській армії; умови його служби та оплати; терміни та види відпусток; матеріальне забезпечення контрактного офіцера в разі хвороби; матеріальне забезпечення родини на випадок смерті контрактного офіцера, що сталася під час військової служби; право на позику у розмірі двох окладів на обмундирування та спорядження; умови розриву підписаного контракту. Фактично, контрактні офіцери користувалися тими ж правами та виконували ті ж самі обов'язки, що й кадрові офіцери Війська Польського. Проте, були певні винятки. Так, військовослужбовці цієї категорії позбавлялися пенсійного забезпечення за вислугою років. Їх підвищення в званні могло наступити лише внаслідок укладання нового контракту. Набір кандидатів до служби у польській армії проводила спеціальна комісія, до складу якої входили президент УНР в екзилі Андрій Лівичський, військовий міністр еміграційного уряду генерал Володимир Сальський, а також генерали Павло Шандрук, Віктор Куц, Марко Безручко та Всеволод Змієнко (Shandruk, 1959: 146).

Спершу за планами українських військових лідерів у відродженій в майбутньому Армії УНР Юрію Ордановському передбачалось доручити організацію Кінної юнацької школи. Пізніше було вирішено використати його на іншій посаді – начальника штабу кінної бригади (дивізії).

Процес зарахування на контрактну службу Юрія Ордановського розпочався приблизно у грудні 1927 р. Після тривалого узгодження його кандидатури з різними інстанціями, 9 липня 1928 р. президент Польщі професор Ігнаці Мосьцицький дав відповідний дозвіл. Спираючись на цей дозвіл, польське Військове міністерство 20 липня того ж року уклало з Юрієм Ордановським контракт, присвоївши йому звання майора в офіцерському корпусі кавалерії.

Ставши польським офіцером, Юрій Ордановський дістав призначення до 3-го полку Мазовецьких шволежерів у м. Сувалки. У листі до генерала Володимира Сальського від 19 вересня 1928 р. він доповідав про свої перші враження від нової служби. «Перші часи, яких 2–3 тижні постою полку під Білостоком (на полігоні під час літніх маневрів – прим. А.Р.), почував себе надзвичай тяжко, хоч розумів, що це цілком нормально. Ця ніяковість положення виникла з тої причини, що довший час не було жодних паперів з

Варшави, крім паперу з 2-го відділу (Головного Штабу – прим. А.Р.), з яким я і прибув в полк, що впливало уємно на офіцерів. Не було навіть того примірника контракту, який було обіцяно видати нам на руки ще в Варшаві і командир полку (полковник Стефан Ханка-Кулеша – прим. А.Р.) не міг зорієнтуватись, не міг прийняти якихось офіційних кроків для полегшення мого положення – хоч неоднократно просив мене зрозуміти, що він всією душею хоче допомогти і по приході яких-небудь документів з Варшави, які більш освітять, на яких умовах і підставах я прийнятий до полку – все направить і я буду прийнятий в їх сім'ю як свій. І тільки завдяки приходу мого примірника контракту, який я і передав командирі полку, і особистої поїздки командира до Варшави – одразу з'ясували моє положення. Зараз же було видано наказ, були видані гроші авансом і т. ін. Перших 3 тижні ходив в цивільному, що також впливало як на мене, так і оточуючих прикро... За час рухомих маневрів з під Білостока аж під Варшаву до м. Рожани, де мусив бути п. президент Речі Посполитої Польської, але по якимсь причинам не був – отримав надзвичай багато цінного і так потрібного нашій молодій армії в майбутньому – бо теорія, з якою я.. мав можливість ознайомитись, була суха і не завжди зрозуміла. В час цих маневрів перебував не тільки в окремих роз'їздах, розвідочних сотнях, похідній заставі, авангарді, головних силах і т. ін., но і під час розгортання і бою не тільки малих відділів, но і більших мас війська. За цей час міг наглядно порівняти старі способи зі сучасними, бачучи зміни, які повстали з часів світової війни – всі ці зміни і нововведення, про які зачастую і не знав. З часом повернення полку з під Варшави до місця постою вже походним маршем – відбувались в містах і містечках товариські вечірки, де як звичайно люди близько сходяться і тут передавалися свої переживання, враження, старі спогади і т.д. За цей час я і став своїм чоловіком і шефом 1-го ескадрону – як мене охрестили. Багато допомогло зближенню з полком і те, що в полку із кількох офіцерів російської кавалерії – один із них майор, квартирмейстер полку (Казимир Плісовський – прим. А.Р.) одної зі мною дивізії, який пам'ятає мене ще з Румунії, в окопах з люлькою в зубах⁵. Брат же його (Константи Плісовський – прим. А.Р.) – мій добрий приятель – зараз командир бригади з бувшого Охтирського гусарського полку. Ці офіцери з моєї кавалерійської школи, які закінчили значно пізніше мене. Командир полку також під час однієї вечірки в Ломжі пив за здоров'я нашої армії – говорив, що він знає нашу боротьбу як легіоніст і вірить, що Україна мусить бути і буде» (САW. I.380.2.193: 52–53). У 3-у полку шволежерів майор Юрій Ордановський був призначений керівником виїздки молодих коней ремонту.

Зі свого боку польське начальство теж позитивно відгукувалось про майора Ордановського. За словами командира полку за перші кілька місяців він «продемонстрував велику відданість як своїй службі, так і державі... Дуже старанний, відповідальний та сумлінний у виконанні своїх обов'язків. Його поведінка як на службі, так і поза нею є зразковою. Дуже розумний. Робить значний прогрес у військовій підготовці, виявляє інтерес до військової справи та знайомиться зі статутами» (САW. I.303.4.2476: 588).

⁵ Казимир Плісовський служив у 12-му гусарському Охтирському полку.

З 15 жовтня 1929 р. до 1 червня 1930 р. майор Ордановський перебував на курсах для командирів ескадронів, що були організовані при Центрі кавалерійського вишколу у м. Грудзйондз. Однак, внаслідок слабкого здоров'я та поважного віку навчання давалось йому досить важко. Про це він доповідав генералу Володимиру Сальському. «Стан здоров'я, котре в останні дні до того погіршало, що як не кріпився, як не говорила в мені упертість, висилком волі і нервів стримувався – чую, що і волю хутко поконує підкошене здоров'я... Не страшні умови праці, але ж в мої літа, з моїм здоров'ям, вже не по силам рівнятися з кандидатами на швадрон, людьми повними сил, здоров'я і відповідними літами. Найбільш відбиваються на мені тяжка 2-годинна щоденна праця на конях, з них одна на молодому. Втомлений і мокрий по тяжкій і фізичній праці, висиджуєш 5 годин викладів. Тяжко простуджений, з підвищеною температурою ледве ходив, не хотючи пропустити годин викладів. Но бачу, що на довго мене не вистачить – зауважили і товариші мої, що я страшно піддався і хворий – бачу сам – не пізнаю себе. З легенями своїми примушений рахуватись, маючи вже 3 рази тяжке попередження. Моє нещастя, що не вдалося потрапити на курси офіцерів штабових... Вони були б з більш відповідним для мене складом, коротші і з працею більш відповідною для мене. Цього вже не виправить... На швадрон не маю жодного заміру і права, но цього можуть не зрозуміти наші інструктори і бачити в мені також кандидата і ставити на рівні з ними й мені ці ж вимоги. Але ж мені не по силам дорівнювати молодим командирам ескадронів, а честь не дозволить занизити це їм. Вся моя праця в полку од початку і до останнього дня була тяжкою, відповідальною і була оцінена опінією як командира, так і товаришів як найліпша» (САВ. І.380.2.193: 41–42).

Після повернення з курсів майор Юрій Ордановський очолив в полку підготовку офіцерів-резервістів. У липні 1930 р. він одержав пам'ятну полкову відзнаку (САВ. І.380.2.193: 37). Однак ставлення до нього з боку колег, польських офіцерів швидко змінюється на гірше. Причина цього залишається нам невідомою. Про це він лише натякає генералу Володимиру Сальському листі від 15 листопада 1930 р. «Гублю добрих, сердечних товаришів цілого полку, котрі цінили і любили мене. Передчував давно, що курси, де був чоловік, котрий ненавидів мене із-за гріхів других наших і до котрого закинула мене недоля, старався всіма силами зіпсути опінію, чого і досягнув» (САВ. І.380.2.193: 33). У розпачі Юрій Ордановський був готовий взагалі залишити службу і «якось бідувати, чекаючи кращих часів і долі» або ж у кращому випадку перевестись до іншої частини, але, за його власними словами, «тяжко... з зіпсутою опінією переводитись до другої частини, бо і там будуть вже наперед настроєні проти мене, що нелегко нам виправляти» (САВ. І.380.2.193: 33). У такій ситуації він просив військового міністра еміграційного уряду УНР посприяти його переводу. В якості нового місця служби для себе він запропонував: 13-й уланський полк у м. Нова Вілейка, де заступником командира тоді був його «добрий приятель по російській кавалерії» (Казимир Плісовський – прим. А.Р.); XVII кавалерійську бригаду у м. Грубешів, якою командував полковник Ханка-Кулеша, попередній командир 3-го полку

шволежерів; III кавалерійську бригаду у м. Вільно, якою командував полковник Маріан Пшевлоцький, котрий добре знав Юрія Ордановського по російській кавалерії (САW. I.380.2.193: 33)⁶.

Однак, польське військове керівництво вирішило перевести майора Юрія Ордановського до 5-го полку Заславських уланів у м. Остроленка. 9 квітня 1931 р. він доповідав генералу Сальському про своє прибуття на нове місце служби. «Перекочував до 5-го полку уланів. Освоївшись і придивившись, можу ствердити, що не є мені тут зле. Пожегнане в 3-у полку шволежерів було надзвичай сердечне зі сторони всіх офіцерів. Командир промовляв цілу годину, так що офіцери говорили потім мені, що тяжко переживали, дивлячись на мене під час промови і відчуваючи, що я переживаю, слухаючи щирість командира. Вночі о 1-й годині, не дивлячись на страшну завію і мою просьбу не проводити мене на двірці, з'явилися трубачі і офіцери. В 5-у полку уланів зустрів командир полку добре і коли відходив, сказав, що в їхньому полку буде мені добре» (САW. I.380.193: 27). У новій частині майор Юрій Ордановський був призначений заступником командира запасного ескадрону (САW. I.300.18.275).

Однак, й в Остроленці український старшина потрапив у прикре і скрутне становище, внаслідок несправедливих звинувачень, інсинуацій та образливих пліток, автором яких був ротмістр Вацлав Мянновський, офіцер до справ мобілізації 5-го уланського полку. Нам невідомо, що послужило причиною конфлікту між двома офіцерами, але, судячи з листів Юрія Ордановського, він зачіпав честь і гідність жінки (як раз у цей час майор одружився з вдовою з трьома дітьми). Врешті, справа вийшла за рамки полку, про неї стало відомо в бригаді та дивізії. За словами Юрія Ордановського, командир дивізії генерал Болеслав Венява-Длугошовський «цілком зрозумів мій жаль і стоїть на ґрунті, що ротмістр Мянновський..., котрий причинив мені і родині стільки прикростей, ображаючи не тільки мене, але ж і полк, іде «до диспозиції Командування Корпусного округу», що рівнозначно з емеретурою. Мій «мельдунек»... о потягненні до суду честі ротмістра Мянновського генерал Венява читав і передав до суду честі штабових старшин» (САW. I.380.2.193: 20). У листопаді 1933 р. командир дивізії звернувся до Персонального бюро Військового міністерства з проханням перевести майора Ордановського до іншої частини. Тим більше він й сам висловив бажання служити подальше від Остроленки, де у великому місті, «де менше людей займаються льотками» (САW. I.380.2.193: 21). Врешті було ухвалено перевести його до 5-го полку кінних стрільців у м. Тарнов.

Неполагоджена судова справа створювала для майора Ордановського прикру ситуацію на новому місці служби. Він не міг, згідно з традицією, скласти офіційні візити всім офіцерам полку, не міг з'являтися в офіцерському товаристві. Все це давало сприятливий ґрунт для підозр та неприхильності. Лише у травні 1934 р. майор Ордановський отримав на руки остаточну ухвалу офіцерського суду честі. Поведінка українського старшини була визнана бездоганною, вся ж провина покладалась на ротмістра Мянновського, якого мали

⁶ Служив з ним в одному 12-му уланському Білгородському полку.

притягнути до відповідальності перед судом честі для молодших офіцерів за те, що «поступив всупереч звичаям товариським, а особливо звичаям пануючим в полку, як одної родини військової» (САВ. І.380.2.193: 13). Таким чином, справа була остаточно вирішена.

У 5-у полку кінних стрільців майор Юрій Ордановський спершу був призначений командиром кінного дивізіону у м. Дембіца. Крім того, він виконував обов'язки полкового квартирмейстера (САВ. І.300.18.278). Про свою службу на новому місці він доповідав генералу Сальському: «Жию добре зі старшинами... Праці має страшно багато, але вив'язуюсь з неї». Однак, пережите велике нервово потрясіння у дуже делікатній справі очевидно негативно вплинуло на ставлення майора Ордановського до військової служби. Командир полку характеризував його як тихого і чесного, але безпорадного і безініціативного офіцера, котрий боїться відповідальності; постійно просив начальство перевести його на адміністративно-господарчу посаду. Негативні перемини у ставленні до себе відчув й сам Юрій Ордановський. Про це 5 грудня 1935 р. він писав генералу Сальському, однак пояснював все знову інтригами проти нього, що тягнуться ще з попереднього місця служби. «Від місяця вичуваю зі сторони командира якусь ворожість і неприхильність. Приписати це службі не можу, бо здаю собі ясно справу зі свого положення в чужоземному війську і стараюся якнайліпше виказати себе в своїй праці. Пам'ятаю відношення першого командира шволжерів, котрий сьогодні і є командир бригади – він в свій час на зібранні офіцерів ставив мене за зразок пильності і акуратності в службі. Так само командир уланів, у котрого мав якнайліпшу опінію і котрий разом з командиром бригади зробив все можливе в моїй тяжкій ситуації – будучи цілком на моєму боці ... В цьому полку на останніх маневрах, маючи так відповідальну посаду квартирмейстера полку, справлявся з покладеними на мене обов'язками добре. Жодних причіпок і непорозумінь не було. Позостає шукати в зміні відношення знову бабу. Маючи сердечних приятельок в полку жінка довідалась, що так воно і є. Не можу тут писати цілого перебігу, одне подаю, що жінка одного поручика, перенесеного ще перед нами з того ж самого полку не з власної волі, за компромітуюче провадження дружини, отримувала листи від своєї приятельки, чоловік котрої програв зі мною справу і ця попереджувала о нашим приїзді. Будучи близькою особою командира, цей поручик з жінкою своєю підточували і шкодили як тільки могли. Гадав, що по постанові суду честі все буде гаразд – однак помилився» (САВ. І.380.2.193: 7–8). За таких умов, майор Юрій Ордановський не займав в полку жодної посади на постійній основі. Офіційно він перебував у розпорядженні командира, який використовував його час від часу для виконання різноманітних другорядних доручень, передусім, господарського та фінансового характеру. Наприклад, у 1937 р. він очолював вартові та робочі підрозділи полку (САВ. І.300.18.278). Певною розрадою у важкій ситуації в цей час стала для нього заслужена українська нагорода – «Хрест Симона Петлюри» (№ 179), кавалером якого він став одним із перших (Тинченко, 2011: 294).

За таких складних обставин Юрій Ордановський вже вкотре клопотав про

перехід до іншої частини. У середині листопада 1938 р. він просив генерала Сальського посприяти переводу з кавалерії до бронетанкових військ. Звертаючись з цього приводу до військового міністра еміграційного уряду УНР він писав: «Це новітня могутня зброя, потрібна нашій армії, дуже цікавить мене. Хочу пізнати її ближче» (САW.I.380.2.193: 3). Генерал Сальський підтримав таку ініціативу, але до початку Другої світової війни реалізувати її не встиг.

У вересні 1939 р. майор Ордановський брав участь боях проти німецьких військ, які напали на Польщі. Після Другої світової війни разом з родиною він опинився у Вюртемберзі, в американській зоні окупації Західної Німеччини. Перебував у таборах для переміщених осіб у мм. Штутгарт і Людвігсбург (AA ITS, Postwar Card File, docID 68475835–68475838).

Наприкінці травня 1949 р. Юрій Ордановський з родиною емігрував до Канади (AA ITS, Passenger Lists, docID 81714163). Варто відзначити що для полегшення процедури виїзду він у документах на 10 років зменшив свій вік, а також вказав, що є поляком за національністю та католиком за віросповіданням (AA ITS, Postwar Card File, docID 68475835–68475838). Проте це була не була національна зрада, а лише невелика бюрократична «хитрість».

Прибувши до Канади, Юрій Ордановський оселився в Монреалі, де очолював 1-шу станицю Союзу бувших українських вояків. Через деякий час він переїхав до США. Мешкав у м. Помона поблизу Лос-Анджелесу в Каліфорнії. Підтримував сталий контакт з центральними органами української політичної еміграції. Свідченням цього стали кілька рішень Уряду УНР в екзилі, зокрема про підвищення в ранг полковника (у жовтні 1961 р.) та нагородження «Відзнакою Воєнний Хрест» (у лютому 1964 р.) (ЦДАВО. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1584. Арк. 26). Помер Юрій Ордановський 29 жовтня 1974 р. у м. Помона. Похований на місцевому католицькому цвинтарі Святого Хреста (Find a Grave).

Висновки. Життєвий і військовий шлях майора Юрія Ордановського є показовим прикладом долі українського старшини першої половини ХХ ст., чия біографія відображає складні процеси трансформації імперського офіцерського корпусу в національне військове середовище доби визвольних змагань. Його служба в Російській імператорській армії, участь у Першій світовій війні, а згодом активна роль в українізації військових частин і боротьбі за незалежність України засвідчують послідовну еволюцію від імперського офіцера до свідомого українського військовика.

Встановлено, що Юрій Ордановський брав активну участь у формуванні та бойовій діяльності підрозділів Армії УНР, зокрема у складі кінних частин і повстанських загонів. Його служба в Дієвій Армії УНР, участь у бойових діях проти більшовицьких військ, а також нагородження Орденом Залізного хреста свідчать про вагомий внесок у національно-визвольну боротьбу. Водночас інтернування та подальше перебування в еміграції відображають загальну долю значної частини українського старшинства після поразки державницьких змагань.

Окремий етап його життя – служба у Війську Польському – демонструє

складність інтеграції українських старшин до іноземних військових структур. Попри професійний досвід, бойові заслуги та позитивні характеристики з боку окремих командирів, Юрій Ордановський неодноразово стикався з моральним тиском, службовими конфліктами та необхідністю відстоювати власну честь і гідність у чужому середовищі. Це дозволяє зробити ширший висновок про неоднозначне становище українських офіцерів у міжвоєнних збройних силах Польщі.

Подальша еміграція до Німеччини, а згодом до Канади та США, а також збереження зв'язків із Урядом УНР в екзилі й підвищення у званні до полковника засвідчують його незмінну приналежність до української військово-політичної традиції. Таким чином, постать Юрія Ордановського уособлює тяглість української військової ідеї в умовах бездержавності та розпорошення еміграції.

Отже, проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що біографія Юрія Ордановського є цінним джерелом для вивчення історії Армії УНР, українського повстанського руху, міжвоєнної військової еміграції та процесів адаптації українських старшин у чужоземних арміях. Вона доповнює уявлення про персональний вимір визвольної боротьби та поглиблює розуміння ролі окремої особистості в історичних подіях переломної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Варшава, 1896 – Адрес-календарь г. Варшавы на 1896 год. Варшава, 1896. 512 с.
Варшава, 1903 – Адрес-календарь г. Варшавы на 1903 год. Варшава, 1903. 872 с.
Давидюк, 2021 – Давидюк Р. Трудова колонія інтернованих Армії УНР у Бабині. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн. 10. Рівне-Житомир, 2021. С. 9–20.
Давидюк, 2023 – Давидюк Р. В інтер'єрі міжвоєнної Волині: біограми політичних емігрантів-учасників української революції. Рівне-Львів, 2023. 284 с.
ДАПО – Державний архів Полтавської області.
ДАСО – Державний архів Сумської області.
Список полковникам, 1889 – Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1889. СПб, 1889. 767 с.
Телеграмма, 1905 – Телеграмма. Варшава. 20-го августа. Русский инвалид. Военная газета. 1905. № 179. С. 5.
Тинченко, 2007 – Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. К., 2007. 536 с.
Тинченко, 2011 – Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2. К., 2011. 424 с.
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
AA ITS – Arolsen Archives, Interantional Tracing Service Digital Archive.
CAW – Centralne Archiwum Wojskowe.
Find a Grave – Он-лайн база даних «Find a Grave». URL: www.findagrave.com/memorial/236141525/jerzy-ordanowski
Mikulicz, 1971 – Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971. 313 s.
Shandruk, 1959 – Shandruk P. Arms of Valor. New York, 1959. 320 p.

REFERENCES

- Varshava, 1896 – Adres-kalendar g.Varshavy na 1896 god. [Address calendar of the city of Warsaw for the year 1896].
Varshava, 1896. 512 s. [in Russian].
Varshava, 1903 – Adres-kalendar g. Varshavy na 1903 god. [Address calendar of the city of Warsaw for the year 1903].
Varshava, 1903. 872 s. [in Russian].
Davydiuk, 2021 – Davydiuk R. Trudova kolonia internovanykh Armii UNR u Babyni [Labor colony of internees of the Ukrainian People's Republic Army in Babyn]. *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast*. Vol. 10. Rivne-Zhytomyr, 2021. S. 9–20. [in Ukrainian].
Davydiuk, 2023 – Davydiuk R. V interieri mizhvoiennoi Volyni: biograme politychnykh emihrantiv-uchasnykiv ukrainskoi revoliutsii [In the interior of interwar Volhynia: biographies of political emigrants-participants of the Ukrainian revolution]. Rivne-Lviv, 2023. 284 s. [in Ukrainian].

- DAPO – Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archives of Poltava Region] [in Russian].
- DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archives of Sumy Region] [in Russian].
- Spisok polkovnikam, 1889 – Spisok polkovnikam po starshinstvu po 1 maia 1889 [List of colonels by seniority as of May 1, 1889]. Sankt-Peterburg, 1889. 767 s. [in Russian].
- Telegramma, 1905 – Telegramma. Varshava. 20-go avgusta [Telegram. Warsaw. August 20th] *Russkii invalid. Voennaia gazeta*. 1905. № 179. S. 5 [in Russian].
- Tynchenko, 2007 – Tynchenko Ya. Ofitserskii korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921) [Officer corps of the army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Vol. 1. Kyiv, 2007. 536 s. [in Ukrainian].
- Tynchenko, 2011 – Tynchenko Ya. Ofitserskii korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921) [Officer corps of the army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Vol. 2. Kyiv, 2011. 424 s. [in Ukrainian].
- TsDAVO – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of the Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].
- AA ITS – Arolsen Archives, Interantional Tracing Service Digital Archive [in English].
- CAW – Centralne Archiwum Wojskowe [Central Military Archives] [in Ukrainian].
- Find a Grave – Online data base «Find a Grave». URL : www.findagrave.com/memorial/236141525/jerzy-ordanowski [in English].
- Mikulicz, 1971 – Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej [Prometheism in the politics of the Second Polish Republic]. Warszawa, 1971. 313 s. [in Polish].
- Shandruk, 1959 – Shandruk P. Arms of Valor. New York, 1959. 320 s. [in English].

Перше надходження – 28.02.2026

Прийнято до друку – 16.03.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358573

УДК 94 (477.46) «1917/1921» (075.8)

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
orcid.org/0000-0002-5720-4229
кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри історії та права
Черкаського державного
технологічного університету
(Черкаси, Україна)
krz_crk@ukr.net

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІЛЬНА УКРАЇНА» (1917 р.)

Комплексно аналізується висвітлення на сторінках газети «Вільна Україна» селянського питання у контексті суспільно-політичної ситуації 1917 р. Особлива увага акцентована на участі селян у розв'язанні питання власності на землю, виробленні положень законодавчого регулювання користування нею. На конкретних прикладах культурно-просвітницьких подій на селі простежуються процеси формування національної свідомості українського селянства.

У статті з'ясовуються жанрово-тематичні особливості та зміст матеріалів часопису, у яких розкривається плюралізм тогочасних поглядів на розв'язання актуальних проблем сільського життя. Зазначається, що газета систематично інформувала читацьку аудиторію про заходи загальноукраїнського, регіонального та місцевого рівнів, на яких розглядалося селянське питання.

Зроблено висновок, що газета «Вільна Україна» займала активну позицію щодо відродження української державності і культури. З огляду на широку тематичну палітру і публікацію інформації з різних регіонів, газета набула загальноукраїнського значення.

Ключові слова: *періодична преса, революція, земельна власність, рубрика, селянство.*

Vasyl MELNYCHENKO,
orcid.org/0000-0002-5720-4229
Candidate of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department of History and Law,
Cherkasy State Technological University
(Cherkasy, Ukraine)
krz_crk@ukr.net

THE PEASANT QUESTION ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER «FREE UKRAINE» (1917)

The article comprehensively analyzes the coverage of the peasant question on the pages of the newspaper "Free Ukraine" in the context of the socio-political situation of 1917. The appeal to this topic is due to the insufficient study of newspaper periodicals of the period of the Ukrainian Revolution, including the disclosure of the topic of the peasant question. Therefore, the main focus of the article is on the study of the participation of the Ukrainian peasantry in resolving the urgent issue of land ownership, developing provisions for legislative regulation of its use. The position of political parties in reforming the agrarian sector of the economy is shown. Most of the newspaper materials reflected the political line of the Ukrainian Party of Socialist Federalists, which was the publisher of the newspaper.

The materials of the magazine testify that in the wake of the revolutionary upsurge, processes of consolidation and search for ways to resolve pressing issues took place among the Ukrainian peasantry. The newspaper informs readers that relations between peasants and landowners have become extremely tense. Therefore, in order to prevent the spontaneous seizure of land, the provincial land committee decided on the need to adopt a law on the transfer of all agricultural lands under the care and disposal of land committees.

The examples of cultural and educational events in the countryside presented in the newspaper trace the processes of formation of the national consciousness of the Ukrainian peasantry. The activities of amateur cultural associations of villagers and their influence on the revival of national culture are taken into account. First of all, attention is paid to the organization of rural branches of the Prosvita society.

The article examines the genre and thematic features and content of the magazine's materials, which reveal the pluralism of contemporary views on solving the current problems of rural life. It is noted that the newspaper systematically informed its readers about events at the all-Ukrainian, regional, and local levels that addressed the peasant issue. Information is provided about congresses and meetings that discussed rural problems. The political activity of the peasants was shown through the prism of reports coming from the villages of Uman district.

It is concluded that the newspaper "Free Ukraine" took an active position on the revival and development of Ukrainian statehood and national culture. Given the wide thematic palette and the publication of information from different regions of Ukraine, the newspaper, published in Uman, acquired all-Ukrainian significance. Accordingly, the purpose of this article is formulated, which is to study the features of coverage of the essence of the peasant issue on the pages of the newspaper, as well as to clarify the informative capabilities and thematic and genre orientation of the magazine.

Keywords: periodical press, revolution, land ownership, column, peasantry.

Постановка проблеми. Селянське питання доби Української революції 1917–1921 рр. і, зокрема, її початкового періоду, впродовж тривалого часу привертає увагу дослідників аграрної історії України. У науковій розробці цієї проблеми використовується широкий комплекс історичних джерел, у тому числі і матеріали тогочасних газет. Однак, газетна періодика, як багатогранне і багатоаспектне явище, ще недостатньо залучається до наукового обігу, а тому потребує всебічного вивчення, оскільки є потужним джерелом селянознавчої інформації періоду Української революції 1917–1921 рр. До того ж ідеологічна заангажованість і вибірковість науки радянського періоду призвели до значного перекосу в джерелознавчому, історіографічному і бібліографічному опрацюванні цього важливого виду джерел – вивчалася лише компартійно-радянська періодика.

Сповна це стосується і окремих газет того часу. З огляду на це набуває особливої актуальності звернення до висвітлення селянського питання на

сторінках однієї з перших українських газет доби революції «Вільна Україна», яка виходила в Умані у 1917 р., маючи загальноукраїнський статус.

Аналіз останніх досліджень проблеми. Аналіз свідчить, що газетній періодиці періоду Української революції 1917–1921 рр. увага почала приділятися лише останнім часом. Дотично теми газет, що виходили у той час у своїх публікаціях торкалися Р. Пиріг (Пиріг, 2001: 132–145), В. Купрійчук (Купрійчук, 2012: 258–265), Т. Гринівський (Гринівський, 2003: 64–69), П. Губа (Губа, 1999: 29–40). Однак газета «Вільна Україна», за винятком двох публікацій В. Мельниченка (Мельниченко, 2020: 43–49; Мельниченко, 2019: 73–82), предметом окремого дослідження не була.

Цим зумовлена **мета статті**, яка полягає у тому, щоб на основі опрацювання номерів газети «Вільна Україна» дослідити особливості висвітлення на її сторінках селянського питання, а також з'ясувати інформативні можливості та тематичну і жанрову спрямованість часопису.

Виклад основного матеріалу. Якісно новий період розвитку української преси розпочався в період Української революції 1917–1921 рр. та відновленням української державності. На заклик Української Центральної Ради у 1917 р. почали активно діяти осередки українських партій. З розгортанням революційних подій відбувалося становлення повноправної української преси, засновувалися нові видання, відкривалися можливості для їх вільного розвитку.

У Києві, губернських та повітових містах почали виходити різноманітні як за змістом, так і за напрямками газети і журнали – державні, партійні, військові, профспілкові, кооперативні, просвітницькі та іншого спрямування. Переважали видання партійно-політичного спрямування, оскільки на революційній хвилі організувалися або відновляли своє існування осередки політичних партій.

Одним з перших таких видань був тижневик «Вільна Україна», видавцем якого було товариство українських поступовців, а з травня 1917 року – українські автономісти-федералісти (Українська партія соціалістів-федералістів, лідер С. Єфремов). Редагував уманську газету В. Камінський, а окремі номери – І. Крижановський, Ф. Ловецький (Газети України 1917–1920 років, 2014: 42).

Газета від самого початку позиціонувала себе активним поборником відродження української державності і культури. Уже у другому номері газети від 6 квітня 1917 року на першій сторінці було надруковано «Український народний гімн», в якому були такі слова: «Душу, тіло ми положим за свою свободу. І покажем, що ми, браття, козацького роду. Гей, Гей! браття милі, нумо братися за діло. Гей, Гей! пора встати, пора волю здобувати!». Тут же зазначалося, що «випускаємо нашу вільну газету нашою українською мовою. Робимо це на те, щоб все, що на ній пишеться, міг зрозуміти у нас, на Україні, всякий письменний і неписьменний» (Український народний гімн, 1917: 1). На першій сторінці газети під заголовком в усіх номерах друкувалося актуальне на той час гасло автономістів-федералістів «Домагаймося демократичної федеративної республіки для Росії та автономії для України» (на початку

грудня 1917 р. воно було замінено на «Хай живе Українська Народна Республіка».

Виходячи в Умані, тижневик «Вільна Україна» мав досить широку тематичну палітру, висвітлюючи не тільки регіональні події, а й проблеми загальноукраїнського рівня. «Вільна Україна», як газета автономістів-федералістів, доносила до читачів політичну позицію цієї політичної сили, у тому числі і щодо селянського питання, давала хроніку партійного життя. Зокрема, газета інформувала, що 25 і 26 березня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд «Товариства Українських поступовців» за участі делегатів з Умані, Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Катеринослава і багатьох інших міст і містечок України. В інформації йдеться про те, що «товариство надалі називатиметься «Союз українських автономістів-федералістів» (З'їзд Товариства Українських Поступовців, 1917: 6).

Не обмежуючись суто партійними справами газета «Вільна Україна» на своїх сторінках широко висвітлювала селянську тематику. Передусім, матеріали часопису засвідчують, що на хвилі революційного піднесення у середовищі українського селянства відбувалися процеси консолідації і пошуку шляхів розв'язання назрілих питань. Так, у третьому номері часопису вміщено повідомлення про те, що 6–7 квітня 1917 р. у Києві відбувся український селянський з'їзд, на який прибуло багато селян. Виявилось, що «в багатьох селах вже складено українські селянські спілки, й 18 сіл навіть прислали на з'їзд своїх представників». З'їзд було скликано для того, щоб обрати комітет Селянської спілки і прийняти рішення про скликання другого селянського з'їзду.

Щодо землі, яка складала тоді суть селянського питання, то з'їзд ухвалив постанову про розгляд цього питання українським сеймом після того як Україна матиме автономію. Учасники з'їзду прийняли також рішення про скликання у травні 1917 р. Всеукраїнського селянського з'їзду (Український селянський з'їзд, 1917: 2).

Привертає увагу інформація газети про з'їзд представників селянських спілок Київської губернії, який відбувся 27 квітня в Києві. На з'їзд прибуло 225 делегатів від усіх повітів губернії (за винятком Васильківського). З'їзд одногосно ухвалив послати на з'їзд у Петроград 27 селян від Київської губернії (по два представники від кожного повіту і три – від губернського з'їзду. В інформації газети зазначено, що «коли обмірковували питання про наказ представникам, то всі промовці висловилися за те, що на з'їзді в Петрограді в першу чергу треба поставити питання про землю й майбутній лад в державі».

На думку делегатів з'їзду вся земля повинна бути передана в національний фонд, яким будуть розпоряджатися народи України. Делегати від губернії отримали наказ домагатися на всеросійському з'їзді, щоб була прийнята постанова про заборону продавати землю, поки не зберуться установчі збори, про заборону рубати ліси без наряду виконавчих комітетів (Губернський з'їзд селянських спілок, 1917: 5).

Газета намагалася постійно інформувати читачів про розгляд селянських

питань на різних рівнях. У номері від 1 жовтня повідомлялося, що 14–15 вересня відбулося чергове засідання Київського губернського земельного комітету, на якому було заслухано доповіді управи і представників повітів «про становище земельної справи на місцях».

Враховуючи те, що останнім часом стосунки між селянами і землевласниками вкрай загострилися, комітет прийняв постанову, у якій констатовалося, що «в інтересах утворення для розрішення земельного питання і щоб запобігти можливості стихійного захоплення земель селянством без всякої планомірності й системи, наслідком чого може бути цілковите зруйнування сільсько-господарської промисловости й високої культури окремих хазяйств, перш ніж земельне питання буде вирішене Установчими Зборами, необхідно негайно видати закон про перехід всіх земель сільськогосподарського значіння під догляд і в розпорядження земельних комітетів для передачі їх в формах, котрі б не ускладнили аграрної реформи, в тимчасове користування безземельному і малоземельному трудовому селянству на арендних умовах з тим, щоб не порушувався план культурних господарств і зменшувалася їх продукція».

В опублікованій у газеті постанові Київського губернського земельного комітету відображені й інші нагальні проблеми селянства. Зокрема, вносились пропозиція Генеральному Секретарстві по земельних справах «для попередження аграрних розрух» надати право повітовим земельним комітетам в межах інструкцій і законоположень передавати землі приватних власників в орендне користування безземельним і малоземельним селянам (Постанова губернського земельного комітету, 1917: 3).

На сторінках газети селянське питання знаходило відображення і крізь призму місцевого життя. Судячи з повідомлень газети, селяни Уманського повіту все більше усвідомлювали необхідність організованості у відстоюванні своїх інтересів.

Настрої у селянському середовищі передає матеріал, вміщений у травневому номері. У ньому повідомлялося, що 11 травня в міському театрі відбувся з'їзд Уманської селянської спілки, на який прибуло багато народу, «де які поприїздили з українськими прапорами». З'їзд привітали представники від робітників і солдатів. Після шести годин роботи була зроблена перерва на обід, під час якої відбулася панахида по Шевченкові, а потім відбулася маніфестація. Після обіду з'їзд продовжив засідання в приміщенні суду і закінчив роботу вранці наступного дня.

З'їзд прийняв такі резолюції: 1) про землю; 2) щодо політичного ладу; 3) про військо; 4) про народну освіту; 5) про церкву; 6) про кооперацію; 7) про заєм свободи; 8) про організацію селянства. З'їзд ухвалив утворити повітову Селянську спілку і раду з 24 чоловік для ведення поточних справ (З'їзд Уманської Селянської спілки, 1917: 6–7).

З кінця літа 1917 р. селянські спілки почали повсюдно створюватися у селах Уманського повіту. Газета писала, що у вересні селянські спілки засновано в селах Юрполі, Папуженцях, Беринці, Лащевій, Каменці (По повіті. Селянські спілки, 1917: 9).

У селі Сverdликoве селянська спілка утворилася у жовтні і об'єднала 62 члени. Головою обрано А. Гайдамаку, писарем – І. Погребенка, скарбником – Я. Топку (По повіті. Село Сведликoве, 1917: 4). Того ж місяця газета надрукувала програму Уманської селянської спілки, в якій висувалася вимога, щоб усі землі належали народові, і кожному, хто має право на земельний наділ. У цьому ж місяці відбулися збори Косенівської селянської спілки, на які прибуло понад 300 селян. Учасники зборів висловилися за ліквідацію власності на землю, а землю селянам мали наділити земельні комітети (По повіті, 1917: 4).

Восени 1917 р. значну увагу «Вільна Україна» приділяла наступним виборам до Установчих зборів та участі у них селян. Цій темі присвятила усю першу сторінку газета від 25 жовтня 1917 р. Набране жирним шрифтом гасло закликала: «Товариші селяни, робітники і вояки! Голосуймо за список Селянської Спілки й Українських соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, який іде на Київщині під № 1». Інше гасло закликала: «Хто за землю і волю трудовому народові – голосуйте за список № 1».

Темі виборів присвячене і розлоге звернення до селян Уманщини повітового Комітету Української партії Соціалістів-Револуціонерів та Селянської спілки. У ньому констатувалося, що «з самого початку революції Український народ щиро взявся до праці, до збудування кращої долі своїм синам. Утворив він Центральну Раду, що дивує світ своїм завзяттям та боротьбою за інтереси трудового народу, утворив свій уряд – Генеральний Секретаріат». У зверненні містилася вимога: «Нам треба, щоб уся земля без викупу перейшла в користування всього трудового народу» (Хто за землю, 1917: 1).

Досить широкою була культурно-просвітницька палітра газетних матеріалів, у яких вміщувалася інформація про освітні справи, утворення гуртків товариства «Просвіта», мистецькі заходи. Так, у квітневому номері газети у великій статті «Як заснувати «Просвіту» редактор газети Ф. Ловецький інформував читачів про завдання товариства «Просвіта» та його статутні положення. Автор акцентував увагу на необхідності створювати на Уманщині просвітянські осередки, які б поширювали народні традиції, організовували книгозбірні української літератури, створювали музично-співочі, драматичні гуртки. І в цьому ж номері газета інформувала, що український гурток засновано у Паланці, а в Гродзево «заснувалося аж три просвітні українські гуртки. До гуртків пристало багато селян та селянок» (Як заснувати «Просвіту», 1917: 4–5). Привертає увагу оголошення про роботу курсів українознавства для вчителів усіх народних шкіл Уманського повіту (земських, міністерських, міністерських, міських і церковно-парафіяльних). Курси мали тривати 25 днів на базі школи садівництва із безкоштовним забезпеченням проживання і отриманням 40 крб. (Курси Українознавства, 1917: 1).

Щодо рекламних матеріалів, то газета «Вільна Україна» розміщувала їх досить обмежено і вони розраховувалися переважно на потреби селянських господарств. Уже в перших та наступних номерах розміщено рекламний матеріал, в якому уманський відділ акціонерного товариства «Фільверт і

Дедіна» пропонував сівалки, а склад хліборобських машин «Фішман і Брон» пропонував запасні частини до культиваторів, плугів та січкарень. Уманський машинобудівний завод «Труд» оголошував прийом замовлень на запасні частини до сільськогосподарської техніки (Склад хліборобських машин, 1917: 8).

Варто зазначити, що газета «Вільна Україна», виходячи обсягом до 12 сторінок (її дехто називав журналом), мала досить продуману рубрикацію матеріалів, що не лише систематизувало її наповнення, а й відображало інформаційні потреби читацької аудиторії. За нашими підрахунками приблизно 2/3 випусків газети займали постійні рубрики, які мали сталу назву і постійне місце розміщення у газетній верстці.

Випуски газети, як правило, починалися анонсами, або важливою політичною інформацією: «Громадяне! 17 вересня – вибори до волосних народніх рад. Ідіть усі до виборчих участків і кладіть до скриньки свої виборчі картки, написавши на них чітко і ясно № списку, за котрий подаєте голос» (Оголошення, 1917: 1).

Серед постійних і найбільш інформативних та орієнтованих на селянську аудиторію рубрик – «З українського життя» (пізніше – «З життя України»), «Від Генерального Секретаріату», «Українські з'їзди в Києві». «По повіті», «З місцевого життя», «Земельна справа».

Висновки. Таким чином, газета «Вільна Україна», яка виходила в Умані невдовзі після створення Української Центральної Ради, стала одним з перших на регіональному рівні українських часописів, що послідовно виступав за українську державність і відродження національної культури.

На шпальтах газети важливе місце посідало селянське питання, висвітлення проблем як загальноукраїнського, так і регіонального рівня. Читацький загал інформувався про селянські з'їзди та питання, які на них обговорювалися. Постійно публікувалися повідомлення про утворення селянських спілок та інші події місцевого життя.

В матеріалах газети порушувалися актуальні питання власності на землю, законодавчого забезпечення користування нею, участі селянства у громадсько-політичному житті. Цій же темі підпорядковувалася і передвиборча агітація.

Значна увага приділялася висвітленню культурно-просвітницької роботи на селі, спрямованої на формування національної свідомості громадян. Зокрема, мова йшла про організацію «Просвіт», шкільну справу.

Маючи широку тематичну палітру і публікуючи інформацію з різних регіонів України, газета набула загальноукраїнського значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Газети, 2014 – Газети України 1917–1920 років у фондах Національно бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог. К. : НБУВ. 436 с.
- Гринівський, 2003 – Гринівський Т. С. Українська преса періоду революції 1917–1920 років (на матеріалі часопису «Книгарь»). С. 64–69. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1526>.
- Губа, 1999 – Губа П. І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 29–40.
- Губернський, 1917 – Губернський з'їзд селянських спілок. *Вільна Україна*. 1917. 4 травня.
- З'їзд Товариства, 1917 – Товариства Українських Поступовців. *Вільна Україна*. 1917. 6 квітня.

- З'їзд Уманської, 1917 – З'їзд Уманської Селянської спілки. *Вільна Україна*. 1917. 18 травня.
- Купрійчук, 2012 – Купрійчук В. Українська преса 1917–1920 років як джерело вивчення державотворчих процесів гуманітарного розвитку в добу національної революції. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2012 Вип. 1. С. 258 – 265.
- Курси, 1917 – Курси Українознавства для вчителів-(льок), 1917. *Вільна Україна*. 1917. 22 червня.
- Мельниченко, 2020 – Мельниченко В. М. Газета «Вільна Україна» доби Української революції 1917–1921 рр. та її тематична спрямованість. *Гуманітарний вісник: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси. 2020 Число 32. Вип. 16. С. 43–49.
- Мельниченко, 2019 – Мельниченко В. М. Газетна періодика Черкащини доби Української революції 1917–1921 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки : зб. наук. ст.* Черкаси. 2019 Вип. 1. С. 73–82.
- Оголошення, 1917 – Оголошення. *Вільна Україна*. 1917. 14 вересня.
- Пиріг, 2011 – Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса. *Архіви України*. 2011. № 4 (274). С. 132–145.
- По повіті, 1917 – По повіті. *Вільна Україна*. Умань. 1917. 10 жовтня.
- По повіті. Село, 1917 – По повіті. Село Сведликове., *Вільна Україна*. 1917. 9 листопада.
- По повіті. Селянські, 1917 – Селянські спілки та просвіти. *Вільна Україна*. 1917. 10 вересня.
- Постанова, 1917 – Постанова губернського земельного комітету. *Вільна Україна*. 1917. 10 вересня.
- Склад, 1917 – Склад хліборобських машин. *Вільна Україна*. 1917. 20 квітня.
- Український народний, 1917 – Український народний гімн. *Вільна Україна*. 1917. 6 квітня.
- Український селянський, 1917 – Український селянський з'їзд. *Вільна Україна*. 1917. 13 квітня.
- Хто за землю, 1917 – Хто за землю і волю. *Вільна Україна*. 1917. 9 листопада.
- Як заснувати, 1917 – Як заснувати «Просвіту». *Вільна Україна*. 1917. 4 травня.

REFERENCES

- Hazety, 2014 – Hazety Ukrainy 1917–1920 rokov u fondakh Natsionalno biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho : kataloh [Ukrainian newspapers of 1917–1920 in the collections of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine: catalog]. К. : NBUV. [in Ukrainian].
- Hrynivskiy, 2003 – Hrynivskiy T. S. Ukrainska presa periodu revoliutsii 1917–1920 rokov (na materialy chasopysu «Knyhar») [Ukrainian press during the revolution of 1917–1920 (based on the material of the magazine «Knygar»)]. S. 64–69. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1526>. [in Ukrainian].
- Guba, 1999 – Guba P. I. Presa yak dzherelo vyvchennia istorii natsionalno-demokratychnoi revoliutsii v Ukraini (1917–1920 rr.) [The Press as a Source for Studying the History of the National Democratic Revolution in Ukraine (1917–1920)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1999. № 4. S. 29–40. [in Ukrainian].
- Hubernskiy, 1917 – Hubernsky zizd selianskykh spilok [Provincial Congress of Peasant Unions]. *Vilna Ukraina*. 1917. 4 travnia. [in Ukrainian].
- Zizd Tovarystva, 1917 – Zizd Tovarystva Ukrainykykh Postupovtsiv [Congress of the Society of Ukrainian Progressivists]. *Vilna Ukraina*. 1917. 6 kvitnia. [in Ukrainian].
- Zizd Umanskoi, 1917 – Zizd Umanskoi Selianskoi spilky [Congress of the Uman Peasant Union]. *Vilna Ukraina*. 1917. 18 travnia. [in Ukrainian].
- Kupriichuk, 2012 – Kupriichuk V. Ukrainska presa 1917–1920 rokov yak dzherelo vyvchennia derzhavotvorchykh protsesiv humanitarnoho rozvytku v dobu natsionalnoi revoliutsii [The Ukrainian press of 1917–1920 as a source for studying state-building processes of humanitarian development in the era of the national revolution]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*. 2012. Vyp. 1. S. 258–265. [in Ukrainian].
- Kursy, 1917 – Kursy Ukrainoznavstva dlia vchyteliv-(lok) [Ukrainian Studies Courses for Teachers-(Lok)]. *Vilna Ukraina*. 1917. 22 chervnia. [in Ukrainian].
- Melnychenko, 2020 – Melnychenko V. M. Hazeta «Vilna Ukraina» doby Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rr. ta yii tematychna spriamovanist [The newspaper «Free Ukraine» during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and its thematic focus]. *Humanitarnyi visnyk: zb. nauk. prats. Serii: Istorychni nauky*. Cherkasy. 2020 Chyslo 32. Vyp. 16. S. 43–49. [in Ukrainian].
- Melnychenko, 2019 – Melnychenko V. M. Hazetna periodyka Cherkashchyny doby Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rr. [Newspaper periodicals of Cherkasy region during the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky : zb. nauk. st.* Cherkasy. 2019 Vyp. 1. S. 73–82. [in Ukrainian].
- Oholoshennia, 1917 – Oholoshennia [Advertisement]. *Vilna Ukraina*. 1917. 14 veresnia [in Ukrainian].
- Pyrih, 2011 – Pyrih R. Ya. Dzherela z istorii Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rokov: periodychna presa [Sources from the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: periodicals]. *Arkhivy Ukrainy*. 2011. № 4 (274). S. 132–145. [in Ukrainian].
- Po poviti, 1917 – Po poviti [By county]. *Vilna Ukraina*. 1917. 10 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Po poviti. Selo, 1917 – Po poviti. Selo Svedlykove [By county. Village of Svedlykove]. *Vilna Ukraina*. 1917. 9 lystopada. [in Ukrainian].
- Po poviti. Selianski, 1917 – Po poviti. Selianski spilky ta prosvity [By county. Peasant unions and enlightenment]. *Vilna Ukraina*. Uman. 1917. 10 veresnia. [in Ukrainian].

Postanova, 1917 – Postanova hubernskoho zemelnoho komitetu [Resolution of the Provincial Land Committee]. *Vilna Ukraina*. 1917. 10 veresnia. [in Ukrainian].
Sklad, 1917 – Sklad khliborobskykh mashyn [Warehouse of agricultural machinery]. *Vilna Ukraina*. 1917. 20 kvitnia. [in Ukrainian].
Ukrainskyi narodnyi, 1917 – Ukrainskyi narodnyi himn [Ukrainian national anthem]. *Vilna Ukraina*. 1917. 6 kvitnia. [in Ukrainian].
Ukrainskyi selianskyi, 1917 – Ukrainskyi selianskyi zizd [Ukrainian Peasant Congress]. *Vilna Ukraina*. 1917. 13 kvitnia. [in Ukrainian].
Khto za zemliu, 1917 – Khto za zemliu i voliu [Who is for land and freedom]. *Vilna Ukraina*. 1917. 9 lystopada. [in Ukrainian].
Yak zasnuvaty, 1917 – Yak zasnuvaty «Prosvitu» [How to establish «Prosvita»]. *Vilna Ukraina*. 1917. 4 travnia. [in Ukrainian].

Перше надходження – 26.01.2026
Прийнято до друку – 16.02.2026
Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358576
УДК 94 (477) «1921-1937»: 304

Оксана САЛАТА,
orcid.org/0000-0003-2498-1483
докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри історичної
та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка
(Україна, Київ)
o.salata@kubg.edu.ua

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БІБЛІОТЕК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ПРАЗІ У 1921-1937 РР.

Метою статті є розкриття просвітницької діяльності бібліотечних центрів, створених представниками української інтелігенції у Празі у 1921-1937 рр. Методологія дослідження. У процесі аналізу та осмислення просвітницької діяльності бібліотечних центрів організованих представниками української еміграції в 1921-1937 рр. було використано методологічні підходи, які дали можливість розкрити окреслену проблему. Основою дослідження стали загальнонаукові методи, зокрема: аналітичний та логічний; загальноісторичні: історико-проблемний, критичного аналізу; низка спеціальних джерелознавчих методів: джерелознавчої критики і типології. Висновки. Визначено, що більшість бібліотечних центрів, створених у структурі закладів вищої освіти та громадських організацій вважали культурно-просвітницьку роботу одним із важливих напрямків своєї діяльності. Виявлено, що переважна більшість просвітницьких заходів були присвячені популяризації української історії, української культури та слова. Показано, що фінансову підтримку діяльності бібліотек, музеїв та архівів забезпечували українські емігранти та урядові установи Чехословаччини, що мало велике значення для розвитку української громади у Чехословаччині та українства, яке змушене було емігрувати до європейських країн.

Ключові слова: бібліотеки, просвітницька діяльність, українська наукова інтелігенція, українська еміграція, Чехословаччина.

Oksana SALATA,
orcid.org/0000-0003-2498-1483
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History
and Civic Education
at the Institute of Postgraduate Education
of the Boris Grinchenko Kyiv Metropolitan University
(Ukraine, Kyiv)
o.salata@kubg.edu.ua

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF LIBRARIES OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN PRAGUE IN 1921-1937.

The purpose of this article is to study the educational activities of library centers established by representatives of the Ukrainian intelligentsia in Prague between 1921 and 1938.

Research methodology. In the process of analyzing and interpreting the educational activities of library centers organized by representatives of the Ukrainian diaspora in 1921–1938, various methodological approaches were applied, which allowed us to solve the outlined problem and reveal important issues of the history of the Ukrainian diaspora, in particular its activities in the interwar period of 1921–1937. The research was based on general scientific methods, in particular: analytical-logical; general historical methods: historical-problematic, analytical and critical analysis; and a number of specialized source research methods: source research and typology. Specific historical sources were also used: documents and materials created during the period under study, reflecting specific events and revealing important aspects of the cultural and educational activities of representatives of the Ukrainian emigrant intelligentsia. The culturological approach contributed to a deeper understanding of cultural and educational activities of libraries as centers for the promotion of Ukrainian history and culture. Thus, it was determined that the majority of library centers created within the structure of higher education institutions, foundations and public organizations consider cultural and educational activities to be one of the key areas of their work. It was found that the vast majority of educational events were devoted to the popularization of Ukrainian history, Ukrainian culture and the Ukrainian language. It was shown that libraries collected materials on the scientific, educational and political activities of representatives of the Ukrainian diaspora in Czechoslovakia while in emigration. Educational activities were aimed at educating Ukrainian youth, on whom great hopes were placed for the future development of the Ukrainian state. Libraries operating at higher educational institutions organized exhibitions that helped students and teachers expand their academic knowledge and conduct research. These exhibitions were also often visited by residents of Prague and other cities of Czechoslovakia, which contributed to the popularization of Ukrainian culture and the dissemination of knowledge about Ukraine and Ukrainians. It is shown that financial support for the activities of libraries, museums and archives was provided by Ukrainian emigrants and state institutions of Czechoslovakia, which was of great importance for the development of the Ukrainian community in Czechoslovakia and for Ukrainians who were forced to emigrate to European countries. It was found that scientific research conducted by scientists, university teachers and students played a key role in the cultural and educational activities of libraries.

Keywords: *libraries, educational activities, Ukrainian intellectuals, Ukrainian emigration, Czechoslovakia.*

Постановка проблеми. Просвітницька діяльність завжди була важливим аспектом життя українського народу незалежно від того, де б знаходились українці: на батьківщині чи в еміграції. Саме через неї українським емігрантам вдалося зберегти національні традиції та примножити культурні здобутки. Саме культурно-просвітницька робота стала одним із важливих напрямків діяльності української еміграції у Чехословаччині.

У міжвоєнний період у Чехословаччині, поряд з науковими та освітніми закладами українські емігранти створили цілу низку бібліотек та бібліотечних центрів. У цей період вони перетворились на важливі інформаційні та культурні осередки, головним призначенням яких було забезпечення інформаційної підтримки наукової, освітньої, громадської та культурної діяльності української інтелігенції. Крім комплектування та зберігання фондів, створення каталогів колективи бібліотек здійснювали активну популяризаторську роботу.

Аналіз досліджень. Про актуальність теми свідчить інтерес науковців та дослідників, які почали вивчати питання діяльності бібліотек, створених українськими емігрантами як окремий науковий напрямок. Серед них Л. Биковський, П. Зленко, М. Мушинка, О. Пеленська та Г. Величко.

Л. Биковський у своїх дослідженнях вивчав діяльність бібліотек і невеликих книгозбірень, що, фактично, стали докладною енциклопедією бібліотек. Розкриваючи умови, в яких розгорталась діяльність Київської Національної бібліотеки, він, також згадує, що завдяки праці ентузіастів відкривались і працювали бібліотеки і книгозбірні за межами України (Биковський, 1971).

Саме у міжвоєнний період Чехословаччина, зокрема й Прага стають культурними та просвітницькими осередками, де могла реалізувати себе українська інтелігенція. П. Зленко показує, що, практично, кожен вищий навчальний заклад, створений українською інтелігенцією формував власний бібліотечний центр, який могли відвідувати не лише студенти і викладачі, а й мешканці чеських міст. Зокрема, Український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі перетворив власну бібліотеку на центр популяризації досягнень української науки та розвитку української освіти, де викладачі читали лекції та брали участь у різних заходах (Зленко, 1928: 46).

Відомий словацький фольклорист та українознавець М. Мушинка у монографії, присвяченій діяльності Музею визвольної боротьби України в Празі у 1925-1948 роках, показує, що в ньому були зібрані не лише архівні матеріали, але й велика кількість літератури, надрукованої представниками української інтелігенції в еміграції (Мушинка, 2005: 94).

Джерельну базу дослідження бібліотечної справи в Українській господарській академії вивчала Г. Величко. Вона розкрила напрямки роботи бібліотеки цього закладу вищої освіти та роль бібліотеки як культурно-просвітницького осередку (Величко, 2025: 76-84).

Зважаючи на вищезазначене, **мета дослідження** розкрити просвітницьку діяльність бібліотечних центрів, сформованих представниками української інтелігенції у Празі у 1921-1938 рр.

Виклад основного матеріалу. Потреба у книгозбірнях при вищих навчальних закладах та громадських організаціях виникла одразу ж, як тільки почали з'являтися перші культурні та освітні осередки. Виникла необхідність створення наукового підґрунтя для навчання, подальших наукових досягнень та популяризації української науки, освіти та культури за межами батьківщини. Крім того, бібліотеки стали осередками, де проводились заходи, що сприяли розвитку світобачення молодих українців та залучення їх до збереження власних традицій та ідентичності.

Одним з таких потужних осередків стала Слов'янська бібліотека в Празі, де було сформовано одну з найбільших колекцій, створених у Європі. Вона стала справжнім центром культурної та просвітницької діяльності, який постав між першою та другою світовими війнами. Основним завданням її діяльності було створення колекцій, що презентують культуру слов'янських народів, у тому числі й українську культуру та історію. Заснована в 1924 р. бібліотека

розпочала свою діяльність як дослідницьке середовище Міністерства закордонних справ Чехословацької Республіки.

З 1927 р. працівники бібліотеки крім російської літератури почали збирати книги та періодичні видання, які розкривали історію та культуру слов'янських народів. Можливо саме тому бібліотека отримала назву «Слов'янська бібліотека Міністерства закордонних справ» (*Slovanská knihovna ministerstva zahraničních věcí*), що повністю відповідає змісту літератури, якою вона наповнена. За сприяння української наукової інтелігенції вже через рік було сформовано відділ української літератури. Саме у цьому відділі знаходились колекції книг, що розкривали історію України та її культуру. Оскільки бібліотека позиціонувала себе як осередок слов'янської літератури, то в ній також були відділи: чехословацький, російський, білоруський, польський, болгарський, сербохорватський, словенський та інші (*Ročenka Slovanského ústavu v Praze, 1928: 57*).

В українському відділі, містились видання, що були опубліковані, переважно, до революції в українських містах колишньої Російської імперії. Серед фондів, що зберігались у бібліотеці були також книги, виданні у Києві, це, зокрема: книги, періодичні видання та брошури. Крім того, тут знаходилося багато періодичних видань та брошур, що видавались у Галичині, Буковині та Закарпатті. Значне місце у фондах Слов'янської бібліотеки займали книги, видані Науковим товариством імені Шевченка у Львові, та Українською академією наук.

На початковому етапі діяльності бібліотеки у її фондах містилась, переважно, наукова література, але з часом почали з'являтися матеріали політичного та економічного змісту. Особливу увагу української інтелігенції у цей період привертала українська література та фольклор.

Крім наукової роботи співробітники бібліотеки здійснювали культурно-просвітницьку діяльність, зокрема в бібліотеці періодично організовували виставки нових надходжень, презентацію тематичних видань. Тематичні виставки часто організовувались спільно з Інститутом славістики і збирали велику кількість шанувальників. Крім того, великий інтерес української та чеської інтелігенції викликали виставки, що презентували графічні ілюстрації до книг та альбомів (*Strnadel, 1976: 87; Ročenka Slovanského ústavu, 1928*).

Наразі, очевидним є те, що Слов'янська бібліотека перетворювалась на просвітницький центр не лише для українських емігрантів, а й усіх слов'янських народів, що мешкали на території Європи та Чехословаччини, зокрема.

Оскільки до Чехословаччини емігрувала велика кількість української молоді виникла необхідність створення середніх та вищих навчальних закладів, де вони могли б здобувати необхідну освіту. У зв'язку з цим емігрантська інтелігенція створювала у Чехословаччині заклади вищої освіти та бібліотечні центри у їх структурі. У таких бібліотеках досить швидко накопичувались колекції та матеріали опублікованих праць доступних для студентів і викладачів.

Одним із перших і потужних просвітницьких осередків стала бібліотека

Українського вільного університету заснована у квітні 1922 р. Потреба проведення наукових досліджень студентами університету спонукала керівництво і науковців вже на початковому етапі її діяльності сформувати фонд, у якому містилось 150 книг. Фонди бібліотеки постійно поповнювались, в результаті чого, вже до 1938 р. в них містилось більше ніж 10 000 книг. Діяльністю бібліотеки опікувався, створений в університеті комітет, роботою якого керував Дмитро Антонович. Цей підрозділ відповідав за надходження нових матеріалів та формування фондів і колекцій бібліотеки. Бібліотека університету мала досить скромне фінансування тому її діяльність залежала від пожертвувань та обміну матеріалами з іншими бібліотеками (ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 86). У зв'язку з тим, що українська діаспора активно співпрацювала з видавцями різних країн, книги надходили з найбільших міст Європи: Відня, Варшави та Києва. З бібліотекою Українського вільного університету, також, співпрацювали різні європейські фонди, зокрема Фонд Карнегі. Він постійно надавав бібліотеці пожертвування, про що свідчить подарунок у сорок три публікації, що був відправлений від Фонду в 1926 р. З бібліотекою постійно співпрацювали наукові товариства, внаслідок чого її фонди поповнювались студентськими роботами (Віднянський, 1994: 57; Наріжний, 1942: 131).

Як і більшість бібліотечних центрів бібліотека Українського вільного університету здійснювала активну просвітницьку роботу, зокрема керівництво та працівники бібліотеки організували науково-популярні лекції, знайомство з новими виданнями та презентації тематичних виставок матеріалів з різних колекцій, виставки книг, присвячених тим чи іншим відомим українським діячам. Чеська місцева молодь та інтелігенція часто відвідували заходи, організовані студентами університету спільно з бібліотекою, або на її базі. Серед іншого це були вечори читання української поезії чи прозових творів (Биковський, 1971: 79).

Щоб задовольнити потребу студентів у навчальній та науковій літературі було організовано бібліотеку в новоутвореній у серпні 1922 р. Українській економічній академії. Бібліотека стала необхідною в структурі цього закладу вищої освіти. Колектив академії налагодив потужну діяльність щодо надходження нових матеріалів і колекцій до бібліотечного центру. До січня 1931 р. серед матеріалів, що знаходились у бібліотеці містилась значна кількість праць викладачів Академії та студентів. До кінця 1931 р. бібліотека Української економічної академії вже містила понад 30 тисяч книг різними мовами. Бібліотека мала великий читальний зал, де одночасно могла розміститись велика кількість студентів та місцевих мешканців.

Колектив бібліотеки працював таким чином, щоб максимальна кількість студентів та викладачів могла задовольнити свою потребу у роботі з науковою літературою. У зв'язку з цим працівники бібліотеки організували тематичні виставки, які викликали великий інтерес не лише у студентів та викладачів університету, а й у мешканців місцевої громади та інших установ.

Які в більшості бібліотечних центрів, одним із важливих напрямків роботи була культурно-просвітницька діяльність. Саме з просвітницькою

метою влаштувалися виставки, лекції, наукові семінари та круглі столи, присвячені українським діячам науки та громадським діячам, їхнім досягненням. Це давало можливість познайомити з новими досягненнями не лише студентів та педагогічний колектив Академії, а й більш ширшу аудиторію читачів. Особливої популярності набули виставки інформаційних видань, зокрема, бібліографічних покажчиків у галузі культури. Співробітниками бібліотеки організовували лекції для широкого кола читачів та читацькі конференції.

Справжнім осередком знань і просвітництва, майданчиком для дискусій стала бібліотека створена у структурі Української господарської академії у невеликому чеському містечку Подебради. Вона стала потужним острівцем знань не лише для університетської громади, але й для місцевих мешканців. Відповідно до дослідження, яке здійснив професор М. Добриловський, при академії у різні часи діяло 52 різні культурні, професійні, спортивні та ін. організації, 38 із яких були безпосередньо пов'язані з академією своїми статутами (Величко, 2025: 24). Варто зазначити, що культурно-просвітницька діяльність Української господарської академії була багатовекторною протягом усього її існування та трансформації в інші освітні структури. Культурно-просвітницькою роботою активно займалися не лише викладачі, але й студенти. Серед найбільших студентських культурних організацій при академії були: академічний хор, що нараховував близько 50 чоловік; гурток літераторів «Культ», у якому брали участь Є. Маланюк, О. Теліга, О. Ольжич (Величко, 2025: 24-25). Члени гуртка постійно організовували зустрічі з відомими літераторами, літературні вечори, де презентували власні творчі доробки. Серед іншого, важливою подією академії стало видання першої збірки поезій Євгена Маланюка «Стилет і стилос»; Великим успіхом серед студентів, викладачів та місцевих мешканців користувалась капела бандуристів «Кобзар», яка складалася з 30 членів та музичний квартет у складі якого презентували власну творчість А. Іванис, П. Ващенко, В. Рейтер та Ю. Пирогов. Багато студентів відвідували, також, школу балету під керівництвом студента І. Костіна, яка з успіхом виступала на сцені подебрадського театру (Величко, 2025: 25-26).

Уже на етапі створення Українського високого педагогічного інституту було передбачено організацію окремої інститутської бібліотеки. У зв'язку з тим, що у місцевих бібліотеках у Празі недостатньо було літератури для вивчення тих чи інших дисциплін, які викладались в Інституті, керівництво закладу виявило бажання якнайшвидше створити власну бібліотеку та укомплектувати її необхідною науковою та навчальною літературою. Бібліотека поповнювалась за рахунок виділення коштів керівництвом Інституту та за рахунок подарованої різними видавництвами та приватними особами літератури.

У процесі становлення бібліотека Українського високого педагогічного інституту почала використовувати у своїй роботі міжнародну десяткову класифікаційну систему Дьюї. Щоб розширити можливості роботи з періодичними виданнями та знайомства з новими досягненнями в науці,

колектив бібліотеки передплачував низку періодичних видань (Зленко, 1928: 44-56).

Крім поповнення фондів від видавництв та приватних осіб, бібліотека могла придбати також колекції книг за кошти, подаровані українськими громадськими організаціями, або в обмін на публікації, видані товариством інституту «Сіяч» (Мирний, 1934: 59).

Пізніше, коли Український високий педагогічний інститут припинив своє існування за ініціативою українських вчених Міністерство освіти підтримало бібліотеку і перевело її фонди у невелике приміщення Чехословацької академії сільського господарства (*Československá akademie zemědělská*). З часом переважна більшість колекції бібліотеки були передані до Слов'янської бібліотеки (Мирний, 1934: 60).

Потужним культурним та науковим центром для представників української діаспори у Празі став Музей боротьби за визволення України, який мав велике значення у культурному та науковому житті українських емігрантів у Чехословаччині (Мушинка, 2005: 94).

Було створено Товариство «Музею визвольної боротьби України», яке як і бібліотеки сформувало унікальну колекцію видань та матеріалів, що були доступні для українських науковців, освітян та пересічних громадян. У фондах Товариства зберігались архіви різного походження, що були передані українськими дипломатичними місіями та представниками української діаспори з різних країн Європи. Найважливішим стало те, що у колекції Музею боротьби за визволення України були зібрані цінні історичні документи, артефакти та архіви, пов'язані з боротьбою за визволення України (Вісті Музею визвольної боротьби, 1925).

У Музеї містились унікальні матеріали особистих бібліотечних фондів, подарованих відомими українськими діячами. Багаточисельною, також була колекція періодичних видань музею (Вісті Музею визвольної боротьби, 1936).

Велику культурно-просвітницьку місію серед українських мігрантів здійснював Український національний музей та архів. Ініціатором його створення у 1923 р. був Український громадянський комітет, що працював у Празі. Його колекції містили матеріали з архіву Української Народної Республіки (Вісник Українського національного музею-архіву, 1928).

Основними завданнями музею-архіву був збір та збереження українських культурних артефактів, їх відкриття для інших науковців через тематичні виставки та створення умов, за яких емігрантські славісти могли б вивчати Україну. Працівники музею-архіву докладали багато зусиль, щоб зібрати та зберегти цінні історичні матеріали, які, часто знаходились в різних установах (Вісник Українського національного музею-архіву, 1928).

У Музеї-архіві було сформовано три відділи: архівний, періодичних видань та музейний. Найбільшу кількість документів періоду української революції 1917–1921 рр. а також періоду еміграції містив архівний відділ. Великий інтерес складали особисті колекції учасників подій української революції. Не менш кількісною була й книжкова колекція. У ній містилось близько 1000 назв, серед яких: наукові монографії, довідники, мемуари та

календарі. Протягом 1927-1930 рр. музей-архів був поповнений 3232 одиницями особистих документів, серед яких мемуари видатних українських діячів (Палієнко, 2004: 23-24).

Незважаючи на те, що уряд Чехословаччини фінансово підтримував діяльність музею-архіву у процесі його діяльності виникали певні складнощі у зібранні матеріалів та комунікації з різними українськими політичними осередками (Zavorotna, 2020: 214-218).

Протягом 1929 р. Міністерство закордонних справ Чехословаччини змушене було скоротити фінансування емігрантських установ, у тому числі й музею-архіву (Вісник Українського національного музею-архіву, 1928). За згодою співробітників колекції музею-архіву були передані до Українського історичного інституту і стали основою його фондів. Головною метою Інституту став систематичний збір матеріалів про Україну та їх підготовка до наукових досліджень (Боряк, 2014:133-137; Бюлетень Українського історичного кабінету в Празі, 1932: 14).

Співробітники Інституту сформували бібліографічний покажчик українських періодичних видань. З метою популяризації літератури про життя українців, незалежно від місця їх проживання. Важливим напрямком діяльності Українського історичного Інституту було, видання оглядів періодичних видань про життя українського народу в еміграції.

Наразі, до січня 1932 р. в Українському історичному Інституті було сформовано бібліотеку, в якій містилось 850 назв книг, та потужну колекцію періодичних видань з 14 209 випусків (Бюлетені Українського історичного кабінету в Празі, 1940: 47). З метою популяризації знань про Україну співробітники Інституту здійснювали активну просвітницьку діяльність серед місцевого населення та українських емігрантів. У кінці травня 1934 р. було організовано першу виставку періодичних видань, в якій взяли участь також газети і журнали Закарпатського регіону. Виставка передбачала презентацію нових видань, читання найкращих літературних творів та проведення низки інформаційних заходів (Животко, 1940: 9).

Не менш потужну просвітницьку діяльність здійснювало Українське товариство прихильників книги в Празі (УТПК) – громадський науковий бібліологічний осередок, сформований з представників української емігрантської інтелігенції у міжвоєнній Чехословаччині. Основною метою УТПК було сприяння розвитку та поширенню української книги шляхом розгортання наукової, видавничої, бібліотечно-бібліографічної, книготорговельної, лекційної, конкурсної, популяризаторської діяльності.

Співробітники Товариства презентували наукові доповіді, реферати, переважно з бібліотечно-бібліографічної тематики; влаштування виставок українських видань. Найбільший інтерес мали організовані товариством виставки: українських видань 1918-1928 рр. з книгознавства, опублікованих в Чехії, із залученням українських друкованих видань з Буковини, що відбувся у 1928 р.; української книги на Другому Українському науковому з'їзді в Празі у 1932 р. близько 1000 друкованих видань було репрезентовано в Центральній бібліотеці Праги. Серед іншого, 12–26 березня 1933 р. у Празі було

організовано велику міжнародну виставку української книжкової графіки, на якій експонувалося понад 1000 творів більш як сотні митців ІХ–ХХ ст.

Українське товариство прихильників книги сформувало власну бібліотеку книгознавчих та бібліофільських видань, фахових українських і чеських часописів. Серед іншого, у 1929 р. при Товаристві було відкрито представництво Бібліотеки імені Симона Петлюри, що діяла в Парижі. Щороку влаштовувались виставки друкованої літератури та конкурси з відзначенням найкращих виданих українських книг, вечори-бесіди за участю запрошених українських діячів, із з короткими доповідями, дискусіями та обміном виданнями й екслібрисами.

Висновки. Аналізуючи культурно-просвітницьку діяльність бібліотек, створених українськими емігрантами у Чехословаччині, зокрема в Празі варто відзначити, що більшість з них були присвячені популяризації української історії та культури, українського слова, діяльності української наукової та освітньої інтелігенції в умовах еміграції. Просвітницька діяльність була спрямована на виховання патріота й громадянина України. У бібліотеках, що діяли у структурі закладів вищої освіти організовувались виставки, які допомагали студентській молоді та науково-педагогічним працівникам поповнювати академічні знання та здійснювати наукові дослідження. Такі виставки часто відвідували й мешканці Праги та інших міст Чехословаччини, що сприяло популяризації української культури та поширенню знань про Україну та українців. Діяльність бібліотек, музеїв та архівів підтримували українські емігранти та урядові установи Чехословаччини, що мало велике значення для розвитку української громади у Чехословаччині та українства, що змушене було емігрувати до європейських країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Биковський, 1971 – Биковський Л. Книгарні-Бібліотеки-Академія: спомини (1918-1922). Мюнхен-Денвер. 1971. С. 78-79.
- Боряк 2014 – Боряк, Т. Український історичний кабінет і феномен Празького архіву. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 133-148.
- Бюлетень Українського історичного кабінету в Празі. Ч. 1. Прага, 1932. 15 с.
- Величко, 2025 – Величко Г. Започаткування, етапи розвитку та діяльність Української господарської академії в Подєбрадах (16.05.1922–15.03.1935). *Історико-культурний феномен Української господарської академії в Подєбрадах*. 2025. С. 16-31.
- Величко, 2025 – Величко Г. Джерельна база дослідження бібліотечної діяльності Української господарської академії в архівах Чехословацької Республіки. *Oriens aliter. Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy*. 2025 №1. 3. 73-88. URL: https://oa.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/121/2017/02/OA_1-2015_tisk.pdf
- Віднянський, 1994 – Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). *Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)*. 1994. 1. С. 57. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1994_1_1.
- Вісник, 1928a – Вісник Українського національного музею-архіву. №1. 1928. С. 31.
- Вісник, 1928b – Вісник Українського національного музею-архіву. № 1. 1928. С. 1–3.
- Вісті Музею, 1925 – Вісті Музею визвольної боротьби. [Дмитро Антонович], [Від редактора]. №1. 1925. 1 липня. С. 1–2.
- Загальні збори, 1936 – Загальні збори Т-ва «Музей ВБУ» в Празі. *Вісті Музею визвольної боротьби*. № 1. 1936. 12–13 жовтня
- Колекція Колесси, 1938 – Колекція Колесси, ПНП, папка Spolek “Muzeum osvobozenéckého boje Ukrajiny”, лист Сірополка до Колесси. *Вісті Музею визвольної боротьби*. 1938. 15 квітня

- Животко, 1940 – Животко А. Десять років українського історичного кабінету (1930–1940) / За ред. Я. Прокеша. Прага: Видво Мін. Внутр. Справ. 1940. С. 7–10.
- Зленко, 1928 – Зленко П. Бібліотека Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. *Книголюб*. 1928. Кн. 3–4. С. 61.
- Мирний, 1934 – Мирний І. *Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова 1923-1933* (історія Інституту). Опубліковано: Прага, 1934. С. 59–60.
- Мушинка, 2005 – Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси. Державний комітет архівів України; Асоціація українців Словаччини; Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. К., 2005. С. 94.
- Наріжний, 1942 – Наріжний С. *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*. Ч. 1. Прага, 1942. С. 131.
- Палієнко, 2004 – Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923– 1930 pp.): історія створення та основні напрямки діяльності. *Студії з історії архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 11. С. 23–24.
- Пеленська, 2019 – Пеленська О. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939). Національна бібліотека Чеської Республіки – Слов'янська бібліотека; Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді; Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр. Прага, 2019. С. 149-151.
- Українська Господарська Академія, 1959 – Українська Господарська Академія в Ч.СР 1922–1935. Ніу Йорк: Видано абсолютенти Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту, 1959. С. 87.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Strnadel, 1976 – Strnadel Josef. Padesát let Slovanské knihovny v Praze. Praha: Státní knihovna ČSR, Slovanská knihovna, 1976. 87–88.
- Ročenka Slovanského ústavu 1 (1928). С. 71–73.
- Zavorotna, 2020 – Zavorotna N. *Scholars in Exile: The Ukrainian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia* / University of Toronto Press. Toronto; Buffalo; London, 2020. 280 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22621/file.pdf>

REFERENCES

- Bykovskiy, 1971 – Bykovskiy L. *Knyharni-Biblioteky-Akademiia: spomyny (1918-1922)* [Bookstores-Libraries-Academy: memories (1918-1922)]. Miunkhen-Denver. 1971. S. 78-79. [in Ukrainian].
- Boriak 2014 – Boriak, T. *Ukrainskyi istorychnyi kabinet i fenomen Prazkoho arkhivu* [The Ukrainian Historical Cabinet and the Prague Archive Phenomenon]. *Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. S. 133-148. [in Ukrainian].
- Biuletyn Ukrainkoho istorychnoho kabinetu v Prazi [Bulletin of the Ukrainian Historical Office in Prague] Ch. 1. Praha, 1932, 15 s. [in Ukrainian].
- Velychko, 2025 – Velychko H. *Zapochatkuvannia, etapy rozvytku ta diialnist Ukrainkoi hospodarskoi akademii v Podiebradakh (16.05.1922–15.03.1935)* [The establishment, stages of development and activities of the Ukrainian Economic Academy in Poděbrady (16.05.1922–15.03.1935)]. *Istoryko-kulturnyi fenomen Ukrainkoi hospodarskoi akademii v Podiebradakh*. 2025. S. 16-31. [in Ukrainian].
- Velychko, 2025 – Velychko H. *Dzherelna baza doslidzhennia biblioteknoi diialnosti Ukrainkoi hospodarskoi akademii v arkhivakh Chekhoslovatskoi Respubliky* [Source database for research into the library activities of the Ukrainian Academy of Economics in the archives of the Czechoslovak Republic]. *Oriens aliter. Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy*. 2025 №1. Z. 73-88. URL: https://oa.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/121/2017/02/OA_1-2015_tisk.pdf [in Ukrainian].
- Vidnianskyi, 1994 – Vidnianskyi S.V. *Kulturno-osvitnia i naukova dilnist ukrainskoi emihratsii v Chekho-Slovachchyni: Ukrainskyi vilnyi universytet (1921-1945 rr.)* [Cultural, educational and scientific activities of Ukrainian emigration in Czechoslovakia: Ukrainian Free University (1921-1945)]. *Kulturno-osvitnia i naukova dilnist ukrainskoi emihratsii v Chekho-Slovachchyni: Ukrainskyi vilnyi universytet (1921-1945 rr.)*. 1994. 1. S. 57. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Preprint_1994_1_1. [in Ukrainian].
- Visnyk, 1928a – Visnyk Ukrainkoho natsionalnogo muzeiu-arkhivu [Bulletin of the Ukrainian National Museum-Archive]. №1. 1928. S. 31. [in Ukrainian].
- Visnyk, 1928b – Visnyk Ukrainkoho natsionalnogo muzeiu-arkhivu [Bulletin of the Ukrainian National Museum-Archive]. № 1. 1928. S. 1–3. [in Ukrainian].
- Visti Muzeiu, 1925 – Visti Muzeiu vyzvolnoi borotby [News from the Museum of the Liberation Struggle]. [Dmytro Antonovych], [Vid redaktora]. №1. 1925. 1 lypnia. S. 1–2. [in Ukrainian].
- Zahalni zbory, 1936 – Zahalni zbory T-va «Muzei VBU» v Prazi [General meeting of the VBU Museum Association in Prague]. *Visti Muzeiu vyzvolnoi borotby*. № 1. 1936. 12–13 zhovtnia [in Ukrainian].
- Kolektsiia Kolessy, 1938 – Kolektsiia Kolessy, PNP, papka Spolek “Muzeum osvobozenekého boje Ukrajiny”, lyst

- Siropolka do Kolessy [Kolessa's collection, PNP, folder Spolek "Muzeum osvobozeneckeho boje Ukrainy", letter from Siropolka to Kolessa.]. *Visti Muzeiu vyzvolnoi boroty*. 1938. 15 kvitnia
- Zhyvotko, 1940 – Zhyvotko A. Desiat rokov ukraïnskoho istorychnoho kabinetu (1930–1940) [Ten years of the Ukrainian historical cabinet (1930–1940)] / Za red. Ya. Prokesha. Praha: Vydvo Min. Vnutr. Sprav. 1940. S. 7–10. [in Ukrainian].
- Zlenko, 1928 – Zlenko P. Biblioteka Ukraïnskoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi [Library of the M. Dragomanov Ukrainian Pedagogical Institute in Prague]. *Knyholiub*. 1928. Kn. 3–4. S. 61. [in Ukrainian].
- Myrnyi, 1934 – Myrnyi I. Ukraïnskyi Vysokyi Pedagogichnyi Instytut im. M. Drahomanova 1923-1933 (istoriia Instytutu) [Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Dragomanov 1923-1933 (history of the Institute)]. Opublikovano: Praha, 1934. S. 59–60. [in Ukrainian].
- Mushynka, 2005 – Mushynka M. Muzei vyzvolnoi boroty Ukrainy v Prazi ta dolia yoho fondiv: istoryko-arkhivni narysy [The Museum of the Liberation Struggle of Ukraine in Prague and the Fate of its Funds: Historical and Archival Essays]. Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy; Asotsiatsiia ukrainistiv Slovachchyny; Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Slovachchyni. K., 2005. S. 94. [in Ukrainian].
- Narizhnyi, 1942 – Narizhnyi S. Ukraïnska emigratsiia: kulturna pratsia ukraïnskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy [Ukrainian emigration: cultural work of Ukrainian emigration between the two world wars]. Ch. 1. Praha, 1942. S. 131. [in Ukrainian].
- Paliienko, 2004 – Paliienko M. Ukraïnskyi natsionalnyi muzei-arkhiv u Prazi (1923– 1930 rr.): istoriia stvorennia ta osnovni napriamky diialnosti [Ukrainian National Museum-Archive in Prague (1923–1930): history of creation and main areas of activity]. *Studii z istorii arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. 2004. T. 11. S. 23–24. [in Ukrainian].
- Pelenska, 2019 – Pelenska O. Ukraina poza Ukrainoiu: Entsyklopedychnyi slovnyk mystetskoho, kulturnoho i hromadskoho zhyttia ukraïnskoi emihratsii v mizhvoienii Chekhoslovachchyni (1919–1939) [Ukraine outside Ukraine: Encyclopedic Dictionary of Artistic, Cultural and Public Life of Ukrainian Emigration in Interwar Czechoslovakia (1919–1939)]. Natsionalna biblioteka Cheskoï Respubliky – Slovianska biblioteka; Naukove Tovarystvo im. Shevchenka v Kanadi; Ukraïnsko-Kanadskyi Doslidcho-Dokumentatsiinyi Tsent. Praha, 2019. S. 149-151. [in Ukrainian].
- Ukraïnska Hospodarska Akademiia, 1959 – Ukraïnska Hospodarska Akademiia v Ch.SR 1922–1935 [Ukrainian Economic Academy in the Czechoslovak Socialist Republic 1922–1935]. Niu Iork: Vydano absoliutenty Ukraïnskoi hospodarskoi akademii ta Ukraïnskoho tekhnichno-hospodarskoho instytutu, 1959. S. 87. [in Ukrainian].
- TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednann Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] [in Ukrainian].
- Strnadel, 1976 – Strnadel Josef. Padesát let Slovanské knihovny v Praze. Praha: Státní knihovna ČSR, Slovanská knihovna, 1976. 87–88. [in Czech].
- Ročenka Slovanského ústavu 1, 1928. C. 71–73. [in Czech].
- Zavorotna, 2020 – Zavorotna N. *Scholars in Exile: The Ukrainian Intellectual World in Interwar Czechoslovakia* / University of Toronto Press. Toronto; Buffalo; London, 2020. 280 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22621/file.pdf> [in English].

Перше надходження – 03.04.2026
Прийнято до друку – 17.03.2026
Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358579

УДК 94(477)«1923/1924»

Роман ВАКАЛ,
orcid.org/0009-0009-1871-6561
аспірант кафедри історії України
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С.Макаренка
(Україна, Суми)
varom@ukr.net

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОСТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УСРР ПРИ УРЯДІ СРСР У 1924 Р.: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті досліджується процес створення та організаційно-правові засади діяльності Постійного Представництва Української Соціалістичної Радянської Республіки при уряді СРСР у 1924 р. Проаналізовано

нормативно-правові акти, що регламентували ліквідацію посади Повноважного Представника УСРР при уряді РСФРР та інституціоналізацію нового органу представництва в умовах оформлення союзної державності. Визначено компетенцію, структуру, функціональне призначення та механізми взаємодії Представництва з найвищими органами влади СРСР і УСРР. Особливу увагу приділено ролі Представництва як інструменту реалізації республіканських інтересів у процесі централізації управління в межах СРСР. Зроблено висновок, що створення Постійного Представництва стало складовою процесу трансформації міжреспубліканських відносин та формування нової моделі союзного державного управління.

Мета статті полягає у комплексному аналізі передумов створення, нормативно-правових засад організації та основних напрямів діяльності Постійного представництва УСРР при уряді СРСР у 1924 р., а також у визначенні його функціонального призначення в системі союзно-республіканських відносин раннього радянського періоду.

Ключові слова: УСРР, СРСР, Постійне Представництво, союзні органи влади, централізація, державне управління, міжреспубліканські відносини.

Roman VAKAL,
orcid.org/0009-0009-1871-6561
Postgraduate Student
at the Department of History of Ukraine
Sumy State Pedagogical University
named after A.S. Makarenko
(Ukraine, Sumy)
varom@ukr.net

ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE PERMANENT REPRESENTATION OF THE UKRAINIAN SSR UNDER THE GOVERNMENT OF THE USSR IN 1924: LEGAL FOUNDATIONS AND FUNCTIONAL PURPOSE

The article provides a comprehensive analysis of the formation and political-legal nature of the Permanent Representation of the Ukrainian SSR under the Government of the USSR in the context of the transformation of inter-republic relations following the establishment of the Soviet Union. The study examines the prerequisites for the emergence of this institution, including the evolution of contractual relations between Soviet republics and the functioning of Plenipotentiary Representations prior to 1922. It analyzes the reasons for the abolition of the institution of Plenipotentiary Representation and the transition to a new model of interaction обусловлену by the establishment of a centralized system of союзного governance.

The legal framework governing the activities of the Permanent Representation of the Ukrainian SSR is explored, with particular attention to its competencies, functions, and organizational structure. The main areas of its activity are identified, including participation in the all-Union legislative process, coordination between republican and central authorities, and the maintenance of systematic information exchange. Special emphasis is placed on such instruments of influence as the right of legislative initiative and the institution of protest, which formally ensured the representation and protection of the interests of the Ukrainian SSR within the all-Union system of power.

It is demonstrated that the Permanent Representation acted as an institutional intermediary between the republican and союзного levels of governance, facilitating the formation of a unified informational, legal, and administrative space. At the same time, it is argued that its activities were carried out under conditions of increasing centralization and gradual limitation of the real sovereignty of the союзних republics. The existence of representative mechanisms did not guarantee equal participation in decision-making but rather served as a tool for integrating republican authorities into the centralized вертикаль governance.

The study substantiates that the establishment of the Permanent Representation of the Ukrainian SSR was a закономерним stage in the institutionalization of союзного statehood and simultaneously reflected the contradictory nature of Soviet federalism, which combined declarative principles of equality with the practice of centralized governance. It is concluded that this body played a significant role in the political and legal integration of the Ukrainian SSR into the system of союзної state power.

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the prerequisites for the establishment, the legal foundations of organization, and the main directions of activity of the Permanent Representation of the Ukrainian SSR under the Government of the USSR in 1924, as well as to determine its functional role within the system of early Soviet intergovernmental relations.

Keywords: Ukrainian SSR, USSR, Permanent Representation, union authorities, centralization, public administration, inter-republic relations.

Постановка проблеми. Утворення Союзу РСР у грудні 1922 р. та його

юридичне оформлення у 1923–1924 рр. зумовили докорінну трансформацію системи взаємовідносин між радянськими республіками, змінювався їх правовий статус. Для Української Соціалістичної Радянської Республіки це означало перехід від моделі договірних відносин з РСФРР до включення в нову союзню державну систему з визначеним розподілом компетенції між союзним

У цих умовах виникла потреба в інституційному механізмі, який би забезпечував представництво інтересів УСРР у найвищих органах влади СРСР. Повноважні представництва втратили функції зовнішніх зносин, перестали іменуватися «повноважними» і постійно перебувало при уряді СРСР. Саме таким органом стало Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР, створене постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 січня 1924 р. (ЦДАВО . Ф. 3. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 127).

Попри формальне проголошення принципів рівноправності республік, процес централізації управління поступово посилювався. Тому дослідження правових засад, функцій і реальної ролі Постійного Представництва дозволяє глибше зрозуміти механізми інтеграції УСРР до соювної системи влади та характер трансформації її державного статусу.

Мета статті полягає у комплексному аналізі передумов створення, нормативно-правових засад організації та основних напрямів діяльності Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР у 1924 р., а також у визначенні його функціонального призначення в системі союзно-республіканських відносин раннього радянського періоду.

Аналіз досліджень. Проблематика функціонування республіканських представництв у системі союзних органів влади тривалий час залишалася на периферії історичних досліджень. У радянській історіографії діяльність подібних органів розглядалася переважно в контексті утвердження «братерського союзу народів» та посилення координації господарського будівництва (Крохоткин, 1962; Муксинов, 1969).

Західні історики (Карр, 1990; Безансон, 2004; Боффа, 1994) у своїх наукових працях порушували проблематику інтерпретації феномену тоталітаризму, а також особливостей політичних та конституційних процесів в СРСР. Аналіз даного корпусу досліджень дає підстави стверджувати, що з 1990-х років проблематика українсько-російських взаємин поступово виокремилася в самостійний напрям західного українознавства, набуваючи системного та концептуального осмислення.

Натомість сучасна українська історіографія приділяє значно більше уваги аналізу механізмів централізації влади та поступового звуження суверенітету союзних республік (Чехович, 1992; Кульчицький, 2013). У цьому контексті створення Постійного Представництва УСРР розглядається як складова процесу інституціоналізації нової моделі союзного управління (Мазинчук 2013; Марценюк, 1997; Дорошко, 2004; Сокирська, 2014; Сокирська, 2018)).

Джерельну основу дослідження становлять нормативно-правові акти 1924 р., зокрема постанови ВУЦВК та РНК УСРР про скасування інституту Повноважного Представника та затвердження Положення про Постійне Представництво, а також документи щодо затвердження його штатів і структури, звіти, стенограми нарад та протоколи засідань.

Виклад основного матеріалу. До утворення СРСР радянські республіки функціонували як суверенні соціалістичні державні утворення та виступали самостійними суб'єктами міжнародних відносин. У процесі розвитку федеративних взаємин між республіками постала потреба у формуванні спеціалізованих інституцій міжреспубліканського рівня, покликаних забезпечувати системну та постійну взаємодію між урядом РСФРР та урядами інших республік. Відповіддю на цю потребу стало створення повноважних представництв республік у Москві, організація яких розпочалася з 1921 року.

Торговельне представництво радянської України в РСФРР, діяльність якого була зумовлена потребами координації економічної політики в умовах договірних відносин між радянськими республіками, було об'єднане з політичним представництвом. Унаслідок цього відбулося злиття кадрового складу Повноважного Представництва УСРР у справах господарського будівництва при Раді Народних Комісарів РСФРР та Української дипломатичної місії в Росії. Представництво економічних, політичних і дипломатичних інтересів УСРР у Москві здійснювало єдине Повноважне Представництво УСРР при РНК РСФРР, яке очолив М. Полоз (Єфіменко, 2010: 31).

Утворення Союзу РСР наприкінці 1922 р. започаткувало новий етап у розвитку міжреспубліканських відносин. Прийняття союзного договору та подальше нормативне оформлення системи союзних органів влади у 1923–1924 рр. спричинили необхідність реорганізації механізмів взаємодії республік із центральними органами управління.

Після оформлення союзної державності 6 липня 1923 р. така модель, як Повноважні Представництва, втратила правові підстави існування. З утворенням СРСР змінився правовий статус договірних республік – вони перетворювалися на союзні республіки. Відповідно, змінювався і статус їхніх Повноважних Представництв при уряді СРСР. Повноважні представництва втратили функції зовнішніх зносин, перестали називатися «повноважними» та постійно перебували при уряді СРСР (Сокирська, 2018: 20). З огляду на це, у липні 1923 р. на зміну Повноважному Представництву було створене Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР на чолі з М. Полозом (Дорошко, 2004: 656), якого з 3 серпня на цій посаді замінив А. Приходько (ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 381. Арк. 12). З 1924 р. свої представництва при РНК СРСР мали такі республіки: Російська СФРР – Постійний Представник О. Свідерський; Білоруська СРР – М. Мороз; Закавказька СРР – С. Тер-Габріелян (ЦДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 561. Арк. 127).

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 січня 1924 р. було скасовано попередню постанову від 14 вересня 1921 р., що регламентувала діяльність Повноважного Представника УСРР при уряді РСФРР (Про скасування постанови ВУЦВК, 1924: 1). Ліквідація цієї посади означала не лише адміністративну зміну, а й трансформацію самого принципу представництва: від міждержавного – до внутрішньосоюзного. Передача майна, документів і зобов'язань новоствореному органу засвідчила наступність інституційної функції, однак уже в межах нової правової реальності. Таким чином, створення

Постійних Представництв радянських республік при уряді СРСР стало логічним наслідком формування централізованої системи союзного управління.

Положення про Постійне Представництво, затверджене 2 січня 1924 р., визначало його як орган, покликаний забезпечувати «найтісніший зв'язок» УСРР із союзним центром та сприяти врахуванню політичних, економічних і культурних особливостей республіки в загальносоюзному будівництві (Положення про Постійне Представництво, 1924: 2). До компетенції Представництва належало внесення законодавчих пропозицій уряду УСРР до вищих органів влади СРСР, участь у законодавчій діяльності союзних органів, захист інтересів УСРР у загальносоюзних наркоматах, погодження діяльності об'єднаних наркоматів із відповідними органами УСРР, координація діяльності необ'єднаних наркоматів, нагляд за господарськими організаціями УСРР, що функціонували в межах СРСР, подання протестів на акти союзних органів тощо.

Не менш показовим є інститут протесту. Представництво мало право подавати протести як за дорученням уряду УСРР, так і з власної ініціативи. Це формально забезпечувало можливість реагування на рішення союзних органів, що могли суперечити інтересам республіки. Сам факт необхідності такої процедури свідчить про існування потенційних конфліктів компетенції між союзним і республіканським рівнями. Водночас механізм реалізації цього права був опосередкованим. Представництво діяло за дорученням найвищих органів влади УСРР, що свідчить про його службовий характер. Воно не мало автономної політичної волі, а виступало провідником позиції республіканського керівництва (Марценюк, 1997: 12).

Можливість оскарження актів союзних органів мала двоякий характер. З одного боку, це була гарантія захисту інтересів УСРР. З іншого – сама процедура протесту підкреслювала домінуюче становище союзного центру, адже протест подавався до тих самих органів, рішення яких оскаржувалися. Політико-правовий аналіз свідчить, що інститут протесту виконував радше функцію коригування управлінських рішень, ніж механізм стримування влади союзного центру. У реальній практиці можливості впливу республіканського рівня були обмежені загальносоюзною ієрархією.

Особливого значення набуває аналіз повноважень Постійного Представництва у сфері законодавчої діяльності. Право вносити законодавчі пропозиції до Президії ЦВК СРСР, РНК та Ради Праці й Оборони формально забезпечувало участь УСРР у формуванні союзного нормативного поля. Участь Представництва у засіданнях Президії ЦВК СРСР, Раднаркому СРСР та Ради Праці й Оборони надавала йому можливість впливати на процес вироблення управлінських рішень (Сокирська, 2014: 148). Однак характер голосу – дорадчий або ухвальний – визначався загальносоюзним законодавством, що обмежувало самостійність цього органу.

Особливе значення мало встановлення системи регулярного взаємного інформування союзних центральних органів та вищих органів влади республіки. Секретаріати ВУЦВК і РНК УСРР зобов'язувалися надсилати до Москви протоколи, декрети, постанови та інші матеріали. Наркомати

передавали копії відношень до союзних установ, інструкції та циркуляри. У такий спосіб формувалася двостороння система комунікації, яка забезпечувала інтеграцію управлінських процесів. Представництво не лише передавало інформацію до центру, а й інформувало республіканські органи про законодавчі ініціативи союзного рівня (Чехович, 1992: 128).

Регулярний обмін протоколами, декретами, інструкціями та циркулярами створював єдиний інформаційний простір союзної держави. Постійне Представництво ставало ключовою ланкою цього процесу. Інформаційна функція мала не лише технічний, а й політико-правовий зміст. Через систематичне інформування республіканських органів про діяльність союзного центру відбувалася уніфікація правозастосовної практики. Одночасно передача республіканських документів до Москви забезпечувала контроль за відповідністю їх змісту загальносоюзному законодавству.

Такий інформаційний обмін ставав механізмом гармонізації нормативної бази та посилення централізованого управління. Представництво в цьому аспекті виступало інституційним провідником інтеграційних процесів. Наявність механізмів протесту і законодавчої ініціативи не означала рівноправності у прийнятті рішень, а радше створювала процедурну форму участі.

У цьому контексті варто звернути увагу на функціональне призначення цієї інституції у контексті централізації влади в державі. Створення Постійного Представництва відбувалося в умовах поступового розширення компетенції союзних органів (Марценюк, 1997: 17). Формально воно мало забезпечувати врахування інтересів УСРР, однак фактично стало інструментом включення республіканського управління до загальносоюзної системи. Його діяльність поєднувала представницькі, координаційні та контрольні функції. Проте залежність від директив Президії ВУЦВК і РНК УСРР, а також від загальносоюзного законодавства обмежувала самостійність у прийнятті рішень. Постійне Представництво стало інституційною ланкою, через яку реалізовувався механізм вертикальної інтеграції влади. Воно виконувало роль посередника між центром і республікою, сприяючи уніфікації управлінських практик.

Створення Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР відбувалося в умовах формування особливої радянської моделі федералізму. Конституційне оформлення Союзу РСР 1924 р. декларувало рівноправність союзних республік і їх право на вільний вихід із Союзу. Однак реальний механізм розподілу компетенції демонстрував тенденцію до концентрації владних повноважень на союзному рівні.

Система об'єднаних і необ'єднаних наркоматів фактично визначала сферу суверенних повноважень республік. У галузях оборони, зовнішньої торгівлі, транспорту, фінансів і значної частини господарського управління вирішальні функції переходили до союзних органів. У такій ситуації виникла потреба в інституційному механізмі, який би дозволяв республіці бути включеною в процес прийняття рішень.

Постійне Представництво виконувало роль своєрідного «конституційного

каналу» комунікації між республікою та союзним центром. Воно мало забезпечувати реалізацію формально закріплених прав УСРР у системі союзної влади. Водночас сама необхідність створення такого органу свідчила про асиметричність реального федералізму: інтереси республіки потребували спеціального представництва в центрі, що було характерним радше для централізованої держави з елементами автономії.

Постановою РНК УСРР від 10 січня 1924 р. було затверджено штати Постійного Представництва (Про штати Постійного Представництва, 1924: 21). Його керівний склад включав Повноважного Представника та його заступника. Структуру Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР формували: юридичне бюро у складі юрисконсульта, економічного консультанта та співробітника зв'язку, а також секретаріат, інформаційний відділ, кур'єрська служба та господарська частина.

Загальна чисельність штату становила 79 посад, що свідчить про значний обсяг покладених функцій (ЦДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 547. Арк. 94). Наявність юридичного бюро вказує на вагоме місце правового аналізу в діяльності Представництва. Інформаційний відділ забезпечував постійний обмін документами між центром і республікою.

Загальне керівництво діяльністю Постійного Представництва УСРР в Москві здійснювалося головою РНК УСРР, що підкреслювало високий статус органу. Безпосереднє управління покладалося на Повноважного Представника та його заступника, призначених Президією ВУЦВК за поданням уряду.

Структура Постійного Представництва – з юридичним бюро, інформаційним відділом і службами забезпечення – свідчить про його багатофункціональність. Однак організаційна підпорядкованість голові РНК УСРР та залежність від директив ВУЦВК обмежували можливості самостійної політики. Водночас участь представників наркоматів у складі Представництва створювала систему «подвійного підпорядкування»: з одного боку – своїм відомствам, з іншого – Повноважному Представнику. Така модель відображала характерну для радянської системи адміністративну багаторівневість.

З політико-правової точки зору це означало, що Представництво не було органом автономної дипломатії в межах Союзу, а функціонувало як структурний елемент внутрішньої адміністративної координації.

Таким чином, політико-правовий зміст створення Представництва полягав у поєднанні двох тенденцій: з одного боку – формалізації участі республіки в загальносоюзному управлінні, з іншого – інституційного закріплення її включеності до вертикалі союзної влади.

Висновки. Створення Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР у 1924 р., правове визначення повноважень і формування його структури стало наслідком юридичного оформлення союзної державності та трансформації моделі міжреспубліканських відносин. Ліквідація інституту Повноважного Представника УСРР при уряді РСФРР відображала перехід від договірної форми співпраці до централізованої союзної системи.

Правові засади діяльності Постійного Представництва визначали його як орган, покликаний забезпечувати представництво інтересів УСРР у союзних

органах влади, координувати діяльність наркоматів та здійснювати інформаційний обмін. Наявність права законодавчої ініціативи та протесту формально гарантувала можливість захисту республіканських інтересів. Організаційна структура та чисельний склад свідчать про широке коло функцій і значну роль у системі управління. Водночас аналіз повноважень показує, що діяльність Представництва відбувалася в умовах посилення централізації та поступового звуження реального суверенітету УСРР.

Отже, Постійне Представництво стало важливим елементом механізму інтеграції республіки до союзної державної системи. Його створення відображало прагнення поєднати формальні принципи федералізму з практикою централізованого управління, що визначило подальшу еволюцію державно-правового статусу УСРР у складі СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Безансон, 2008 – Безансон А. Бедствие века. Коммунизм, нацизм и уникальность Катастрофы / Пер с фр. Я. Горбаневского. М.-Париж: Издательство «МИК», 2000. 104 с.
- Боффа, 1994 – Боффа Дж. История Советского Союза. В двух томах. Том первый: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941 / Пер. с итал. И.Б. Левина. 2-е изд. М.: Международные отношения, 1994. 632 с.
- Дорошко, 2004 – Дорошко М.С. Полоз Михайло Миколайович / Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. Т. 2 : М – Я / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т між нар. відномин ; ред. : Л.В. Губерський. К. : Знання України, 2004. С. 656–657.
- Єфіменко, 2010 – Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. 2010. № 19. С. 16–33.
- Карр, 1990 – Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Тт. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923 / Пер. с англ. / Предисл. А.П.Ненарокова. М.: Прогресс, 1990. 771 с.
- Крохоткин, 1962 – Крохоткин А.М. Постоянные Представительства – органы связи Советов Министров союзных республик с Советом Министров СССР. *Советское государство и право*. 1962. № 11. Ноябрь. С. 89–97.
- Кульчицький, 2013 – Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
- Мазинчук, 2013 – Мазинчук М. Участь Ю. Коцюбинського у радянській зовнішній політиці (1925 – 1930 роки). *Українознавство*. 2013. №3–4. С. 43–47.
- Марценюк, 1997 – Марценюк Л.М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП(б) (1918 – 20-ті роки). К.: Проза, 1997. 32 с.
- Муксинов, 1969 – Муксинов И.Ш. Совет министров союзной республики. М.: Юридическая литература, 1969. 208 с.
- Про скасування постанови ВУЦВК, 1924 – Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про скасування постанови ВУЦВК від 14 вересня 1921 р.». *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1924. Ч. 1. Ст. 1.
- Положення про Постійне Представництво, 1924 – Постанова ВУЦВК та РНК УСРР Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Положення про Постійне Представництво УСРР при уряді СРСР». *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1924. Ч. 1. Ст. 2.
- Про штати Постійного Представництва, 1924 – Постанова РНК УСРР «Про штати Постійного Представництва УСРР при уряді СРСР». *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1924. Ч. 3. Ст. 21.
- Сокирська, 2014 – Сокирська В.В. Російсько-українські відносини у 20-х рр. XX ст.: інституційний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. Вип. 2. Ч. I. С. 147–153.
- Сокирська, 2018 – Сокирська В.В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: Автореферат дис... д.і.н.: 07.00.02 – всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 47 с.
- ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- Чехович, 1992 – Чехович В.А. Постійне Представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність. *Правова держава*. 1992. Вип. 1. С. 127–131.

REFERENCES

- Bezanson, 2008 – Bezanson A. Bedstvie veka. Kommunizm, natsizm i unikal'nost' Katastrofy [The calamity of the century. Communism, Nazism and the uniqueness of the catastrophe] / Per. s fr. Ya. Gorbanevskogo. M.-Parizh: Izdatel'stvo «MIK», 2000. 104 s. [in Russian].
- Boffa, 1994 – Boffa Dzh. Istoriya Sovetskogo Soyuza. V dvukh tomakh. Tom pervyy: Ot revolyutsii do vtoroy mirovoy voyny. Lenin i Stalin. 1917–1941 [History of the Soviet Union. In two volumes. Vol. 1: From the revolution to the Second World War. Lenin and Stalin. 1917–1941] / Per. s ital. I.B. Levina. 2-e izd. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1994. 632 s. [in Russian].
- Doroshko, 2004 – Doroshko M.S. Poloz Mykhailo Mykolaiovych [Poloz Mykhailo Mykolayovych] / Ukrainska diplomatychna entsyklopediia: u 2-kh t. T. 2: M – Ya / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka, In-t mizhnar. vidnosyn; red.: L.V. Huberskyi. K.: Znannia Ukrainy, 2004. S. 656–657 [in Ukrainian].
- Yefimenko, 2010 – Yefimenko V. Stvorennia Povnovazhnogo predstavnytstva USRR v RSFR [Creation of the Plenipotentiary Representation of the Ukrainian SSR in the RSFSR]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats.* 2010. № 19. S. 16–33. [in Ukrainian].
- Karr, 1990 – Karr E. Istoriya Sovetskoy Rossii. Kn. 1: Tt. 1 i 2. Bolshevistskaya revolyutsiya. 1917–1923 [History of Soviet Russia. Book 1: The Bolshevik Revolution. 1917–1923] / Per. s angl. / Predisl. A.P. Nenarokova. M.: Progress, 1990. 771 s. [in Russian].
- Krokhotkin, 1962 – Krokhotkin A.M. Postoyannye Predstavitelstva – organy svyazi Sovetov Ministrov soyuznykh respublik s Sovetom Ministrov SSSR [Permanent Representations as liaison bodies between the Councils of Ministers of the Union Republics and the Council of Ministers of the USSR]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo.* 1962. №11(November). S. 89–97. [in Russian].
- Kulchytskyi, 2013 – Kulchytskyi S. Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [The red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Knyha 1. Kyiv: Tempora, 2013. 504 s. [in Ukrainian].
- Mazynchuk, 2013 – Mazynchuk M. Uchast Yu. Kotsiubynskoho u radianskii zovnishnii politytsi (1925–1930 roky) [Participation of Yu. Kotsiubynskyi in Soviet foreign policy (1925–1930)]. *Ukrainoznavstvo.* 2013. № 3–4. S. 43–47. [in Ukrainian].
- Martseniuk, 1997 – Martseniuk L.M. Politychnyi status Ukrainy v konteksti realizatsii stratehichnoho kursu RKP(b) (1918 – 20-ti roky) [The political status of Ukraine in the context of implementing the strategic course of the RCP(b) (1918–1920s)]. K.: Proza, 1997. 32 s. [in Ukrainian].
- Muksinov, 1969 – Muksinov I. Sh. *Sovet ministrov soyuznoy respubliki* [The Council of Ministers of a Union Republic]. Moscow: Yuridicheskaya literatura, 1969. 208 s. [in Russian].
- Pro skasuvannia postanovy VUTsVK, 1924 – Postanova Vseukrainskoho Tsentralnogo Vykonavchoho Komitetu ta Rady Narodnykh Komisariv USRR «Pro skasuvannia postanovy VUTsVK vid 14 veresnia 1921 r.» [On the abolition of the resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee of September 14, 1921]. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitycho-selianskoho uriadu Ukrainy.* 1924. Ch. 1. St. 1 [in Ukrainian].
- Polozhennia pro Postiine Predstavnytstvo, 1924 – Postanova VUTsVK ta RNK USRR «Polozhennia pro Postiine Predstavnytstvo USRR pry uradi SRSR» [Regulation on the Permanent Representation of the Ukrainian SSR under the Government of the USSR]. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitycho-selianskoho uriadu Ukrainy.* 1924. Ch. 1. St. 2 [in Ukrainian].
- Pro shtaty Postiinoho Predstavnytstva – Postanova RNK USRR «Pro shtaty Postiinoho Predstavnytstva USRR pry uradi SRSR» [On the staff of the Permanent Representation of the Ukrainian SSR under the Government of the USSR]. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitycho-selianskoho uriadu Ukrainy.* 1924. Ch. 3. St. 21 [in Ukrainian].
- Sokyrskaya, 2014 – Sokyrskaya V.V. Rosiisko-ukrainski vidnosyny u 20-kh rr. XX st.: instyutsiinyi aspekt [Russian-Ukrainian relations in the 1920s: institutional aspect]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istorii.* 2014. Vyp. 2. Ch. I. S. 147–153. [in Ukrainian].
- Sokyrskaya, 2018 – Sokyrskaya V.V. Vidnosyny mizh RSFR i USRR (1919–1929 rr.): polityko-ekonomichni ta administratyvno-terytorialni dyskurs [Relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR (1919–1929): political-economic and administrative-territorial discourse]: Avtoreferat dys... d.i.n.: 07.00.02 – vsesvitnia istoriia. Ternopil, 2018. 47 s. [in Ukrainian].
- TsDAVO – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine].
- Chekhovych, 1992 – Chekhovych V.A. Postiine Predstavnytstvo Rady Ministriv Ukrainskoi RSR pry Radi Ministriv Soiuzu RSR: istoriia i suchasnist [Permanent Representation of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR under the Council of Ministers of the USSR: history and modernity]. *Pravova derzhava.* 1992. Vyp. 1. S. 127–131. [in Ukrainian].

Перше надходження – 06.04.2026

Прийнято до друку – 20.04.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

Олексій МИРОВСЬКИЙ,

orcid.org/0009-0008-0026-5806

доктор філософії (PhD),

викладач ВСП “Фаховий коледж інформаційних технологій
Національного університету “Львівська політехніка”

(Україна, Львів)

oam2016@ukr.net

Павло ЮРЕЙКО,

orcid.org/0009-0001-9379-6620

кандидат історичних наук (PhD),

завідувач навчально-методичної лабораторії,

Історичний факультет,

Львівського національного університету

імені Івана Франка

(Україна, Львів)

pavlo.yureyko@lnu.edu.ua

“ЗВУКИ СВОБОДИ”: МУЗИЧНИЙ ВИМІР РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджено роль музичного мистецтва під час Революції гідності 2013–2014 рр. як важливого чинника громадянської мобілізації, національної ідентифікації та культурного піднесення. Розглянуто музику Євромайдану як форму художнього спротиву, що супроводжувала ключові етапи протестного руху, підтримувала моральний дух учасників та сприяла консолідації суспільства. Проаналізовано діяльність українських й закордонних виконавців, сольних митців та гуртів, а також феномен авторських пісень і музичних акцій, які стали символами боротьби за свободу, гідність та європейські цінності.

Значну увагу приділено регіональним майданам й їхнім музичним практикам. Встановлено, що попри регіональні відмінності, місцеві музичні ініціативи інтегрувалися в спільний символічний простір, відображаючи єдність цінностей і цілей. Така взаємодія локальної специфіки та національної консолідації підкреслює роль музики як посередника, здатного долати соціальні та культурні поділи в українському суспільстві. З'ясовано, що музика Революції гідності є важливим елементом націєтворення та сучасної культурної пам'яті України.

Ключові слова: Революція гідності (Євромайдан), музичне мистецтво, громадянський спротив, національна ідентичність, націєтворення, європейські цінності, культурна спадщина.

Oleksiy MIROVSKYI,

orcid.org/0009-0008-0026-5806

PhD in History,

teacher of the Vocational School of Information Technologies
of the National University of Lviv Polytechnic

(Ukraine, Lviv)

oam2016@ukr.net

Pavlo YUREIKO,

orcid.org/0009-0001-9379-6620

PhD in History,

Head of the Educational and Methodological Laboratory

Faculty of History,

Ivan Franko National University of Lviv

(Ukraine, Lviv)

pavlo.yureyko@lnu.edu.ua

SOUNDS OF FREEDOM: THE MUSICAL DIMENSION OF THE REVOLUTION OF DIGNITY AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE CONSOLIDATION OF UKRAINIAN SOCIETY

The article examines the role of musical art during the Revolution of Dignity of 2013–2014 as one of the key factors in civic mobilization, the formation of national identity, and the cultural advancement of Ukrainian society. The musical practices of the Euromaidan are considered within a broader socio-political and cultural context, with particular emphasis on their significance not only as a determinant reflecting these events but also as an active factor shaping the dynamics of the protest. Euromaidan music is interpreted not merely as an emotional accompaniment to the protests, but as an autonomous form of artistic and symbolic resistance, reflecting societal moods, value orientations, and political aspirations of the participants. In this sense, musical expression served as a communicative medium through which collective ideas were formed, coordinated, and disseminated among various groups of protesters.

It has been established that musical practices accompanied all major stages of this protest movement, from initial mass gatherings and peaceful demonstrations to the escalation of tension and tragic moments of violent confrontation. Music played a significant role in maintaining the morale of the protesters and strengthening their sense of solidarity. At different stages of the revolution, music performed interconnected functions: it mobilized participants, facilitated emotional consolidation, provided symbolic frameworks for interpreting events, and contributed to the structuring of protest practices. Collective singing, live performances, and repeated renditions of specific compositions created a shared emotional space, enhancing the sense of unity and common purpose among participants of diverse social, regional, and linguistic backgrounds.

The study analyses the activities of Ukrainian and foreign performers, solo artists, and musical groups who engaged with Euromaidan through creative initiatives, recorded works, concerts, and public actions. Special attention is given to the role of prominent musicians in legitimizing the protest movement and increasing its public visibility, as well as to the moral and psychological contributions of these performers, whose spontaneous participation reflected the open and participatory nature of the protest culture. The interaction between professional and amateur musicians is considered a defining feature of the Euromaidan musical environment, evidencing the blurring of boundaries between performer and audience.

Particular attention is devoted to the phenomenon of original songs, reinterpretations of existing musical works, and spontaneous musical actions, which rapidly spread among protesters and acquired symbolic significance as markers of the struggle for freedom, dignity, and European values. These forms of musical expression often drew on national historical memory, folkloric traditions, and widely recognized cultural symbols, imbuing them with new meaning in the context of contemporary political struggle. Consequently, they contributed to the formation of a shared cultural repertoire embodying the key ideas and aspirations of the protest movement. The rapid dissemination of such works, largely facilitated by media and social networks, ensured their broad circulation and positive influence on the formation of collective consciousness among Ukrainians during the Revolution of Dignity.

A portion of the study is dedicated to the analysis of regional Maidan sites and their local musical practices, which demonstrate the nationwide character of the protest movement and the diversity of its cultural expressions. It has been shown that, despite regional differences, local musical initiatives were integrated into a shared symbolic space, reflecting the unity of values and objectives. This interaction between local specificity and national consolidation underscores the role of music as a mediator capable of bridging social and cultural divides within Ukrainian society.

It has been determined that the music of the Revolution of Dignity became an important element in processes of nation-building, the preservation of collective memory, and the formation of a contemporary value system in independent Ukraine. Musical practices not only accompanied revolutionary events but also contributed to their interpretation and commemoration, becoming part of the broader narrative of contemporary Ukrainian history. In this context, music functioned as a powerful instrument of symbolic integration, helping to articulate a shared vision of the future based on democratic values, civic responsibility, and a European orientation.

Keywords: *Revolution of Dignity (Euromaidan), musical art, civil resistance, national identity, nation-building, European values, cultural heritage.*

Постановка проблеми. Мистецтво здатне надихати людей на боротьбу за свої ідеали, давати їм сили та енергію для подолання труднощів. Воно є потужним джерелом мотивації для досягнення поставлених цілей та відіграє важливу роль у збереженні та передачі культурної спадщини від покоління до покоління, а також допомагає людям зрозуміти своє минуле та ідентифікувати себе зі своїми предками.

Однією із невід'ємних складових мистецтва є музика. Вона здавна супроводжувала людство у найважливіших історичних моментах, стаючи не

лише свідком, а й учасником важливих подій. Одним із прикладів того, як музика може стати голосом народу, була Революція гідності (Євромайдан) 2013–2014 рр. в Україні. Під час народних протестів проти режиму Віктора Януковича музика допомагала людям відчутти себе частиною цілого, зміцнити національну ідентичність, формувати почуття гордості за свою країну та дати людям можливість виразити свої емоції та переживання. Революція гідності в Україні стала не лише періодом політичних змін, але й періодом потужного культурного піднесення. Музика лунала на барикадах, на площах та в наметових містечках, ставши символом боротьби за свободу та гідність. Вона підтримувала дух протестувальників, додавала їм сили та впевненості у своїй правоті.

Попри численні дослідження політичних та соціальних аспектів Євромайдану, системний аналіз музичних практик, їхнього впливу на культурну самоідентифікацію, моральний дух протестувальників і процеси націєтворення залишається недостатньо розробленим. Комплексне вивчення музичного мистецтва Революції гідності дозволяє зрозуміти його роль у підтримці національної солідарності, збереженні колективної пам'яті та формуванні сучасної системи цінностей незалежної України.

Аналіз сучасних досліджень з теми вказує що музичне мистецтво Євромайдану привертає увагу істориків та мистецтвознавців. Водночас значна частина цих досліджень носить фрагментарний характер і не забезпечує комплексного висвітлення проблеми. Студіям з музичного мистецтва Революції гідності присвячені як спеціалізовані наукові розвідки, зокрема це дослідження Галини Боднар (Боднар та ін. 2018; Боднар, 2019), Юлії Курдини (Курдина, 2019) та науково-популярні роботи Михайла Винницького (Винницький, 2021), Тетяни Ковтунович, Тетяни Привалко (Ковтунович, Привалко, 2016) та Наталії Мусієнко (Мусієнко, 2015).

Метою даного дослідження є спроба комплексного аналізу генези українського музичного мистецтва крізь призму подій Революції гідності 2013–2014 р., а також її вплив на подальший розвиток української музики як елемента українського націєтворення.

Виклад основного матеріалу. Революція гідності є одним із доказів соборності та волелюбності українського народу. Однією з причин початку мітингів стала відмова проросійського президента В. Януковича підписувати угоду про асоціацію України з Європейським Союзом. 21 листопада 2013 р. в Києві люди вийшли на мирний протест проти цього рішення В. Януковича. Ніч з 29 на 30 листопада 2013 р. стала переломним моментом у розвитку подій, що згодом переросли в Революцію гідності. На Майдані Незалежності в Києві студентська молодь та громадські активісти мирно протестували за європейський курс України після рішення Кабінету Міністрів призупинити підготовку до підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Акція мала ненасильницький характер: люди співали, тримали плакати з євроінтеграційними гаслами, не чинили опору правоохоронцям. Близько четвертої години ранку 30 листопада 2013 р. на Майдані Незалежності з'явилися бійці спецпідрозділу міліції Міністерства внутрішніх справ України

«Беркут», які під приводом встановлення новорічної ялинки розпочали силовий розгін. Застосовуючи кийки, фізичну силу та переслідування, силовики жорстоко побили протестувальників. Частина молоді намагалася врятуватися втечею, інші шукали прихистку в навколишніх будівлях, зокрема в Михайлівському Золотоверхому монастирі, який став місцем захисту мирних демонстрантів. Унаслідок розгону було поранено близько 100 осіб, багато з них зазнали серйозних травм – переломів, струсів мозку, забоїв. Постраждали також журналісти, що зафіксували події на відео й фото. Саме кадри побиття студентів викликали глибокий суспільний резонанс і хвилю обурення по всій Україні. Насильство проти беззбройної молоді зруйнувало ілюзію можливого «діалогу» між владою та суспільством і стало моральним каталізатором масових протестів (Винницький, 2021: 90).

Ця подія радикально змінила характер Євромайдану: від студентської проєвропейської акції він перетворився на загальнонаціональний рух спротиву авторитаризму, свавілля силових структур і приниженню людської гідності. Саме студенти, які стали головними жертвами розгону, перетворилися на символ опору й рушійну силу революції, а вимоги протестувальників доповнилися закликами до покарання винних, відставки уряду та системних змін у державі.

Українські артисти не залишилися осторонь важливих та кривавих подій на Євромайдані. Багато з них виходили на сцену та всіляко підіймати національний дух та підтримували людей. Український історик, народний депутат України IX скликання Володимир В'ятрович одним із перших запропонував увімкнути музику: «...про жодні забавки не йшлося. Треба було просто втримати людей на сильному морозі до моменту, коли відбудеться саміт у Вільнюсі – показувати і країні, й світові, що в Україні є люди, і здебільшого молоді, які вимагають європейського вибору» (Ковтунович, Привалко, 2015: 80). Соліст гурту «TaRuta» Євген Романенко зауважує, що найбільше активісти потребували підтримки вночі, адже кількість людей на вечір меншала, а вірогідність розгону спецпідрозділом МВС України «Беркут» зростала (Ковтунович, Привалко, 2015: 195).

Одним із першим, хто вийшов на сцену Євромайдану підтримати протестувальників, був український композитор та художник Богдан Данилишин (псевдонім Piano Extremist), якого вважають непроголошеним символом Євромайдану. Відео, де він грає на піаніно на проспекті Хрещатик композицію «Лодовіко Ейнауді – Білі хмари» («Ludovico Einaudi – Nuvole bianche») у балаклаві та бронезилеті набрав близько пів мільйона переглядів за перші дні. Виконавець згадує, що виконував музичний твір «Гімн» швейцарського композитора та піаніста Ральфа Зурмюле (Ralph Zurmühle), який надихнувся подіями на Майдані та надіслав ноти Б. Данилишину. Після Майдану Piano Extremist продовжував виступати для український військових в зоні Антитерористичної операції (АТО) (Старожицька, Старожицький, 2016).

Львів'янин Маркіян Мацех під час Революції гідності організував акцію «Фортепіано на Майдані». Метою цієї акції було показати світові, що українці проводять мирний мітинг, який має просту мету: «Ідея моя зрештою

оформилася так: фортепіано в кольорах прапору України на тлі кордону міліції. На ньому цілий день грають люди, щоб було веселіше. І відповідно, ми запросили медіа, аби вони зробили про це сюжет – щоб показати нас, Майдан, з іншого боку, мирного», – згадує Мар'ян Мацех (Майдан. Свідчення, 2016: 148; Боднар та ін., 2018: 27).

Однією з найактивніших учасниць акцій Євромайдану стала народна артистка України Руслана Лижичко. Окрім численних промов на підтримку протестувальників, співачка сформувала «майданівську» музичну групу «Нічна варта». Український лірник Тарас Компаніченко так згадує про виступи співачки: «Руслана, наприклад, – ми просто вражені були, така енергія... Танцювала там, гріла цих людей цілу ніч. Музика гріє і серця, і душі, й тіла, вона допомагає, лікує, зцілює, надихає» (Ковтунович, Привалко, 2016: 68). Подібними є спогади Івана Леню, соліста гурту «Kozak System», зокрема він зазначає: «Був момент, коли Руслана вже фактично загинала від безсоння і виснаження, бо вона весь час тримала нічну сцену, при тому що на той час були морози немалі. Й це реально громадянський подвиг...» (Ковтунович, Привалко, 2016: 73). На своїй сторінці у соцмережах Руслана Лижичко розповідала про те, що за нею стежать спецслужби, а згодом її викликали на допити. Попри погодні умови та перешкоду з боку влади, активістка провела близько 100 днів на Майдані та виконала Гімн України близько пів сотні разів: «Майдан – це ідея, це серце моєї країни – України! Я знаю, що цей Майдан живе і завжди буде жити. Бо Майдан – це ідея. Ідея нашої країни, яку я безмежно, як і всі ви, люблю» (Ковтунович, Привалко, 2016: 50). Після подій Майдану 12 вересня 2014 р. співачка Руслана Лижичко отримала нагороду від імені всіх учасників Революції гідності (Радіо Свобода, 2014).

Часто виступав на сцені Євромайдану заслужений артист України Тарас Компаніченко. Під час протестів він виконував твори «Дума про Голод», «За Україну», текст Г. Сковороди «De libertate!» в авторському озвученні, «Ще не вмерла», «Дух свободи внутрі нас родиться, Ангели, знижайтеся...», «Шаленійте, скажені кати». Звучали релігійні пісні, зокрема «Нехай воскресне Бог» та «З нами Бог, покоряйтеся народи і розумійте, що з нами Бог». Також у виконанні Тараса звучали українські народні та повстанські пісні (Ковтунович, Привалко, 2016: 61). Український письменник та художник Олаф Клемменсен у своїх спогадах згадував як під час Революції гідності Т. Компаніченко виконував композицію «Варшав'янка»: «(вона) одразу вибудовувала такий стрункий протестний ритм. А коли це ще українською мовою та на гарному інструменті, у гарному виконанні – це було круто» (Майдан. Свідчення, 2016: 361).

Зеновій Медюх (Зеник із Майдану) часто виступав на Євромайдані, підтримував протестувальників та виконував авторські пісні: «Хлопчина з Майдану», «Дівчинка з Майдану» (Костюк, 2015). У своїх спогадах він зазначив, що сцена була монитором і, аби відволікти людей від численних виступів, музиканти пропонували виконувати пісні (Ковтунович, Привалко, 2016: 81).

Підтримували Євромайдан не лише сольні виконавці, а й гурти. До

прикладу, гурт «Kozak System» пробув на Майдані весь період. Після побиття студентів 30 листопада 2013 р. цей гурт виконав свою пісню «Брат за брата», яка звучала на Майдані більше 300 разів та є неофіційним гімном Революції гідності (Брат за брата, 2013). Соліст гурту Іван Леньо зазначав, що духовною квінтесенцією перемоги Майдану, була незламність людського духу та готовність іти до кінця, до крайньої межі, до смерті (Ковтунович, Привалко, 2016).

10 грудня 2013 р. підтримати українців на Євромайдані прибув лідер гурту «Океан Ельзи» Святослав Вакарчук. Після чергової спроби «беркутівців» силою придушити Революцію гідності, він виконав концерт під назвою «Важливі речі об'єднують» на сцені Євромайдану. Під час цього виступу тисячі людей із ввімкненими ліхтарями зайняли площу перед сценою. Характеризуючи Революцію гідності С. Вакарчук зазначав: «Майдан – це не пафосна дата. Майдан – це мішки під очима від безсоння. Майдан – це сльози від диму. Майдан – це кулаки, стиснуті від злості. Майдан – це зірваний голос. Майдан – це відчуття тепла від незнайомця. Майдан – це ком у горлі під «Пливе кача»... ком у горлі, але – впевненість у перемозі!» (Вакарчук пригадав, 2019; День Гідності, 2021).

Часто на сцені Євромайдану можна було побачити гурт «Гайдамаки». Барабанщик цього гурту Дмитро Кушнір відзначив, що революція спонукала митців творити та через творчість висловлювати свою підтримку. У 2013 р. гурт випустив альбом «Годі спати!», а після розстрілу Небесної Сотні презентували пісню «Дерев'яні щити» (Баштовий, 2013). 18 лютого 2014 р. гурт проводив гастролі у Польщі, де збирав кошти на підтримку Майдану (Ковтунович, Привалко, 2016).

Значний вклад у Революцію гідності здійснили дівчата з музичного гурту «Dakh Daughters». Як згадувала одна з учасниць цього гурту: «Ми по всіх кордонах «беркутів» заспівали їм пісні. Це була така собі по comments акція. Ми підходили, казали: «Доброго дня, хлопці!», співали 3-4 пісні, посилали їм повітряні поцілунки та йшли далі» (Майдан. Свідчення, 2018: 153).

Участь у Майдані брали не лише українські музиканти та виконавці. Свою підтримку демонстрували іноземні музиканти, до прикладу польський гурт «Maleo Reggae Rockers» та литовський гурт «Skyle» адаптовували свої пісні до реалій Майдану (Ковтунович, Привалко, 2016: 196). Під час протестів на Майдані перебував польський журналіст Павел Боболовіч. Згодом він написав про сутички на вулиці Інститутській та ситуацію, яка його вразила: «... «Беркут»... подекуди був зверху на будинках... Хлопці стріляли у «беркутів» з феєрверків. Ті відповідали зброєю... А внизу чоловік грає на сопілці воєнну музику. Він грає, а над ним війна йде на тому даху. То було просто несамовито. Але ще неймовірнішим було те, що революція на тому даху перемогла...» (Ковтунович, Привалко, 2016: 35).

Київський Майдан породжував у людях талант та жагу до підтримки через музику (Сліпченко, 2023). Гімн України став одним із найпотужніших інструментів підтримки та впливу на активістів. Першою ініціювала виконання гімну Руслана Лижичко. Згодом він звучав у виконанні й інших співаків та

гуртів. Одним із важливих елементів «майданівської» культури були авторські пісні або обробки сучасних пісень чи українських народних. Український письменник та композитор Микола Петренко написав пісню «Майдан», згодом чоловіка на концертах представляли як «Народного артиста Майдану» (Майдан. Свідчення, 2018: 587). 10 грудня 2013 р. мережу заповнила пісня Ірини Земляної «Вітя, чао», яку виконала Ольга Хуторянець, а сама пісня на ранок наступного дня набрала близько 300 тисяч переглядів на платформі YouTube. 7 березня 2015 р. президент України Петро Порошенко нагородив І. Землянку державним орденом княгині Ольги III ступеня (Сколенко, 2015).

Також на сцені Євромайдану звучали пісні музикальних гуртів «Плач Єремії», «СКАЙ», «Піккардійська терція», «Фіолет», «ТНМК», «Тартак», «Mad Heads», «Мандри», «Ot-Vinta», «Гайдамаки» та інші, які активно підтримали український протестний рух і брали участь у культурному супроводі Євромайдану.

Під час Революції гідності епіцентром протестних подій був Київ, проте в інших містах України мітингувальники активно виходили на протести. Музика об'єднала ці майдани багатьох міст.

Львівський майдан вирізнявся підтримкою та дотриманням українських традицій: річниця Голодомору, вечорниці, фестиваль, коляди й вертепів, Святвечір та інші різдвяні свята (Коляда для Майдану, 2014). Зі сцени звучали поезії українських письменників та поетів у виконанні театральних колективів. Львів'янин Борис Пошивак у своїх спогадах зазначає, що особливою для протестувальників була пісня «Жовтень 90-го, Києве, встань, знову Січ пробудися, Львове, не дай заснути», адже нагадувала про Революцію на граніті та Помаранчеву революцію (Боднар та ін., 2018: 13).

Миколаїв, Рівне та Полтаву об'єднували різдвяні вертепи та коляда. На херсонському майдані протестувальники часто виконували уже згадану пісню «Вітя, чао!». Євромайдан у Чернівцях проходив під спів юних школярів, які в народному одязі виконували українські народні пісні та пісні Володимира Івасюка, декламували вірші Тараса Шевченка (Боднар та ін., 2018: 373).

Одеський майдан вирішив святкувати не лише Різдво Христове, а й Хануку: на сцені декламували вірші, співали українські та єврейські пісні, в соціальних мережах розмістили «Гімн одеського Євромайдану» зі словами «Діти і онуки, Обіцяємо вам: Україна – це Європа, А ми – Євромайдан!» (Гімн Одеського Євромайдану, 2013). У Рівному близько 500 творчих колективів колядували та щедрували на центральному майдані (Дубовська та ін., 2022). Учасники тернопільського щорічного фестивалю «JazzBez 2013» назвали його фестивалем солідарності та підтримки Революції гідності (Джазовий фестиваль, 2013).

Харківський майдан проходив під рок-концерти, зокрема концерт «Рок за Зміни», де виступав Сергій Жадан, гурти «Собаки в Космосі», «Папа Карло», «Banderas Blues Band», «Urbanistan». Концерт «Лівобережний Рок» був присвячений підтримці київським протестувальникам: на ньому зібрали кошти на підтримку поранених. Згодом мітингувальники провели акцію «Спасибі дідусеві Леннону за наше щасливе дитинство», звучали хіти гурту «The Beatles»

(Сало, 2020). Учасник музичного гурту «Папа Карло» згадує: «...мені подзвонив Жадан і сказав: “Васю, давай зустрінемося, щось треба робити!»... Ми з Ванею Кравченком щоразу добирали музику... думали, які фільми показувати, які акції пропонувати. Саме тоді народ нас побачив, нас помітили. Про Жадана навіть Добкін у Твіттері написав... Харків, напевно, єдине місто, де був такий потужний Майдан, на якому була сцена і де постійно відбувалися концерти. Ми проводили концерти просто так». Сцену харківського майдану також відвідали гурт «Танок на майдані Конго» та брати Капранови». Також харків'яни створили окрему групу людей, які добирали музику, відео з новинами та демонстрували це на мітингу (Давидова та ін., 2021).

У Чернівцях пройшов фестиваль майданівської колядки. Український громадсько-політичний діяч Буковини Юрій Скорейко так описував це дійство: «Напевно, найбільш світлим явищем на Майдані був фестиваль майданівської колядки... прозвучала ініціатива влаштувати щось таке для душі: «Може, заколядувати?» Ідея розрослася до масштабів фестивалю, а я взявся за її реалізацію. Все вийшло чудово. До речі, це єдиний такий фестиваль в Україні» (Боднар та ін., 2018).

Особливою для київського Майдану стала пісня “Пливе кача”. Після перших смертей було важко знайти потрібні слова, а Гімн України не надто відповідав моменту. Після загибелі Михайла Жизневського (Небесна Сотня, 2014) Євген Романенко запропонував пісню «Пливе кача»: «... вона (пісня) такого ритуального, «плакального характеру» і його ситуації відповідала він етнічний білорус, загинув в Україні, а в пісні ж і є слова: «...Погину я чужім краю... Хто ж ми буде брати яму?..» (Реквієм за Героями, 2024).

Висновки. Підсумок музичної складової Майдану проявився у музичних альбомах. Зокрема після Революції гідності світ побачила антологія музичної сцени у вигляді збірки із 4 дисків: «Музична сотня – листопад», «Музична сотня – грудень», «Музична сотня – січень», «Музична сотня – лютий». Також було видано 5 альбомів «Музична сотня». Кожен з альбомів містить 1–2 пісні близько сотні гуртів, які співали на Майдані (Ковтунович, Привалко, 2016).

Без сумніву українська Революція гідності 2013–2014 рр., є не лише свідченням історичної боротьби за європейські цінності та демократію, але й культурним феноменом, що відобразив прагнення українців до самовираження та національної ідентичності, а мистецтво, зокрема музика, мали вагому функцію у цьому процесі, ставши потужним інструментом для мобілізації, підтримки духу та патріотизму серед протестувальників. Українські співаки та музиканти не лише виступали на сцені, а й намагалися всіляко допомагати протестувальникам: носили дрова, розпалювали вогнище, привозили гуманітарну допомогу та спілкувались з активістами (Ковтунович, Привалко, 2015: 198).

Важливу роль у формуванні українського музичного простору під час Євромайдану відіграли українські та іноземні виконавці, які не лише підтримували активістів морально, а й допомагали фізично: будували барикади та привозили гуманітарну допомогу. Окремою частиною музики Майдану були авторські пісні та варіації уже наявних композицій для відображення важливих

подій. Такі музичні композиції, як лемківська пісня «Пливе кача», «Вітя, чао» Ірини Земляної, «Брат за брата» «KozakSystem», «Вставай» «Океану Ельзи», стали символами Євромайдану та залишаться в історії України спогадом про боротьбу українського народу за свободу, демократію та європейські цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Баштовий, 2013 – Баштовий А. “Тайдамаки”: Годі спати, годі боятися, годі брехати собі й іншим!. *Радіо Свобода*. 2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24955288.html> (дата звернення: 01.02.2026).
- Боднар та ін., 2018 – Майдан від першої особи. Регіональний вимір / уклад. : Г. Боднар, О. Доброер, Т. Ковтунович, О. Морозова, О. Стукалова. Київ : К.І.С., 2018. 432 с.
- Боднар, 2019 – Боднар Г. Через творчість на барикадах. Митці в протестних акціях осені 2013–зими 2014 років: особливості сприйняття і самопрезентації. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2019. Вип. 19/20. С. 273-308. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2019.19-20>
- Брат за брата, 2013 – Брат за брата: відеокліп. Kozak System. 2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k5JA9167t8k>
- Вакарчук пригадав, 2019 – Вакарчук пригадав, як з'явилась ідея легендарного концерту “Океан Ельзи” на Євромайдані. *Уніан*. 2019. URL: https://www.unian.ua/society/10763306-vakarchuk-prigadav-yak-z-yavilas-ideya-legendarnogo-koncertu-ocean-elzi-na-yevromaydanu-video.html#goog_rewarded (дата звернення: 01.02.2026)
- Винницький, 2016 – Винницький М. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. 560 с.
- Гімн Одеського Євромайдану, 2013 – Гімн Одеського Євромайдану: відео. 2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=De2mU1gJeyU> (дата звернення: 02.02.2026)
- Давидова та ін., 2021 - Давидова А., Гребінник Д., Солодовник М. “Крапелька стає океаном”: спогади харків'ян до восьмої річниці Революції гідності. *Суспільне Харків*. 2021. URL: <https://susplilne.media/kharkiv/182284-krapelka-stae-okeanom-sporadi-harkivan-do-vosmoi-ricnici-revolucii-gidnosti/> (дата звернення: 05.02.2026)
- День Гідності та свободи, 2021 – День Гідності та свободи (21 листопада): інформаційно-методичні матеріали. *Український інститут національної пам'яті: національний меморіальний комплекс героїв небесної сотні – музей революції гідності*. 2021. URL: https://maidanmuseum.org/sites/default/files/imce/informaciyno_metodychni_den_gidnosti_ta_svobody_2021_nmrg_0.pdf (дата звернення: 01.02.2026)
- Джазовий фестиваль, 2013 – Джазовий фестиваль “Jazz Bez 2013” пройде у Тернополі. *Офіційний сайт Тернопільської міської ради*. 2013. URL: <https://ternopilcity.gov.ua/news/14665.html> (дата звернення: 03.02.2026)
- Дубовська та ін., 2022 – Дубовська А., Свирида Р., Савуляк Р. Революція Гідності: як її пригадують рівняни-учасники. *Суспільне новини*. 2022. URL: <https://susplilne.media/rivne/182612-revolucia-gidnosti-ak-ii-prigaduut-rivnani-ucasniki/> (дата звернення: 03.02.2026)
- Ковтунович, 2015 – Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. К. : К.І.С., 2015. 320 с.
- Ковтунович, 2016 – Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ : К.І.С., 2016. 304 с.
- Коляда для Майдану, 2014 – Коляда для Майдану. *Львівське крайове ставропільське братство святого апостола Андрія Первозванного*. URL: https://stavropigia.lviv.ua/index.php?id=15&tx_ttnews%5Btt_news%5D=376&cHash=f12ffbc00fdc637539f5ed%2033a8e5b1c9 (дата звернення: 02.02.2026)
- Костюк, 2015 – Костюк Б. У загиблих майданівців шукали документи, щоб людину не вважали зниклою – майданівець Зиновій Медюх. *Радіо Свобода*. 2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26857611.html> (дата звернення: 01.02.2026)
- Курдина, 2019 – Курдина Ю. Мистецтво Майдану як джерело наповнення музею Революції гідності. *Історичні та культурні студії*. 2019. Вип. 6. С. 55–60
- Майдан. Свідчення, 2016 – Майдан. Свідчення. Допомога постраждалим. Міжнародна солідарність / за ред. Л. Фінберга, І. Берлянд, О. Андресвої. Київ : Дух і Літера, 2018. 816 с.
- Майдан. Свідчення. Київ, 2018 – Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки / за ред. Л. Фінберга, У. Головач. Київ : Дух і Літера, 2016. 784 с.
- Мусієнко, 2015 – Мусієнко Н. Мистецтво майдану. Київ : Фамільна друкарня huss, 2015. 96 с.
- Небесна Сотня. Михайло Жизневський, 2014 – Небесна Сотня. Михайло Жизневський. *Українська правда*. URL: <https://nebesna.pravda.com.ua/mixajlo-zhiznevskij.html> (дата звернення: 07.02.2026)
- Реквієм за Героями, 2014 – Реквієм за Героями Небесної Сотні: історію пісні “Пливе кача” розповіли у Музеї Майдану. *Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні. Музей Революції гідності*. 2024. URL: <https://maidanmuseum.org/uk/node/2771> (дата звернення: 07.02.2026).
- Руслана отримала американську премію, 2014 – Руслана отримала американську премію за Революцію Гідності. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26579540.html> (дата звернення: 01.02.2026).

- Сало, 2020 – Сало О. Анонс: Студентський Євромайдан у регіонах: Харків–Запоріжжя–Одеса. *Історична правда*. 2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/02/4/156982/> (дата звернення: 05.02.2026)
- Сліпченко, 2023 – Сліпченко Ю. Авторська пісня періоду Революції Гідності та на Сході України. *Українські культурологічні студії*. 2023. Том 2. № 13. С. 61–64. DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.2\(13\).11](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.2(13).11)
- Соколенко, 2015 – Соколенко Н. Авторку пісні про Януковича “Вітя, чао!” президент нагородив Орденом княгині Ольги. *Українська правда*. 2015. URL: <https://blogs.prawda.com.ua/authors/sokolenko/54fb289112619/> (дата звернення: 02.02.2026)
- Старожицька, Старожицький, 2016 – Старожицька А., Старожицька М. “Піаніст Майдану”: історія людини, яка створила образ, що облетів увесь світ. 2016. URL: https://texty.org.ua/articles/73213/Pianist_Majdanu_istorija_ludyny_jaka_stvoryla_obraz-73213/ (дата звернення: 01.02.2026)

REFERENCES

- Bashtovyi, 2013 – Bashtovyi A. “Haidamaky”: Hodi spaty, hodi boiatysia, hodi brekhaty sobi y inshym! [“Haydamaki”: No more sleep, no more fear, no more lying to yourself and others!] *Radio Svoboda*. 2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24955288.html> (data zvernennia: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Bodnar, 2018 – Maidan vid pershoi osoby. Rehionalnyi vymir / uklad. : H. Bodnar, O. Dobroer, T. Kovtunovych, O. Morozova, O. Stukalova [Maidan from the first person. Regional dimension]. Kyiv : K.I.S., 2018. 432 s. [in Ukrainian].
- Bodnar, 2019 – Bodnar H. Cherez tvorchist na barykadakh. Myttsi v protestnykh aktsiiah oseni 2013–zmy 2014 rokiv: osoblyvosti spryiniattia i samoprezentatsii [Through creativity on the barricades. Artists in the protest actions of autumn 2013–winter 2014: peculiarities of perception and self-presentation]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. 2019. Vyp. 19/20. S. 273-308. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2019.19-20> [in Ukrainian].
- Brat za brata, 2013 – Brat za brata: videoklip [Brother for Brother: video clip]. Kozak System. 2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k5JA9167t8k> [in Ukrainian].
- Vakarchuk pryhadav, 2019 – Vakarchuk pryhadav, yak zivylas ideia lehendarnoho kontsertu “Okean Elzy” na Yevromaidani [Vakarchuk recalled how the idea for the legendary “Ocean of Elsa” concert at Euromaidan appeared]. *Unian*. 2019. URL: https://www.unian.ua/society/10763306-vakarchuk-prigadav-yak-z-yavilas-ideya-legendarnogo-koncertu-okean-elzi-na-yevromaidani-video.html#goog_rewarded (data zvernennia: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Vynnytskyi, 2016 – Vynnytskyi M. Ukrainyski Maidan, rosiiska viina. Khronika ta analiz Revoliutsii Hidnosti [Ukrainian Maidan, Russian War. Chronicle and Analysis of the Revolution of Dignity]. Lviv : Vydavnytstvo Staroho Leva, 2021. 560 s. [in Ukrainian].
- Himn Odeskoho Yevromaidanu, 2013 – Himn Odeskoho Yevromaidanu: video [Anthem of the Odessa Euromaidan : video]. 2013. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=De2mU1gJeyU> (data zvernennia: 02.02.2026) [in Ukrainian].
- Davydova ta in., 2021 – Davydova A., Hrebinyk D., Solodovnik M. “Krapelka stae okeanom”: spohady kharkivian do vosmoi richnytsi Revoliutsii hidnosti [“A drop becomes an ocean”: memories of Kharkiv residents on the eighth anniversary of the Revolution of Dignity]. *Suspilne*. Kharkiv. 2021. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/182284-krapelka-stae-okeanom-spogadi-harkivan-do-vosmoi-ricnici-revolucii-gidnosti/> (data zvernennia: 05.02.2026) [in Ukrainian].
- Den Hidnosti ta svobody, 2021 – Den Hidnosti ta svobody (21 lystopada): informatsiino-metodychni materialy [Dignity and Freedom Day (November 21): informational and methodological materials]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty: natsionalnyi memorialnyi kompleks heroiv nebesnoi sotni – muzei revoliutsii hidnosti*. 2021. URL: https://maidanmuseum.org/sites/default/files/imce/informaciyno_metodychni_den_gidnosti_ta_svobody_2021_n_mrg_0.pdf (data zvernennia: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Dzhazovyi festyval, 2013 – Dzhazovyi festyval “Jazz Bez 2013” proide u Ternopoli [Jazz festival “Jazz Bez 2013” will be held in Ternopil]. *Ofitsiyni sait Ternopilskoi miskoi rady*. 2013. URL: <https://ternopilcity.gov.ua/news/14665.html> (data zvernennia: 03.02.2026) [in Ukrainian].
- Dubovska ta in., 2022 – Dubovska A., Svyryda R., Savuliak R. Revoliutsiia Hidnosti: yak yii pryhaduiut rivniany-uchasnyky [The Revolution of Dignity: how fellow participants remember it]. *Suspilne novyny*. 2022. URL: <https://suspilne.media/rivne/182612-revolucia-gidnosti-ak-ii-prigaduut-rivnani-ucasniki/> (data zvernennia: 03.02.2026) [in Ukrainian].
- Kovtunovych, 2015 – Maidan vid pershoi osoby. 45 istorii Revoliutsii hidnosti [Maidan in the first person. 45 stories of the Revolution of Dignity] / upor. T. Kovtunovych, T. Pryvalko. K. : K.I.S., 2015. 320 s. [in Ukrainian].
- Kovtunovych, 2016 – Maidan vid pershoi osoby. Mystetstvo na barykadakh [Maidan from the first person. Art on the barricades] / uporiad. T. Kovtunovych, T. Pryvalko. Kyiv : K.I.S., 2016. 304 s. [in Ukrainian].
- Koliada dlia Maidanu, 2014 – Koliada dlia Maidanu [A carol for the Maidan]. *Lvivske kraiove stavropihiiske bratstvo sviatoho apostola Andriia Pervozvannoho*. URL: https://stavropigia.lviv.ua/index.php?id=15&tx_ttnews%5Btt_news%5D=376&cHash=f12ffbc00fdc637539f5ed%2033a8e5b1c9 (data zvernennia: 02.02.2026) [in Ukrainian].
- Kostiuk, 2015 – Kostiuk B. U zahyblykh maidanivtsiv shukaly dokumenty, shchob liudynu ne vvzhaly znykloiu – maidanivets Zynovii Mediukh [Documents were searched for from the deceased Maidan protesters so that the person would not be considered missing – Maidan protester Zynoviy Medyukh]. *Radio Svoboda*. 2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26857611.html> (data zvernennia: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Kurdyna, 2019 – Kurdyna Yu. Mystetstvo Maidanu yak dzhereło napovnennia muzeiu Revoliutsii hidnosti [Maidan art

- as a source of content for the Revolution of Dignity Museum]. *Istorychni ta kulturni studii*. 2019. Vyp. 6. S. 55–60 [in Ukrainian].
- Maidan. Svidchennia, 2016 – Maidan. Svidchennia. Dopomoha postrazhdalym [Maidan. Testimony. Help for the victims. International solidarity]. *Mizhnarodna solidarnist / za red. L. Finberha, I. Berliand, O. Andreievoi*. Kyiv : Dukh i Litera, 2018. 816 s. [in Ukrainian].
- Maidan. Svidchennia. Kyiv, 2018 – Maidan. Svidchennia. Kyiv, 2013–2014 roky [Maidan. Testimony. Kyiv, 2013–2014] / za red. L. Finberha, U. Holovach. Kyiv : Dukh i Litera, 2016. 784 s. [in Ukrainian].
- Musiienko, 2015 – Musiienko N. Mystetstvo maidanu [The art of the Maidan]. Kyiv : Familna drukarnia huss, 2015. 96 s. [in Ukrainian].
- Nebesna Sotnia. Mykhailo Zhyznevskiy, 2014 – Nebesna Sotnia. Mykhailo Zhyznevskiy [Heavenly Hundred. Mykhailo Zhiznevsky]. *Ukrainska pravda*. 2014. URL: <https://nebesna.prawda.com.ua/mixajlo-zhiznevskij.html> (data zvernennia: 07.02.2026) [in Ukrainian].
- Rekviem za Heroiamy, 2014 – Rekviem za Heroiamy Nebesnoi Sotni: istoriiu pisni “Plyve kacha” rozpovily u Muzei Maidanu [Requiem for the Heroes of the Heavenly Hundred: the story of the song “The Duck is Flying” was told at the Maidan Museum]. *Natsionalnyi memorialnyi kompleks Heroiv Nebesnoi Sotni. Muzei Revoliutsii hidnosti*. 2024. URL: <https://maidanmuseum.org/uk/node/2771> (data zvernennia: 07.02.2026) [in Ukrainian].
- Ruslana otrykala amerykansku premiiu, 2014 – Ruslana otrykala amerykansku premiiu za Revoliutsiiu Hidnosti [Ruslana received an American award for the Revolution of Dignity]. *Radio Svoboda*. 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26579540.html> (data zvernennia: 01.02.2026) [in Ukrainian].
- Salo, 2020 – Salo O. Anons: Studentskyi Yevromaidan u rehionakh: Kharkiv–Zaporizhzhia–Odesa [Announcement: Student Euromaidan in the regions: Kharkiv–Zaporizhzhia–Odesa]. *Istorychna pravda*. 2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/02/4/156982/> (data zvernennia: 05.02.2026) [in Ukrainian].
- Slipchenko, 2023 – Slipchenko Yu. Avtorska pisnia periodu Revoliutsii Hidnosti ta na Skhodi Ukrainy [Author’s song from the period of the Revolution of Dignity and in Eastern Ukraine]. *Ukrainski kulturolohichni studii*. 2023. Tom 2. № 13. S. 61–64. DOI: [https://doi.org/10.17721/UCS.2023.2\(13\).11](https://doi.org/10.17721/UCS.2023.2(13).11) [in Ukrainian].
- Sokolenko, 2015 – Sokolenko N. Avtoru pisni pro Yanukovycha “Vitya, chao!” prezident nahorodyv Ordenom kniahyni Olhy [The author of the song about Yanukovich “Vitya, ciao!” was awarded the Order of Princess Olga by the president]. *Ukrainska pravda*. 2015. URL: <https://blogs.prawda.com.ua/authors/sokolenko/54fb289112619/> (data zvernennia: 02.02.2026) [in Ukrainian].
- Starozhytska, Starozhytskyi, 2016 – Starozhytska A., Starozhytska M. “Pianist Maidanu”: istoriia liudyny, yaka stvoryla obraz, shcho obletiv uves svit [“The Pianist of the Maidan”: the story of a man who created an image that spread around the world]. 2016. URL: https://texty.org.ua/articles/73213/Pianist_Majdanu_istorija_ludyny_jaka_stvoryla_obraz-73213/ (data zvernennia: 01.02.2026) [in Ukrainian].

Перше надходження – 23.02.2026

Прийнято до друку – 13.03.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358592

УДК 316.422.001.361:323.113(477)410(1-651.1)

Алла КИРИДОН,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
директор ДНУ «Енциклопедичне видавництво»
(Київ, Україна)
akyrydon@ukr.net

Сергій ТРОЯН,
orcid.org/0000-0002-3053-6530
доктор історичних наук, професор,
Жешувський університет
(Республіка Польща)
kattis@ukr.net

ДЕРЖАВНО-ІДЕНТИЧНІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2026): АНАЛІЗ І ТЕОРЕТИЧНІ ІМПЛІКАЦІЇ

У статті здійснено комплексний аналіз державно-ідентичнісних уроків російсько-української війни 2014–2026 рр., що розглядається як цивілізаційний і екзистенційний конфлікт, який радикально трансформував українську державність і політичну націю. Актуальність дослідження зумовлена тим, що війна, розв'язана Російська Федерація проти України, стала не лише найбільшим воєнним конфліктом у Європі XXI ст., а й чинником глибокої переоцінки понять суверенітету, безпеки, громадянства та колективної пам'яті. Показано, що російсько-українська війна виступає не лише деструктивним чинником, а й каталізатором прискореного формування політичної нації та переосмислення державного суверенітету. Метою статті є визначення ключових державно-ідентичнісних трансформацій, спричинених війною, та окреслення їх значення для теорії нації й сучасних воєн. Аргументовано, що російсько-українська війна завершила тривалий пострадянський транзит, спричинила якісну зміну моделі української державної ідентичності (від пострадянської амбівалентності до консолідованої європейсько-суверенної парадигми) і закріпила цивілізаційний вибір України на користь європейської демократичної моделі розвитку. Український досвід засвідчив вирішальну роль громадянської солідарності, культури пам'яті та інформаційної стійкості у забезпеченні стратегічної витривалості держави. Визначено, що війна 2014–2026 рр..

Ключові слова: російсько-українська війна, державність, національна ідентичність, політична нація, цивілізаційний вибір, колективна пам'ять, соціальна згуртованість, інформаційна війна, державна стійкість.

Alla KYRYDON,

orcid.org/0000-0003-4375-5350

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,

Director of the State National University "Encyclopedic Publishing House"

(Kyiv, Ukraine)

akyrudon@ukr.net

Serhiy TROYAN,

orcid.org/0000-0002-3053-6530

Doctor of Historical Sciences, Professor,

University of Rzeszów

(Republic of Poland)

kattis@ukr.net

STATE-IDENTITY TRANSFORMATIONS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014–2026): ANALYSIS AND THEORETICAL IMPLICATIONS

The article provides a comprehensive analysis of the state-building and identity-related lessons of the Russian-Ukrainian war (2014–2026), conceptualized as a civilizational and existential conflict that has profoundly transformed Ukrainian statehood and political nationhood. The Russian discourse of war, based on the ideology of the “Russian world” and the binary opposition “friend-enemy”, is focused on the destruction of Ukrainian subjectivity. The relevance of the study lies in the fact that the war launched by the Russian Federation against Ukraine has become not only the largest military conflict in Europe in the 21st century but also a catalyst for rethinking sovereignty, security, citizenship, and collective memory. The war launched an extreme mechanism of accelerated institutional consolidation and crystallization of national identity and catalyzed the integration of society. The aim of the article is to identify the key state-identity transformations triggered by the war and to assess their significance for theories of nationhood and contemporary warfare.

The methodological framework combines an interdisciplinary approach with historical-genetic and comparative methods, structural-functional analysis of state capacity, and elements of discourse analysis focusing on the informational and semantic dimension of the conflict. The scientific novelty of the study lies in integrating institutional and identity-based perspectives to interpret war as a factor of state modernization and consolidation of a mature political nation.

The findings demonstrate that the war accelerated the transition from a post-Soviet model of a “state for citizens” to a modern model of a “state of citizens,” where legitimacy, social cohesion, and horizontal mobilization serve as key resources of resilience. The Ukrainian case confirms the decisive role of civic solidarity, memory politics, and information resilience in ensuring strategic endurance. The war of 2014–2026 is thus interpreted as a turning point

that finalized Ukraine's post-Soviet transition and consolidated its civilizational choice in favor of a European democratic trajectory.

Unlike classical models of modernization, the Ukrainian experience demonstrates that under conditions of hybrid and existential war, nation-building occurs not only through institutional development but also through strong horizontal solidarity, as well as volunteer and civic practices. The war has triggered simultaneous institutional modernization and the consolidation of collective identity, allowing the Ukrainian case to be viewed as an example of accelerated nation-building under conditions of prolonged military confrontation. In this sense, the war is not a negation of Ukrainian statehood and identity, but rather their final affirmation in the contemporary world as democratic and European in substance and Ukrainian in terms of identity.

The study finds that state and identity transformations are complex in nature and encompass: the strengthening of state institutional capacity; the reorientation of security and foreign policy strategy; the crystallization of the political nation based on civic solidarity; the reinterpretation of collective memory and symbolic space, among other processes.

Thus, the war has activated an extreme mechanism of accelerated institutional consolidation and the crystallization of national identity, while also catalyzing the integration of society.

Keywords: Russian-Ukrainian war, statehood, national identity, political nation, civilizational choice, collective memory, social cohesion, information warfare, state resilience.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна 2014–2026 рр., що розпочалася з анексії Криму та гібридної агресії проти України з боку Російської Федерації, а від 24 лютого 2022 р. набула повномасштабного характеру, стала подією цивілізаційного масштабу, яка радикально трансформувала державно-інституційні та ідентичнісні засади українського суспільства. Війна виявила глибинні суперечності пострадянського розвитку, оголила незавершеність процесів націєтворення та одночасно прискорила формування зрілої політичної нації. У цьому контексті особливої актуальності набуває осмислення державно-ідентичнісних уроків війни як системного феномену, що поєднує військовий, політичний, соціокультурний та цивілізаційний виміри.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що російсько-українська війна вийшла за межі регіонального конфлікту й перетворилася на чинник трансформації європейського та глобального безпекового порядку. Вона стала війною смислів і цінностей, у якій протистоять імперська неоавторитарна модель ідентичності та демократична модель політичної нації. Український досвід 2014–2026 рр. продемонстрував, що стійкість держави у ХХІ ст. визначається не лише воєнним потенціалом, а й рівнем соціальної згуртованості, довіри до інституцій і здатністю суспільства до самоорганізації.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі спричинених війною державно-ідентичнісних трансформацій. Для досягнення поставленої мети передбачено реалізувати такі завдання: з'ясувати ідеологічні та цивілізаційні передумови війни; проаналізувати вплив воєнного чинника на трансформацію української політичної ідентичності; окреслити роль державних інституцій у забезпеченні стійкості в умовах екзистенційної загрози; дослідити зміни у сфері колективної пам'яті, громадянських практик і політичної свідомості; визначити універсальні уроки українського кейсу для розуміння воєн нового типу.

Методологічна рамка. Війна стала всеохопним контекстом існування, трансформуючи умови виробництва знання, потребуючи широкої міждисциплінарної оптики. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході та поєднує: конструктивістський підхід у теорії нації (аналіз формування політичної ідентичності); історико-генетичний метод (для

реконструкції передумов війни), історико-інституційний та структурно-функціональний аналіз (для аналізу еволюції державності та оцінки державної спроможності), порівняльний метод (для зіставлення імперських і національних моделей ідентичності), дискурс-аналіз (для вивчення інформаційно-сміслового виміру війни), а також теоретичні положення західних студій нації та ідентичності (Anderson, 2006: 240; Bauman, 2004: 104; Сміт, 1994: 224; Шпорлюк, 2016: 551), елементи теорії сучасних воєн (гібридна, тотальна, екзистенційна війна) тощо. Використано результати соціологічних моніторингових, аналітичних доповідей та міждисциплінарних досліджень.

Аналіз досліджень охоплює кілька тематичних блоків. Перший — дослідження передумов і характеру російської агресії (Гай-Нижник, 2017: 334; Горбулін, 2017: 496; Kyrydon, & Troyan, 2022: 157–179; Парахонський, & Яворська 2019: 560; Плохій, 2023: 400). Другий — студії національної ідентичності та політики пам'яті (Грицак, 2021: 408; Киридон, 2015: 244–250; Киридон, 2016: 320; Козловець, & Ковтун, 2010: 348; Нагорна, 2002: 272; Нагорна, 2011: 272; Яковенко, 2012: 470). Третій — аналіз інформаційно-сміслового виміру війни (Лисенко, & Пастушенко, 2023: 38; Parakhonskyu, & Yavorska, 2022: 12–24; Почепцов, 2016: 316; Україна в умовах російської агресії, 2024: 186). Четвертий — соціально-політичні дослідження трансформацій суспільної свідомості й ідентичності громадян України в умовах повномасштабної війни (Бойко, 2022: 17–22; Венгер, & Постол, 2023: 95–102; Дияк, Тушко, & Волобуєв, 2024: 12–18; Кидонь, 2024: 30–43; Коцур, & Новородовський, 2024: 195–216; Поліщук, 2024: 73–93; Посвістак, Шепелла, & Паламарчук, 2024: 266–271; Резнік, 2022; Сапелкін, 2024: 387–390; Степико, 2022: 76–84; Янюк, 2026: 48–60). Значний внесок у теоретизацію війни як цивілізаційного конфлікту здійснено у працях А. Киридон і С. Трояна (Kyrydon, & Troyan, 2022: 523–534; Киридон, & Троян, 2023: 400; Kyrydon, & Troyan, 2023: 30–39; Troyan, & Kyrydon, 2023: 40–63; Troyan, Kyrydon, Kosiak, & Nechaieva-Yurichuk, 2025:196). Попри широту наукового доробку, проблема комплексного осмислення державно-ідентичнісних уроків війни 2014–2026 рр. потребує подальшого вивчення, що й зумовлює наукову новизну дослідження.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна 2014–2026 рр. стала не лише випробуванням на міцність української держави, а й ключовим чинником глибинної трансформації її ідентичності, державності та світоглядної орієнтації. Вона перетворилася на момент істини, у якому увиразнилися межі пострадянської спадщини, тінь колоніального минулого й водночас — нові обриси модерної української національної самосвідомості. Зіткнення двох світів — авторитарного неоімперського, заснованого на запереченні суверенітету інших, та демократичного європейського, що ґрунтується на цінностях свободи, гідності й відповідальності — стало зіткненням двох ідентичностей, двох моделей цивілізаційного буття. Війна актуалізувала питання «хто ми є?» і «за що ми боремося?» не лише на рівні політичних еліт, а й у масовій суспільній свідомості, перетворившись на подію екзистенційного масштабу (Стан суспільної свідомості, 2024). Відтак війна є не лише геополітичним конфліктом, а й війною смислів, історій і цінностей. Саме

ідентичнісний вимір робить цей конфлікт принципово нерозв'язним шляхом компромісів, оскільки йдеться не про кордони, а про право на існування.

Для Росії війна проти України має глибоко ідеологічний, навіть сакралізований характер. Кремлівський режим розглядає українську державність як екзистенційну загрозу власному імперському міфу. Його мета — не просто знищити незалежну українську державу, а стерти саму можливість існування окремої української ідентичності. Кремлівська доктрина «русского мира» передбачає, що без контролю над Україною Росія не здатна відновити уявну «велич» імперії, а без «повернення Києва» — втратить моральне й історичне право називатися спадкоємицею давньоруської традиції (Україна в умовах російської агресії, 2024: 76–91). Звідси й невідповідність того, що український державний суверенітет став головною мішенню російської агресії. Офіційна Москва, як слушно зауважують В. Горбулін, Б. Парахонський, Г. Яворська й інші українські дослідники (Горбулін, Власюк, & Кононенко, 2015: 16; Парахонський, & Яворська 2019: 250), ще від початку 2000-х рр. готувалася до цієї війни, переозброюючи армію, формуючи пропагандистський міф про «ворожий Захід» і «зрадницьку Україну», тестуючи реакцію міжнародної спільноти на агресію проти сусідніх держав.

Україна ж увійшла в цю війну з протилежної парадигми — парадигми миру. Протягом перших десятиліть незалежності українське політичне мислення ґрунтувалося на постулаті «братніх відносин» з Росією та переконанні, що війна в Європі ХХІ ст. є немислимою. Це призвело до недооцінки екзистенційної загрози з боку Кремля. Лише після 24 лютого 2022 р. настала глибинна зміна дискурсу: поняття «війна» стало не лише описом реальності, а й маркером національного відродження. Українське суспільство переосмислило саме значення державності — як цінності, за яку варто боротися, і як простору свободи, який не можна втратити. Збройна боротьба перетворилася на форму самоідентифікації. Український опір чітко доводить тезу науковців, що «першою поміж пострадянських держав, спроможних стримати черговий наступ імперської Москви, була і є Україна. Вона залишається єдиним потужним опонентом російського імперіалізму, здатним зупинити імперський поступ Кремля» (Горбулін В. П., Власюк О.С., Кононенко С.В., 2015: 9).

Одним із державницьких уроків стало збереження керованості та безперервності інституцій у надзвичайних умовах. Навіть під системними ракетними ударами по енергетичній і транспортній інфраструктурі Україна зберегла функціонування фінансової системи, соціальних виплат, місцевого самоврядування і критичних державних сервісів. За оцінками міжнародних фінансових інституцій, у 2022–2024 рр. Україна змогла стабілізувати макрофінансову ситуацію завдяки поєднанню внутрішньої мобілізації ресурсів і зовнішньої допомоги, що є безпрецедентним прикладом для держави, яка перебуває у стані великої війни.

На відміну від СРСР 1941 р., українська держава діяла у поствестфальській реальності, інтегруючи власну оборону в систему міжнародної безпеки (Киридон, & Троян, 2026). Війна засвідчила, що

державницька спроможність у XXI ст. вимірюється не лише рівнем централізації, а здатністю ефективно координувати національні та міжнародні ресурси. Саме це дозволило Україні компенсувати асиметрію сил і уникнути стратегічного колапсу, на який розраховував агресор. Натомість Російська Федерація, відтворила архаїчну модель імперської державності, засновану на примусі, пропаганді та імітації легітимності. Відтак «у дискурсах національної та імперської державності конструюються дві реальності, екзистенційно несумісні між собою, що свідчить про наявність глибинного онтологічного конфлікту» (Парахонський, & Яворська 2019: 251). Спроба нав'язати війну як «спеціальну воєнну операцію» засвідчила кризу російської державницької моделі, яка виявилася неспроможною забезпечити ні ефективне управління, ні реальну суспільну мобілізацію без тотального контролю.

Отже, ключовий державницький урок війни 2014–2026 рр. полягає в тому, що у XXI ст. переможність визначається якістю державного управління, політичною легітимністю та здатністю інтегрувати громадян у спільний проєкт захисту держави. У цьому сенсі український досвід принципово відрізняється від радянського та російського і задає нову модель державницької стійкості в умовах великої війни.

Російський дискурс війни, заснований на ідеології «русского мира» та бінарній опозиції «свій–ворог», сфокусований на знищення української суб'єктності. Як наголошували українські дослідники, правляча верхівка РФ ще задовго до 2022 р. системно готувалася до війни, формуючи ідеологічні передумови для легітимації агресії за допомогою «інформаційної інвазії» (Україна в умовах російської агресії, 2024: 81). Війна набула характеру смислового протистояння, у якому російська пропаганда намагалася підмінити поняття, виправдати насильство й легітимізувати знищення іншої ідентичності.

Порівняльний ретроспективний аналіз засвідчує: імперії зазнають поразки не лише через виснаження ресурсів, а передусім через втрату здатності нав'язувати свою ідентичність підкореним народам. Саме це відбувається у сучасній російсько-українській війні, яка має чіткі «ознаки війни за ідентичність» (Парахонський, & Яворська 2019: 251). Російська модель ідентичності виявилася деструктивною і непридатною для інтеграції, тоді як українська ідентичність — відкритою, громадянською і мобілізаційною. Стрімке зростання використання української мови в публічному просторі, переосмислення історичного канону, демонтаж імперських символів і топонімів маркують глибину ідентифікаційних зрушень. Війна перетворила колективну пам'ять на ресурс опору, а культуру — на інструмент збереження суб'єктності. Українська відповідь оприсутнилася не лише військово, а й національно-екзистенційно.

Очевидно, що війна принесла безпрецедентні втрати для України й українського суспільства. Злочини російських окупантів мають ознаки геноциду, що зафіксовано в офіційних документах і судових звинувачувальних вироків (Snyder, 2022): масові вбивства, тортури, зґвалтування, депортація дітей, знищення лікарень, шкіл, музеїв, церков і житлових будинків. Руїнування сотень тисяч цивільних об'єктів, мільйони переселенців, мільярди

екологічні збитки — усе це стало не лише матеріальним, а й ідентичнісним викликом. Кожен злочин агресора посилював відчуття єдності, перетворював національний біль на моральний ресурс спротиву (Війна Росії проти України, 2024: 320–326). Українська нація, що історично формувалася через травму й колоніальний досвід, у цій війні вперше постала як цілісний, відповідальний, згуртований, орієнтований на свободу суб'єкт історії.

Збройний конфлікт фундаментально змінив політичну динаміку суспільства. Національна єдність і громадянська консолідація стали головним чинником виживання держави. В умовах воєнної загрози відбулося безпрецедентне об'єднання суспільства, політичних сил, армії, волонтерського руху й діаспори (Суспільство, трансформоване війною, 27–29). Те, що у 2010-х роках здавалося ознакою роз'єднаності — регіональні, мовні, конфесійні відмінності — у 2020-х перетворилося на багатогранну палітру єдиної політичної нації. Як слушно зазначають В. Горбулін і В. Бадрак, саме вогонь війни відродив «цементуючу ідею», генетичний код нації з її здатністю до протистояння (Горбулін, & Бадрак, 2023: 9), спільне бачення України як європейської демократичної держави, що виборює не лише свою свободу, а й свободу інших.

Емпіричний соціальний урок війни полягає в тому, що суспільство, яке усвідомлює екзистенційний сенс війни, здатне трансформуватися на стратегічний ресурс держави. У цьому випадку мобілізація не нав'язується згори, а формується знизу – через довіру, солідарність і внутрішню мотивацію. Війна показала, попри всі недоліки і проблемні місця, що сучасне суспільство може бути не об'єктом примусової мобілізації, а її джерелом і рушійною силою. Війна прискорила процеси націєтворення, консолідації та деколонізації, які раніше мали поступовий характер. І це дуже важливо, бо «відповідь на виклик з боку путінської Росії буде переконливою лише тоді, коли їй протистоятиме згуртована політична нація» (Кульчицький, 2015: 23). До того ж, масовий вступ громадян до лав Збройних Сил України, включно з російськомовними українцями, переконливо спростував російські наративи про «громадянський конфлікт».

У ширшому теоретичному вимірі суспільний урок російсько-української війни має універсальне значення для розуміння природи воєн ХХІ ст. В умовах гібридних, асиметричних і тотальних конфліктів вирішального значення набувають не лише чисельність армії чи обсяги військового виробництва, а й рівень соціальної згуртованості, довіри між суспільством і державою, готовність громадян до самопожертви та тривалого спротиву (Україна в умовах російської агресії, 2024: 54). Таким чином, війна України проти російської агресії продемонструвала, що суспільство, здатне до самоорганізації й усвідомленої солідарності, стає одним із ключових чинників стратегічної стійкості держави в умовах сучасного глобального протистояння.

Одночасно відбулася глибока переоцінка понять «безпека», «суверенітет» і «незалежність». Уже на етапі протидії гібридній російській агресії стало зрозуміло, що створення ефективного сектору безпеки і оборони та інноваційний розвиток оборонної промисловості держави є однією з головних

умов мінімізації загроз державному суверенітету, відновлення територіальної цілісності України, гарантування її мирного майбутнього як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави (Горбулін, 2017: 312). Якщо раніше Україна орієнтувалася на нейтралітет як форму самозбереження, то після 2022 р. стала чітко артикулювати свою належність до європейсько-атлантичного безпекового простору. Війна зруйнувала пострадянські ілюзії про «позаблоковість» і продемонструвала, що справжній нейтралітет можливий лише у світі, де дотримуються міжнародного права. Українська ідентичність, таким чином, набула чіткої ціннісної орієнтації на свободу, демократію, солідарність і гідність. Ця переорієнтація є не лише політичним, а й культурно-цивілізаційним актом, який полягає в розриві з російським світом і остаточним утвердженням у європейській системі координат.

Одним із уроків війни стало осягнення ролі інформаційного простору як арени боротьби за свідомість. Серед цілей гібридної війни, яку переслідує країна-агресор, є дестабілізація ситуації в Україні шляхом маніпулятивного впливу на свідомість і поведінку людей. Кремлівська пропаганда, оперуючи спотвореними образами історії, намагається підмінити поняття, нав'язати хибні смисли — «самооборону» замість агресії, «спецоперацію» замість війни, «визволення» замість окупації. Ця орвеллівська підміна реальності є інструментом тоталітарного контролю, який прагне не лише виправдати злочин, а й зруйнувати саму здатність до морального судження. Водночас «інформаційний складник гібридної війни став наскрізним для всієї російської агресії в її активній фазі» (Горбулін, 2017: 262). Українська ж відповідь полягає у творенні власного об'єктивного, історично обґрунтованого, морально стійкого нарративу. У цьому сенсі війна стимулювала потужне відродження української гуманітарної думки, культури пам'яті, медіаграмотності та символічної політики.

Російсько-українська війна 2014–2026 рр. радикально трансформувала уявлення про державу, громадянство та національну ідентичність в Україні. В умовах екзистенційної загрози держава постала не лише як інституційна система управління, а як простір спільної відповідальності, солідарності й морального вибору. Саме війна примусила українське суспільство переосмислити сутність громадянства — від формального правового статусу до активної форми належності й участі у спільній справі збереження держави. Крім змін у переконаннях, унаслідок війни відбулися зміни у повсякденній поведінці українців.

З початком російського вторгнення 2014 р. були масово відтворені практики волонтерства, допомога армії, біженцям. Понад половину населення (56,9%) було залучено до волонтерської роботи, допомагаючи фізично та фінансово. Причому п'ята частина населення одночасно допомагала як фінансово, так і фізично. За даними Центру Разумкова, довіра до волонтерських організацій зросла з 64 % у липні 2021 р. до 88 % у лютому 2023 р., після чого коливалася в межах 78–84 % і на початок 2025 р. стабілізувалася на рівні 80 %. Довіра до громадських організацій зросла з 47 % до 66 % у той самий період. На початку 2024 р. зафіксовано помірний спад до 55 %, а згодом, у

лютому-березні 2025 р., — відновлення до 61 % (Громадянське суспільство України в умовах війни, 2025: 38). Як результат, у 2022 р. Україна посідала 10-е місце, у 2023 р. – 2-е, а у 2024 р. – 5-е місце в світі за показником благодійної та волонтерської активності громадян у міжнародному порівнянні (Українське суспільство в умовах війни, 2025: 299).

З'явився новий вид активності – це участь у територіальній обороні. Звичайно, ця участь регіонально суттєво відрізнялася за змістом та рівнем небезпеки: зокрема, на лінії зіткнення з окупантами територіальна оборона (ТрО) воювала як справжні військовослужбовці. У решті випадків масова залученість до територіальної оборони проявилася через створення фортифікаційних споруд, блокування шляхів, вироблення коктейлів молотова, патрулювання вулиць, допомогу правоохоронцям тощо, які стали поведінковими зразками зрілості та стійкості громадянського суспільства.

У перші місяці повномасштабної війни оприсутнилися й інші види громадянських практик, особливо у містах, які перебували під облогою. Зокрема, це взаємодія і взаємодопомога мешканців у місцях проживання, в укриттях. Співмешканці багатоквартирних будинків створювали прибудинкові чати, робили переключки, ділилися продуктами харчування, медикаментами, вночі чергували в під'їздах. Вчителі давали безкоштовні онлайн-уроки для дітей. Лікарі безкоштовно консультували людей онлайн. Єдності суспільства спряло те, що у перші ж дні війни етнічні спільноти України включилися в допомогу заблокованому населенню, ТрО та армії Громадянське суспільство (України в умовах війни, 2025: 51–61). Взаємна емпатія, відчуття солідарності, підкріплені взаємодією стали ключовими для цементування колективної ідентичності.

Таким чином, мільйони громадян, які до 2022 р. залишалися політично пасивними або дистанційованими від державних процесів, включилися у практики спротиву, самоорганізації, волонтерства, територіальної оборони, гуманітарної допомоги, цифрової та інформаційної мобілізації, міжнародної адвокації (Литвиненко, 2022). Цей безпрецедентний рівень громадянської активності засвідчив формування нового типу політичної ідентичності — зрілої, відповідальної, заснованої на усвідомленні спільної долі та спільної відповідальності за майбутнє країни.

У цьому сенсі війна стала каталізатором переходу від пострадянської моделі «держави для громадян» до модерної моделі «держави громадян», де держава мислиться не як зовнішня сила, а як результат колективного зусилля. Поняття «ми» набуло принципово нового змісту: воно перестало бути виключно етнокультурним маркером і перетворилося на етичну та політичну категорію, що охоплює всіх, хто поділяє цінності свободи, гідності та відповідальності. Саме у війні українська політична нація остаточно набула інклюзивного характеру, інтегрувавши різні мовні, регіональні, конфесійні та культурні спільноти у єдине громадянське ціле (Nations in Transit, 2022). Після повномасштабного вторгнення українці значно еволюціонували в питанні загальнонаціональної ідентичності, натомість зменшивши значення регіональної. Досвід спільного спротиву зруйнував наративи внутрішнього

розколу, які десятиліттями експлуатувалися як інструмент зовнішнього впливу й внутрішньої дестабілізації. Поняття «ми» набуло нового змісту: воно більше не є лише етнічним чи культурним маркером, а насамперед етичним і політичним вибором.

Війна також актуалізувала проблему колективної пам'яті як одного з ключових вимірів ідентичності. Упродовж перших десятиліть незалежності Україна перебувала у стані «пам'яттєвого транзиту», намагаючись поєднати радянську спадщину з потребою формування власного національного наративу. Після 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення 2022 р., цей процес набув незворотного характеру. Деколонізація пам'яті перестала бути лише питанням символічної політики й стала умовою виживання суспільства й держави. Демонтаж імперських і радянських символів, переосмислення ролі Російської імперії та СРСР в українській історії, повернення витіснених сторінок національного минулого набули екзистенційного значення, адже війна чітко показала: контроль над історією є передумовою контролю над майбутнім.

Російська збройна агресія суттєво вплинула на політичну свідомість українців, значно посиливши її національно-патріотичний складник. Втім, вплив збройної агресії на суспільну свідомість має не лише позитивний контекст – політична свідомість сучасних українців часто ґрунтується на опозиції «свій-чужий» та має значне емоційне забарвлення в опозиції «добрий-поганий», що є ознаками «масової» політичної свідомості, супутниками якої нерідко виступають ксенофобія, заангажованість та нездатність критично мислити (Гнатюк, 2005: 63–64). Останні дослідження громадської думки демонструють, що політична свідомість українського суспільства досить хитка, розвивається нестабільно в залежності від певних резонансних подій. Така інтроверсивність є характерною для демократичних суспільств і дослідники називають її також однією з головних рис української ментальності. Водночас відзначають певну еволюцію ментальних установок українців – зокрема такі елементи як відчуття меншовартості та анархічний індивідуалізм за роки протистояння російській агресії значно втратили свою вагу в суспільній свідомості (Литвиненко, 2022). Однак, варто зауважити, що ці елементи політичної свідомості все ще існують поруч із націокультурною дихотомією, що за певних обставин може посилюватися і ставати джерелом нестабільності політичної системи України.

Трагедії Бучі, Ірпеня, Маріуполя, Харкова, Ізюма, Херсона та десятків інших міст і сіл стали не лише символами воєнних злочинів, а й новими точками кристалізації національної пам'яті. Пам'ять про ці події формується не як культура поразки чи травматичного мовчання, а як моральний заповіт, що закріплює цінність людської гідності, права на свободу і спротиву злу (Snyder, 2022). У цьому контексті війна стала чинником формування нової культури пам'яті — відповідальної, етично зорієнтованої, спрямованої не на реваншизм, а на утвердження справедливості та історичної правди. Саме ця пам'ять стає фундаментом нової української ідентичності, яка усвідомлює власний історичний досвід як частину європейської трагічної історії ХХ–ХХІ ст.

Водночас війна виявила глибокі внутрішні виклики української

державності, що безпосередньо пов'язані з ідентичнісним виміром. Масова мобілізація суспільства висвітлила потребу у відновленні соціальної справедливості, подоланні корупційних і олігархічних практик, модернізації інституцій публічної влади та переосмисленні ролі держави у забезпеченні безпеки й добробуту громадян. В умовах війни держава проходить тест на легітимність, який вимірюється не лише ефективністю оборони, а й здатністю зберігати довіру суспільства, діяти прозоро, справедливо й відповідально. Досвід 2014–2026 рр. засвідчив, що жодна (навіть найпотужніша) армія не здатна виграти війну без підтримки суспільства, а держава не може бути стійкою, якщо не ґрунтується на взаємній довірі між владою і громадянами.

Особливе значення у цьому контексті має усвідомлення війни як моменту морально-політичного очищення. Перемога у війні постає не лише як військовий чи дипломатичний результат, а як процес глибинного внутрішнього оновлення держави. Український досвід показує, що стійкість державності визначається не репресивною силою інституцій, а наявністю спільної ідеї, яка здатна об'єднати суспільство у критичний момент. Саме такою ідеєю стала ідея свободи — не абстрактної, а конкретної, пережитої через втрати, жертви й відповідальність. У ширшому цивілізаційному вимірі російсько-українська війна закріпила остаточний розрив України з пострадянським простором і її утвердження в європейській ціннісній системі координат. Українська ідентичність дедалі чіткіше визначається не через заперечення іншого, а через позитивний вибір на користь демократичних цінностей, верховенства права, солідарності й поваги до людської гідності. У цьому сенсі війна стала актом цивілізаційного самовизначення, у якому українська держава постала як суб'єкт історії, а не її об'єкт (Kyrydon, & Troyan, 2022: 523–534).

Отже, головний державно-ідентичнісний урок російсько-української війни 2014–2026 рр. полягає в утвердженні зрілої політичної нації, що усвідомила власну суб'єктність, відповідальність та історичну місію. Українці довели, що їхня держава є не випадковим утворенням і не продуктом геополітичного компромісу, а результатом свідомого, багаторазово підтвердженого вибору на користь свободи, гідності та справедливості. Війна стала моментом національного самопізнання, у якому формується нова українська модерність — державна, демократична, європейська за ціннісним змістом і непохитна у своїй ідентичності, здатна не лише захистити себе, але й впливати на формування майбутнього європейського та світового порядку.

Державницький урок російсько-української повномасштабної війни полягає в усвідомленні необхідності боротьби за незалежність, важливості єдності нації, стійкості перед агресором, сили армії, ролі міжнародної підтримки та розумінні історичних витоків багатовікової боротьби України за державність. Український кейс наочно демонструє, що сучасне суспільство може бути джерелом мобілізації та стратегією виживання держави. Горизонтальна самоорганізація, волонтерський рух, соціальна відповідальність та довіра до збройних сил стали ключовими чинниками, які перешкодили реалізації сценарію швидкого колапсу української державності. Високий рівень

громадянської солідарності і соціальної згуртованості виступає стратегічним ресурсом нарівні з чисельністю армії та обсягами військового виробництва.

Ідентичнісний урок гібридної та повномасштабної фаз російсько-української війни полягає в остаточному самоусвідомленні українців як окремої, політично зрілої та незламної нації. Війна перетворила українську ідентичність із «декларативної» (за паспортом) на «ціннісну» (за переконаннями). Це ідентичність вільної людини, яка обирає гідність навіть ціною надвисоких випробувань. Станом на початок 2026 р. російсько-українська війна стала глобальним інформаційно-смісловим уроком, що докорінно змінив уявлення про стійкість і боротьбу сучасних демократій. Протидія ворожим інформаційним кампаніям та інформаційно-психологічним операціям, рашистській дезінформації та міфотворчості виступає змістовним стержнем ефективності та національно-суспільної значущості цього уроку. Інформаційно-смісловий урок підкреслює важливість боротьби за правду, історичні факти та цінності. Російська дезінформаційна машина, нав'язування «руського мира» і міфотворчість слугують прикладом глобальної інформаційної війни, де маніпуляція смислами стає одним із вирішальних засобів агресії. Український досвід, що включав прозору комунікацію, щоденні брифінги, документування злочинів, унаочнив, що інформаційна стійкість є невід'ємним складником військової та дипломатичної ефективності.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дозволяє констатувати, що російсько-українська війна 2014–2026 рр. стала для України не лише трагедією, а й точкою незворотного державотворчого перелому. Вона прискорила завершення тривалого перехідного періоду пострадянської невизначеності та утвердила українську спільноту як суб'єкту, ціннісно визначену політичну націю. Відбулося поступове витіснення пострадянських амбівалентних моделей ідентичності та утвердження чіткої європейсько-суверенної парадигми державного розвитку. Війна каталізувала перехід України від постколоніальної амбівалентності до консолідованої моделі національної держави та активної суб'єктності в міжнародних відносинах.

Теоретичні імплікації дослідження полягають в уточненні взаємозв'язку між війною та націєтворенням. Російсько-українська війна 2014–2026 рр. стала переломним етапом у формуванні модерної української політичної нації. Її головний державно-ідентичнісний урок полягає в утвердженні суб'єктності України як держави громадян, здатної до мобілізації, самоорганізації та стратегічної стійкості в умовах екзистенційної загрози. Війна завершила тривалий пострадянський транзит і закріпила цивілізаційний вибір на користь європейських демократичних цінностей. На відміну від класичних модернізаційних моделей, український досвід засвідчує, що в умовах гібридної та екзистенційної війни націєтворення відбувається не лише через інституційний розвиток, а й через потужну горизонтальну солідарність, волонтерські та громадські практики. Війна спричинила одночасну інституційну модернізацію та консолідацію колективної ідентичності, що дозволяє розглядати український досвід як приклад прискороного націєтворення в умовах тривалого воєнного протистояння. У цьому сенсі війна

є не запереченням української державності й ідентичності, а її остаточним утвердженням у сучасному світі як демократичної та європейської за змістом і української з точки зору ідентичності.

У ході дослідження встановлено, що державно-ідентичнісні трансформації мають комплексний характер і охоплюють:

- зміцнення інституційної спроможності держави;
- переорієнтацію безпекової та зовнішньополітичної стратегії;
- кристалізацію політичної нації на основі громадянської солідарності;
- переосмислення колективної пам'яті та символічного простору тощо.

Таким чином, війна запустила екстремальний механізм прискореної інституційної консолідації та кристалізації національної ідентичності та каталізувала інтеграцію суспільства.

Український кейс довів, що ефективність сучасної держави визначається не репресивною централізацією, а легітимністю влади, довірою суспільства та здатністю інтегрувати внутрішні й зовнішні ресурси. Соціальна згуртованість, горизонтальна мобілізація, інформаційна стійкість і нова культура пам'яті стали стратегічними чинниками національної безпеки. Водночас війна висвітлила потребу глибокої модернізації інституцій, подолання корупційних практик та забезпечення соціальної справедливості як основи довготривалої стійкості.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з порівняльним аналізом українського досвіду в контексті воєн ХХІ ст.; вивченням трансформацій політичної свідомості в довгостроковій динаміці; дослідженням ролі культури пам'яті у формуванні ідентичності в умовах війни та повоєнного розвитку; теоретичним осмисленням війни як чинника цивілізаційного самовизначення. Особливу увагу доцільно приділити моделюванню післявоєнної реконструкції як етапу інституційного та ідентичнісного оновлення держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бойко, 2022 – Бойко С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. 2022. Т. 30. С. 17–22. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2>
- Венгер, Постол, 2023 – Венгер О., Постол О. Формування політичної свідомості в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Humanities Studies*. 2023. Вип. 16 (93). С. 95–102. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-16-93-10>
- Війна Росії проти України, 2024 – Війна Росії проти України: від гібридних форм до геноцидних практик: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (9 грудня 2024 року) / за заг. ред. В. В. Коцура. Укладач Л.М. Переяслав, 2024. 340 с.
- Гай-Нижник, 2017 – Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 334 с.
- Гнатюк, 2005 – Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 526 с.
- Горбулін, Власюк, Кононенко, 2015 – Горбулін В. П., Власюк О.С., Кононенко С.В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. Київ: НІСД, 2015. 132 с.
- Горбулін, 2017 – Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
- Горбулін, Бадрак, 2023 – Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. К.: Брайт Букс, 2023. 275 с.
- Грицак, 2021 – Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 408 с.

- Громадянське суспільство України в умовах війни, 2025 – Громадянське суспільство України в умовах війни 2022–2025 рр. Звіт щодо комплексного соціологічного дослідження. Серпень 2025 року. 186 с. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/25/10/29/zvit_UA_Hromadianske_suspilstvo_v%20umovakh_viny_2022-2025.pdf
- Дияк, Тушко, Волобуєв, 2024 – Дияк, В., Тушко, К., Волобуєв, В. Особливості формування множинної ідентичності в умовах російсько-української війни. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2024. № 27 (2). С. 12-18. DOI: <https://doi.org/10.15421/172424>
- Кидонь, 2024 – Кидонь В. Історична ідентичність в умовах російсько-української війни. *Українознавство*. 2024. № 3 (92). С. 30–43. DOI: [https://doi.org/10.17721/2413-7065.3\(92\).2024.312757](https://doi.org/10.17721/2413-7065.3(92).2024.312757)
- Киридон, 2015 – Киридон А. М. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна – Європа – Світ: збірник наук. пр.* 2015. Вип. 5. С. 244–250.
- Киридон, 2016 – Киридон А. М. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
- Киридон, Троян, 2023 – Киридон А. М., Троян С. С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ: Ніка-Центр, 2023. 400 с.
- Киридон, Троян, 2026 – Киридон А. М., Троян С. С. Уроки війни: порівняльний аналіз повномасштабної російсько-української війни 2022–2026 і німецько-радянської війни 1941–1945. 10 січня 2026. URL: <https://vue.gov.ua/>
- Козловець, Ковтун, 2010 – Козловець М., Ковтун Н. Національні ідентичність в Україні в умовах глобалізації. Київ: Парапан, 2010. 348 с.
- Коцур, Новородовський, 2024 – Коцур В., Новородовський В. Трансформація інституцій громадянського суспільства в умовах російсько-української війни. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2024 № 15. С. 195–216. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112090>
- Кульчицький, 2015 – Кульчицький С. В. Закономірності формування української політичної нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Інститут історії України, НАН, 2015. Вип. 23. С. 22–68.
- Лисенко, Пастушенко, 2023 – Лисенко О., Пастушенко Т. Міф «Великої Вітчизняної війни» як ідеологічна матриця російського експансіонізму. Аналітична записка / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 38 с.
- Литвиненко, 2022 – Литвиненко О. М. Як війна змінила суспільну свідомість українців: соціологічні дослідження / Національний інститут стратегічних досліджень. 09.11.2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/yak-viynazminyla-suspilnu-svidomist-ukrayintsiv-sotsiologichni>.
- Нагорна, 2002 – Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. 272 с.
- Нагорна, 2011 – Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
- Парахонський, Яворська, 2019 – Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
- Плохій, 2023 – Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії / Пер. з англ. М. Ларченка. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 400 с.
- Поліщук, 2024 – Поліщук Ю. Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни. *Політичні дослідження*. 2024. № 2 (8). С. 73–93. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-4>
- Посвістак, Шепелла, Паламарчук, 2024 – Посвістак О. А., Шепелла В. Ю., Паламарчук М. О. Політична свідомість українців під впливом російсько-української війни 2014–202? років. *Габітус. Наук. журн.* 2024. Вип. 61. С. 266–271. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.61.48>
- Почепцов, 2016 – Почепцов Г. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2016. 316 с.
- Резнік, 2022 – Резнік О. Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців / Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва. 24.07.2022. URL: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv>
- Сапелкін, 2024 – Сапелкін Ю. Вплив війни на формування української національної ідентичності. *Грааль науки*. 2024. № 40. С. 387–390. DOI: [10.36074/grail-of-science.07.06.2024.0592024](https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.06.2024.0592024)
- Сміт. 1994 – Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
- Стан суспільної свідомості, 2024 – Стан суспільної свідомості на третьому році повномасштабного російського вторгнення: результати моніторингу громадської думки. Прес-реліз / Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. 01.04.2024. URL: <https://ispp.org.ua/2024/04/01/2024-presreliz-stan-suspilnoi-svidomosti/>
- Степико, 2022 – Степико М. Т. Трансформації ідентичностей громадян України в умовах російської агресії. *Стратегічна панорама*. 2022. № 2. С. 76–84. DOI: <https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2022.07>
- Суспільство, трансформоване війною, 2025 – Суспільство, трансформоване війною: аналіт. доп. / [Потапенко В., Павленко І., Тищенко Ю., Здіорук С., Токман В., Їжак О., Каплан Ю., Валюшко І., Макаров Г., Даниляк О., Михайлова О., Валевський О., Лісогор Л., Маляревський Є., Бараннік В., Двігун А.]. Київ: НІСД, 2025. 79 с. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.07>

- Україна в умовах російської агресії, 2024 – Україна в умовах російської агресії: виклики та відповіді: монографія / [І. В. Букреева, І. Г. Верховцева, В. В. Гулай та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків: Право, 2024. 186 с.
- Українське суспільство в умовах війни, 2025 – Українське суспільство в умовах війни. Рік 2025: Колективна монографія / С. Дембіцький, Л. Бевзенко, Г. Чепурко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. С. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2025. 404 с.
- Шпорлюк. 2016 – Шпорлюк Р. Модерні нації: теорія і практики / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2016. 551 с.
- Яковенко, 2012 – Яковенко Н. Дзеркала ідентичності = Mirrors of Identity. Київ: Laurus, 2012. 470 с.
- Янюк, 2026 – Янюк А. Формування національної ідентичності української молоді під впливом російсько-української війни. *Агора. Журнал соціальних наук*. 2026. 3 (1). С. 48–60. DOI: <https://doi.org/10.1234/2786-9202/3.1-48-60>
- Anderson, 2006 – Anderson B. Imagined. Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, New York: VERSO, 2006. 240 p.
- Bauman, 2004 – Bauman Z. Identity: Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge. England: Polity 2004. 104 p.
- Kyrydon, Troyan, 2022 – Kyrydon A., Troyan S. The civilization war 2014-2022: the national liberation war of Ukraine in XXI century (theoretical discourse). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”. 2022. Pp. 523–534.
- Kyrydon, Troyan, 2022 – Kyrydon A., Troyan S. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): Basic preconditions and causes. *Balkan Social Science Review*. 2022 № 20. P. 157–179. DOI:10.46763/BSSR2220157k
- Kyrydon, Troyan, 2023 – Kyrydon, A., Troyan, S. The Russian-Ukrainian war 2014–2023: Interference factors of the War. *Foreign Affairs*. 2023. № 33 (6). P. 30–39. DOI: 10.46493/2663-2675.33(6).2023.30-39
- Nations in Transit, 2022 – Nations in Transit 2022. Ukraine. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022>
- Parakhonsky, Yavorska, 2022 – Parakhonsky B., Yavorska G. The war as a result of the fragile peace: the conceptual logic of war. *Strategic Panorama*. 2022. Special issue. Pp. 12–24. DOI: <https://doi.org/10.53679/2616-9460.specialissue.2022.02>
- Snyder, 2022 – Snyder T. The War in Ukraine & the Question of Genocide. URL: <https://www.bu.edu/jewishstudies/2022/10/26/the-war-in-ukraine-the-question-of-genocide-featuring-professor-timothy-snyder/>
- Troyan, Kyrydon, 2023 – Troyan S., Kyrydon A. Contextual-temporal paradigm of the main lessons of the Russian-Ukrainian war. *European Historical Studies*. 2023. Vol. 26. Pp. 40–63. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.26.4>
- Troyan, Kyrydon, Kosiak, Nechaieva-Yuriichuk, 2023 – Troyan S., Kyrydon A., Kosiak S., Nechaieva-Yuriichuk N. Neo-post-bipolar international relations: turbulence in the context of the Russian-Ukrainian war: Monograph. Kyiv: Publishing House «Interservice», 2025. 196 p.

REFERENCES

- Boiko, 2022 – Boiko S. Formuvannia natsionalnoi identychnosti ukrainskoi molodi v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Formation of the national identity of Ukrainian youth in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrainoznavchiy almanakh*. 2022. T. 30. S. 17–22. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2> [in Ukrainian].
- Venher, Postol, 2023 – Venher O., Postol O. Formuvannia politychnoi svidomosti v umovakh povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny [Formation of political consciousness in the conditions of the full-scale Russian-Ukrainian war]. *Humanities Studies*. 2023. Vyp. 16 (93). S. 95–102. DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2023-16-93-10> [in Ukrainian].
- Viina Rosii proty Ukrainy, 2024 – Viina Rosii proty Ukrainy: vid hibrydnykh form do henotsydneykh praktyk [Russia's war against Ukraine: from hybrid forms to genocidal practices]: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (9 hrudnia 2024 roku) / za zah. red. V. V. Kotsura. Ukladach L.M. Pereiaslav, 2024. 340 s. [in Ukrainian].
- Hay-Nyzhnyk, 2017 – Hay-Nyzhnyk P. P. Rosiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viiny na pohlynannia ta sproby znyshchennia [Russia against Ukraine (1990–2016): from the policy of blackmail and coercion to a war of absorption and attempts at destruction]. Kyiv: «MP Lesia», 2017. 334 s. [in Ukrainian].
- Hnatiuk, 2005 – Hnatiuk O. Proshchannia z imperiieiu. Ukrainski dyskusii pro identychnist [Farewell to the Empire. Ukrainian Discussions on Identity]. Kyiv: Krytyka, 2005. 526 s. [in Ukrainian].
- Horbulin, Vlasiuk, Kononenko, 2015 – Horbulin V. P., Vlasiuk O.S., Kononenko S.V. Ukraina i Rosiia: deviatyi val chy Kytaiska stina [Ukraine and Russia: the ninth wave or the Chinese wall]. Kyiv: NISD, 2015. 132 s. [in Ukrainian].
- Horbulin, 2017 – Horbulin V. P. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front [World hybrid war: Ukrainian front]. Kyiv: NISD, 2017. 496 s. [in Ukrainian].
- Horbulin, Badrak, 2023 – Horbulin V., Badrak V. Nad prirvoyu. 200 dnyv rosiiskoi viiny [Over the abyss. 200 days of the Russian war]. K.: Brait Buks, 2023. 275 s. [in Ukrainian].
- Hrytsak, 2021 – Hrytsak Ya. Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy [Overcoming the past: a global history of Ukraine]. Kyiv: Portal, 2021. 408 s. [in Ukrainian].

- Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny, 2025 – Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny 2022–2025 rr. [Civil society of Ukraine in the conditions of war 2022–2025]. Zvit shchodo kompleksnoho sotsiologichnoho doslidzhennya. Serpen 2025 roku. 186 s. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/25/10/29/zvit_UA_Hromadianske_suspilstvo_v%20umovakh_vivny_2022-2025.pdf [in Ukrainian].
- Dyjak, Tushko, Volobuiev, 2024 – Dyjak V., Tushko K., Volobuiev V. Osoblyvosti formuvannya mnozhynnoi identychnosti v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Peculiarities of the formation of multiple identity in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani*. 2024. № 27 (2). S. 12-18. DOI: <https://doi.org/10.15421/172424> [in Ukrainian].
- Kydon, 2024 – Kydon V. Istorychna identychnist v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Historical identity in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Ukrayinoznavstvo*. 2024. № 3 (92). S. 30–43. DOI: [https://doi.org/10.17721/2413-7065.3\(92\).2024.312757](https://doi.org/10.17721/2413-7065.3(92).2024.312757) [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2015 – Kyrydon A. M. Polityka pamiaty v Ukraini (1991–2015 rr.) [Politics of Memory in Ukraine (1991–2015)]. *Ukraina – Yevropa – Svit: zbirnyk nauk. pr.* 2015. Vyp. 5. S. 244–250. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2016 – Kyrydon A. M. Heterotopii pamiaty: teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty [Heterotopias of memory: theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 320 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, Troian, 2023 – Kyrydon A. M., Troian S. S. Ukrainska pastka dlia rosiiskoho Levafana [Ukrainian trap for the Russian Leviathan]. Kyiv: Nika-Tsentr. 400 s. [in Ukrainian].
- Kyrydon, Troian, 2026 – Kyrydon A. M., Troian S. S. Uroky viiny: porivnialnyi analiz povnomashtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny 2022–2026 i nimetsko-radianskoi viiny 1941–1945 [Lessons of War: A Comparative Analysis of the Full-Scale Russian-Ukrainian War of 2022–2026 and the German-Soviet War of 1941–1945]. 10 sichnia 2026. URL: <https://vue.gov.ua/> [in Ukrainian].
- Kozlovets, Kovtun, 2010 – Kozlovets M., Kovtun N. Natsionalni identychnist v Ukraini v umovakh hlobalizatsii [National identities in Ukraine in the context of globalization]. Kyiv: Parapan, 2010. 348 s. [in Ukrainian].
- Kotsur, Novorodovskyi, 2024 – Kotsur V., Novorodovskyi V. Transformatsiia instytutstii hromadianskoho suspilstva v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Transformation of civil society institutions in the context of the Russian-Ukrainian war]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. 2024 № 15. S. 195–216. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112090> [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, 2015 – Kulchytskyi S. V. Zakonomirnosti formuvannya ukrainskoi politychnoi natsii [Patterns of the formation of the Ukrainian political nation]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, NAN, 2015. Vyp. 23. S. 22–68. [in Ukrainian].
- Lysenko, Pastushenko, 2023 – Lysenko O., Pastushenko T. T. Mif «Velykoi Vitchyznianoï viiny» yak ideolohichna matrytsia rosiiskoho ekspansionizmu [The Myth of the “Great Patriotic War” as an ideological matrix of Russian expansionism.]. *Analychna zapyska / Vidp. red. V. Smolii*. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2023. 38 s. [in Ukrainian].
- Lytvynenko, 2022 – Lytvynenko O. M. Yak viina zminyła suspilnu svidomist ukraintsv: sotsiologichni doslidzhennia [How the war changed the public consciousness of Ukrainians: sociological research]. / Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 09.11.2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/yak-viynazminyła-suspilnu-svidomist-ukrayintsv-sotsiologichni>. [in Ukrainian].
- Nahorna, 2002 – Nahorna L. Natsionalna identychnist v Ukraini [National identity in Ukraine]. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2002. 272 s. [in Ukrainian].
- Nahorna, 2011 – Nahorna L.P. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan [Sociocultural identity: traps of value distinctions]. Kyiv : IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. 272 s. [in Ukrainian].
- Parakhonskyi, Yavorska, 2019 – Parakhonskyi B. O., Yavorska H. M. Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl [Ontology of war and peace: security, strategy, meaning]: monohrafiia. Kyiv: NISD, 2019. 560 s. [in Ukrainian].
- Plokhii, 2023 – Plokhii S. Rosiisko-ukrainska viina: povernennia istorii [Russian-Ukrainian war: the return of history]. / Per. z anhl. M. Larchenka. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozwillia», 2023. 400 s. [in Ukrainian].
- Polishchuk, 2024 – Polishchuk Yu. Natsionalna ta hromadianska identychnosti v Ukraini v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: konstanty ta zminy [National and civic identity in Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war: constants and changes]. *Politychni doslidzhennia*. 2024. № 2 (8). S. 73–93. DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-4> [in Ukrainian].
- Posvistak, Shepella, Palamarchuk, 2024 – Posvistak O. A., Shepella V. Yu., Palamarchuk M. O. Politychna svidomist ukraintsv pid vplyvom rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–202? rokiv. [Political consciousness of Ukrainians under the influence of the Russian-Ukrainian war of 2014–202? years]. *Habitus. Nauk. zhurn*. 2024. Vyp. 61. S. 266–271. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.61.48> [in Ukrainian].
- Pocheptsov, 2016 – Pocheptsov H. Smy Sly i viiny: Ukraina i Rosiia v informatsiinii i smyslovii viinakh [Meanings and Wars: Ukraine and Russia in Information and Semantic Wars]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiia, 2016. 316 s. [in Ukrainian].
- Reznik, 2022 – Reznik O. Kolektyvna identychnist za umov viiny: vid kompleksu menshovartosti do natsii peremozhtsiv [Collective identity in wartime: from inferiority complex to victorious nation]. / Fond Demokratychni initsiatyvy im. Ilka Kucheriva. 24.07.2022. URL: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv> [in Ukrainian].

- Sapelkin, 2024 – Sapelkin Yu. Vplyv viiny na formuvannia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti [The impact of war on the formation of Ukrainian national identity]. *Hraal nauky*. 2024. № 40. S. 387–390. DOI:10.36074/grail-of-science.07.06.2024.0592024 [in Ukrainian].
- Smit, 1994 – Smit E. Natsionalna identychnist [National identity]. / Per. z anhl. P. Tarashchuka. Kyiv: Osnovy, 1994. 224 s. [in Ukrainian].
- Stan suspilnoi svidomosti, 2024 – Stan suspilnoi svidomosti na tretomu rotsi povnomashtabnoho rosiiskoho vtorhnennia: rezultaty monitorynhu hromadskoi dumky [State of public consciousness in the third year of full-scale Russian invasion: results of monitoring public opinion]. *Pres-reliz / Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*. 01.04.2024. URL: <https://ispp.org.ua/2024/04/01/2024-presreliz-stan-suspilnoi-svidomosti/> [in Ukrainian].
- Stepyko, 2022 – Stepyko M. T. Transformatsii identychnosti hromadian Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii [Transformations of the identities of Ukrainian citizens in the context of Russian aggression.]. *Stratehichna panorama*. 2022. № 2. S. 76–84. DOI: <https://doi.org/10.53679/2616-9460.2.2022.07> [in Ukrainian].
- Suspilstvo, transformovane viinoiu, 2025 – Suspilstvo, transformovane viinoiu [Society transformed by war]: analit. dop. / [Potapenko V., Pavlenko I., Tyshchenko Yu., Zdioruk S., Tokman V., Yizhak O., Kaplan Yu., Valiushko I., Makarov H., Danyliak O., Mykhailova O., Valevskiy O., Lisohor L., Maliarevskiy Ye., Barannik V., Dvihun A.]. Kyiv: NISD, 2025. 79 s. DOI: <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2025.07> [in Ukrainian].
- Ukraina v umovakh rosiiskoi ahresii, 2024 – Ukraina v umovakh rosiiskoi ahresii: vyklyky ta vidpovidi [Ukraine in the conditions of Russian aggression: challenges and responses]: monohrafiia / [I. V. Bukrieieva, I. H. Verkhovtseva, V. V. Hulai ta in.]. Analit. tsentr suchas. humanitarystyky. Kharkiv: Pravo, 2024. 186 s. [in Ukrainian].
- Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny, 2025 – Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2025 [Ukrainian society in times of war. Year 2025]: Kolektyvna monohrafiia / S. Dembitskyi, L. Bevzenko, H. Chepurko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. sots. n. S. Dembitskoho. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2025. 404 s. [in Ukrainian].
- Shporliuk, 2016 – Shporliuk R. Moderni natsii: teoriia i praktyky [Modern nations: theory and practices]. / per. z anhl. Kyiv: Dukh i Litera, 2016. 551 s. [in Ukrainian].
- Yakovenko, 2012 – Yakovenko N. Dzerkala identychnosti = Mirrors of Identity [Mirrors of Identity = Mirrors of Identity]. Kyiv: Laurus, 2012. 470 s. [in Ukrainian].
- Yaniuk, 2026 – Yaniuk A. ormuvannia natsionalnoi identychnosti ukrainskoi molodi pid vplyvom rosiisko-ukrainskoi viiny [Formation of national identity of Ukrainian youth under the influence of the Russian-Ukrainian war]. *Zhurnal sotsialnykh nauk*. 2026. 3 (1). S. 48–60. DOI: <https://doi.org/10.1234/2786-9202/3.1-48-60> [in Ukrainian].
- Anderson, 2006 – Anderson B. Imagined. Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, New York: VERSO, 2006. 240 p. [in English].
- Bauman, 2004 – Bauman Z. Identity: Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge. England: Polity 2004. 104 p. [in English].
- Kyrydon, Troyan, 2022 – Kyrydon A., Troyan S. The civilization war 2014-2022: the national liberation war of Ukraine in XXI century (theoretical discourse). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”. 2022. Pp. 523–534. [in English].
- Kyrydon, Troyan, 2022 – Kyrydon A., Troyan S. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): Basic preconditions and causes. *Balkan Social Science Review*. 2022 № 20. P. 157–179. DOI:10.46763/BSSR2220157k [in English].
- Kyrydon, Troyan, 2023 – Kyrydon, A., Troyan, S. The Russian-Ukrainian war 2014–2023: Interference factors of the War. *Foreign Affairs*. 2023. № 33 (6). P. 30–39. DOI: 10.46493/2663-2675.33(6).2023.30-39 [in English].
- Nations in Transit, 2022 – Nations in Transit 2022. Ukraine. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2022> [in English].
- Parakhonskyy, Yavorska, 2022 – Parakhonskyy B., Yavorska G. The war as a result of the fragile peace: the conceptual logic of war. *Strategic Panorama*. 2022. Special issue. Pp.12–24. DOI: <https://doi.org/10.53679/2616-9460.specialissue.2022.02> [in English].
- Snyder, 2022 – Snyder T. The War in Ukraine & the Question of Genocide. URL: <https://www.bu.edu/jewishstudies/2022/10/26/the-war-in-ukraine-the-question-of-genocide-featuring-professor-timothy-snyder/> [in English].
- Troyan, Kyrydon, 2023 – Troyan S., Kyrydon A. Contextual-temporal paradigm of the main lessons of the Russian-Ukrainian war. *European Historical Studies*. 2023. Vol. 26. Pp. 40–63. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.26.4> [in English].
- Troyan, Kyrydon, Kosiak, Nechaieva-Yuriichuk, 2023 – Troyan S., Kyrydon A., Kosiak S., Nechaieva-Yuriichuk N. Neo-post-bipolar international relations: turbulence in the context of the Russian-Ukrainian war: Monograph. Kyiv: Publishing House «Interservice», 2025. 196 p. [in English].

Перше надходження – 27.02.2026

Прийнято до друку – 16.03.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358596

УДК 94(476)"18":323.281

Олександр ДАВЛЕТОВ,

<https://orcid.org/0000-0002-7904-9776>

кандидат історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та
міжнародних відносин
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна),
dar5zp5ua@gmail.com

Ігор САЛАМАХА,

<https://orcid.org/0000-0002-4790-2699>

кандидат історичних наук,
доцент кафедри інформаційної економіки, підприємництва та фінансів
Інженерного навчально-наукового інституту ім. Ю.М. Потебні
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна)
salamakha1971@gmail.com

КРИЧЕВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1740–1744 РР. ЯК ТРАНСФЕР ПОВСТАНСЬКОЇ МОДЕЛІ: ВАСИЛЬ ВОЩИЛО ТА ОБРАЗ «РОДИЧА» БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті здійснено аналіз Кричевського повстання 1740–1744 рр. у межах концепції трансферу повстанської моделі. Розглянуто трансформацію локального соціального конфлікту у символічно реконфігурований рух, у структурі якого визначальну роль відігравали механізми легітимзації, сакралізації лідерства та радикалізації насильства. Особливу увагу приділено постаті Василя Воцила та маніфесту 1744 р. як інструменту символічної організації конфлікту. Обґрунтовано, що динаміка повстання не може бути редукована до соціально-економічних пояснювальних схем, оскільки конфлікт демонструє складну взаємодію структурних та символічних чинників.

Ключові слова: Кричевське повстання, Василь Воцило, трансфер повстанської моделі, самозванство, радикалізація конфлікту, символічна легітимізація.

Olexandr DAVLIETOV,

<https://orcid.org/0000-0002-7904-9776>

Candidate of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and International Relations,
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine),
dar5zp5ua@gmail.com

Igor SALAMAKHA,

<https://orcid.org/0000-0002-4790-2699>

PhD in History, Associate Professor
Department of Information Economics, Entrepreneurship and Finance
Y. M. Potebnia Engineering Educational and Scientific Institute
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine)
salamakha1971@gmail.com

THE KRYCHEV UPRISING OF 1740–1744 AS A TRANSFER OF A REBELLION MODEL: VASYL VOSHCHYLO AND THE IMAGE OF A ‘KINSMAN’ OF BOHDAN KHMELNYTSKY

The article examines the Krychev uprising of 1740–1744 within the analytical framework of the transfer of an insurrectionary model. Traditionally, this conflict has been interpreted primarily through socio-economic explanations that emphasize tensions within the magnate economy and conflicts between local communities and the administrative structures of the Krychev starosty. However, such interpretations do not fully explain the dynamics and transformation of the uprising. The course of the conflict demonstrates the increasing importance of symbolic structures, mechanisms of authority construction, and changing forms of violence. The main thesis of the article is that the Krychev uprising should be interpreted as a case of the transfer of an insurrectionary model, in which symbolic mechanisms of legitimacy and leadership transformed a local protest into a qualitatively different political movement.

The first argument concerns the transformation of legitimizing practices during the uprising. At the initial stage the conflict developed within the logic of localized protest typical of early modern societies, including refusals to perform obligations and attacks directed against particular representatives of the administrative system. As the conflict escalated, however, new forms of symbolic legitimation emerged. These included the sacralization of leadership, appeals to hereditary authority, and the reinterpretation of the uprising as a struggle aimed at restoring a legitimate social and political order.

The second argument focuses on the role of Vasyl Voshchylo as a key figure in the symbolic reconfiguration of the rebellion. His self-presentation as a “grandson of Bohdan Khmelnytsky,” recorded in the manifesto of 1744, should not be interpreted merely as imposture. Within the context of early modern political culture such claims functioned as a strategy of symbolic legitimation that allowed the leader to construct an alternative source of authority and to mobilize supporters through an appeal to the memory of a sacralized historical figure.

The third argument addresses the process of conflict radicalization. As the uprising developed, violence gradually lost its primarily instrumental character and became integrated into a broader symbolic framework of struggle. This transformation was reflected in the changing perception of the opponent and the emergence of generalized social and confessional categories. Anti-Jewish violence that appeared in the later stages of the uprising is therefore interpreted in the article as an indicator of this radicalization and as a manifestation of the symbolic reconfiguration of the conflict rather than solely a consequence of economic antagonisms.

In conclusion, the Krychev uprising demonstrates the analytical value of interpreting early modern conflicts through the concept of insurrectionary model transfer. The main thesis of the article is confirmed by three key arguments: the transformation of legitimizing practices, the symbolic strategy of leadership construction associated with Vasyl Voshchylo, and the radicalization of the conflict through the expansion of symbolic categories of violence. These processes collectively show that the dynamics of the uprising cannot be adequately explained solely through socio-economic interpretations and should instead be understood within the broader framework of symbolic and political transformations characteristic of early modern society. English keywords: Krychev uprising, Vasyl Voshchylo, transfer of insurrectionary model, imposture, conflict radicalization, symbolic legitimation.

Keywords: *Krychev uprising, Vasyl Voshchylo, transfer of insurrectionary model, imposture, conflict radicalization, symbolic legitimation.*

Постановка проблеми. Кричевське повстання 1740–1744 рр. належить до тих соціальних конфліктів XVIII ст., які в історіографії традиційно інтерпретувалися переважно у межах соціально-економічних пояснювальних моделей. У подібних інтерпретаціях воно постає як локальний виступ населення, зумовлений загостренням суперечностей магнатського господарства, посиленням фіскального тиску та конфліктами між орендарською адміністрацією і місцевими громадами. Водночас перебіг повстання демонструє значно складнішу динаміку, що виявляється у тривалості конфлікту, трансформації форм соціальної дії та зміні механізмів легітимації повстанського руху.

Це дозволяє поставити питання про необхідність ширшої інтерпретації конфлікту, яка враховувала б не лише соціально-економічні чинники, але й символічні механізми мобілізації, легітимації влади та формування повстанського лідерства у ранньомодерному суспільстві.

Аналіз досліджень. У науковій літературі Кричевське повстання

розглядалося передусім у контексті соціально-економічної історії білоруських земель XVIII ст. Дослідники пов'язували виникнення конфлікту із функціонуванням магнатського господарства, посиленням орендарської системи та загостренням соціальних суперечностей у регіоні (Игнатенко, 1974; Мелешко, 1982; Мялешка, 1971). У цих працях повстання інтерпретується як локальний виступ селянства проти адміністративно-фіскального тиску.

У пізніших дослідженнях увага приділялася також соціальній структурі повстанського руху та особливостям його розвитку у регіональному контексті (Лойка, Мялешка, 1988; Лойка, Мялешка, 1992). Водночас подібні інтерпретації лише частково пояснюють динаміку повстання і недостатньо враховують символічні та культурні аспекти ранньомодерних конфліктів.

У сучасній історіографії дедалі більше уваги приділяється ролі символічних структур влади та моделей легітимації у процесах соціальної мобілізації. Зокрема, підходи історії політичної культури дозволяють розглядати ранньомодерні конфлікти як явища, у яких важливу роль відігравали символічні уявлення про владу, історичну пам'ять та форми легітимації соціальної дії (Яковенко, 2012). У цьому контексті важливим є також феномен самозванства, який у ранньомодерному суспільстві виступав одним із механізмів символічної реконструкції влади та мобілізації соціальних рухів (Бовгиря, 2017).

Водночас слід зазначити, що у сучасній історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені інтерпретації Кричевського повстання у перспективі історії політичної культури та символічних механізмів легітимації влади. Наявні праці зосереджуються переважно на соціально-економічних передумовах конфлікту і лише частково враховують роль символічних моделей мобілізації та повстанського лідерства. Таким чином, проблема символічної реконфігурації повстанського руху та трансферу повстанських моделей у випадку Кричевського повстання залишається недостатньо дослідженою.

Метою статті є аналіз Кричевського повстання 1740–1744 рр. як прикладу трансферу повстанської моделі у соціально-політичному просторі Великого князівства Литовського. Дослідження спрямоване на реконструкцію символічних механізмів легітимації повстанського руху, трансформації моделей повстанського лідерства та процесів радикалізації конфлікту. Особливу увагу приділено ролі Василя Вошила та його апеляції до спадкової легітимності як інструмента символічної організації повстання.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічний контекст Кричевського повстання визначався особливостями функціонування Кричевського староства у першій половині XVIII ст. Регіон був інтегрований у систему магнатського господарства Великого князівства Литовського, де ключову роль відігравала орендарська модель управління. Саме ця модель передбачала передачу фіскальних та адміністративних функцій орендарям, що створювало умови для інтенсивного вилучення ресурсів та водночас сприяло виникненню конфліктів між адміністрацією та місцевим населенням (Игнатенко, 1974: 118-123).

У практичному вимірі функціонування орендарської системи нерідко

супроводжувалося розширенням повинностей, посиленням контролю та використанням насильницьких управлінських практик. Скарги населення на незаконні побори та зловживання адміністрації були типовими для регіону, що засвідчується як нарративними джерелами, так і історіографією (Лойка, Мялешка, 1988: 28-33).

Важливо наголосити, що до початку повстання конфліктність залишалася у межах звичних моделей локальної соціальної напруги. Вона не супроводжувалася розгорнутою ідеологічною артикуляцією та не передбачала автоматичної радикалізації протесту. Саме ця обставина робить подальшу трансформацію конфлікту особливо показовою.

Перші заворушення 1740 р. мали характер локального соціального протесту, форми якого відповідали типовому репертуару ранньомодерних конфліктів. Йдеться про відмову від виконання повинностей, локальні напади на представників адміністрації та насильницькі дії, спрямовані проти конкретних носіїв влади (Лойка, Мялешка, 1988: 34-38).

Насильство на цьому етапі мало переважно персоналізований характер і виконувало інструментальну функцію. Воно розглядалося як засіб тиску або компенсаторна реакція на дії адміністрації. Подібна логіка конфлікту узгоджується з уявленнями ранньомодерного суспільства про справедливість і допустимі межі спротиву.

Відсутність розгорнутої символічної риторики на початковому етапі конфлікту свідчить про його локальний характер. Проте подальший розвиток подій засвідчив, що саме ця логіка поступово зазнала трансформації.

Подальший перебіг Кричевського повстання засвідчує якісну зміну характеру конфлікту. Йдеться не лише про ескалацію насильства чи ускладнення організаційних форм руху, але про трансформацію самої логіки соціальної дії, у межах якої локальний протест набуває виразного символічного виміру. Конфлікт поступово виходить за межі звичних моделей локального спротиву, що виявляється передусім у зміні механізмів легітимації повстанського руху.

У цьому контексті доцільним є використання поняття трансферу повстанської моделі. Трансфер передбачає перенесення структур соціальної та політичної дії, які включають не лише практики, але й символічні та легітимаційні механізми.

Трансфер не тотожний ані запозиченню, ані впливу. Йдеться про перенесення цілісних структур, які у новому соціальному середовищі зазнають адаптації та трансформації. У цьому сенсі певна модель соціальної дії функціонує поза первинним контекстом її формування.

Застосування цієї перспективи дозволяє розглядати Кричевське повстання як конфлікт, у межах якого відбувається перенесення символічних і риторичних структур, характерних для українського повстанського середовища XVII–XVIII ст. Апеляція до сакралізованих образів влади, спадкової легітимності та історичної справедливості виступала важливим інструментом мобілізації та символічної організації конфлікту.

У випадку Кричева подібні структури не були первинною

характеристикою конфлікту. Початковий етап руху демонструє логіку локального протесту без розгорнутої символічної надбудови. Саме тому поява нових механізмів легітимації набуває особливого значення.

Трансфер повстанської моделі виявляється у зміні способів інтерпретації конфлікту. Локальна соціальна напруга поступово переозначається у категоріях боротьби, що забезпечує моральне та ідеологічне виправдання насильства.

Трансферована модель включає сакралізацію лідерства, апеляцію до спадкової легітимності, конфесійну інтерпретацію конфлікту та символічну легітимацію насильства. Ці елементи функціонують як частини цілісної структури мобілізації.

Особливістю Кричевського повстання є те, що трансфер відбувається у соціально-політичному просторі, який структурно відрізнявся від українського повстанського середовища. Перенесені символічні структури неминуче зазнавали трансформації, що зумовлювало внутрішню напругу моделі.

У цьому сенсі трансфер повстанської моделі слід розглядати як процес включення локального конфлікту у ширший символічний горизонт ранньомодерного суспільства.

Саме у цій площині слід інтерпретувати подальшу еволюцію повстання та роль Василя Воцила.

Поява Василя Воцила у структурі повстанського руху становить один із ключових моментів трансформації Кричевського конфлікту. Йдеться не лише про зміну персонального складу повстанського лідерства, але про формування нової моделі легітимації влади, у межах якої постать лідера набуває принципово іншого символічного статусу.

У джерелах Василь Воцило постає як фігура, чия роль у конфлікті поступово виходить за межі функцій локального координатора спротиву. Якщо на ранніх етапах руху його діяльність не вирізнялася концептуально від дій інших активних учасників повстання, то у процесі ескалації конфлікту його постать починає виконувати іншу функцію, безпосередньо пов'язану з проблемою символічної легітимації.

Самопрезентація Воцила як «внука Богдана Хмельницького», зафіксована у маніфесті 1744 р. (Гильдебрандт, 1870: 522), становить центральний елемент цієї трансформації. З формально-юридичної перспективи подібна претензія може бути кваліфікована як самозванство. Водночас у межах ранньомодерної політичної культури подібні явища мали значно складнішу функціональну природу та не можуть бути редуковані до винятково індивідуальної авантюри.

Самозванство у ранньомодерному середовищі виступало не лише формою персональної стратегії, але й усталеним механізмом символічної реконфігурації влади (Бовгиря, 2017: 2-6). Апеляція до сакралізованої спадковості, генеалогічної легітимності або історичної традиції дозволяла конструювати альтернативні моделі авторитету у ситуаціях соціальної кризи. У цьому сенсі претензія Воцила набуває значення не стільки біографічного факту, скільки інструмента символічної організації конфлікту.

Апеляція до образу Богдана Хмельницького мала принципово важливе

значення. У ранньомодерному політичному уявленні Хмельницький поставав не лише як історична постать, але як символ легітимного повстанського лідерства, носій сакралізованого авторитету та уособлення справедливого політичного порядку. Звернення до цього образу дозволяло включити локальний конфлікт у ширшу систему історичних та політичних смислів.

У цьому контексті самопрезентація Воцила виконувала кілька взаємопов'язаних функцій. Передусім йдеться про сакралізацію повстанського лідерства. Лідер постає не як один із учасників конфлікту, але як носій особливого статусу, що виходить за межі звичних соціальних ролей. Подібна сакралізація сприяла підвищенню символічного авторитету лідера та розширенню мобілізаційного потенціалу руху.

Водночас апеляція до спадкової легітимності виконувала функцію реконфігурації самого конфлікту. Соціальний протест поступово переозначається як боротьба за відновлення певного «законного» порядку, у межах якого повстання репрезентується не як порушення соціальної ієрархії, але як форма її виправлення. Подібна риторична стратегія дозволяла символічно нейтралізувати потенційну делегітимацію насильства.

Суттєвим є й мобілізаційний вимір цієї стратегії. Символічна легітимація лідера сприяла формуванню нової конфігурації колективної ідентичності, у межах якої учасники руху могли інтерпретувати власну соціальну дію як частину ширшого історичного процесу. Локальний конфлікт у такій рамці набував надлокального значення.

Особливо показовим є те, що самозванство у випадку Воцила функціонувало не ізольовано, але у взаємодії з іншими символічними структурами конфлікту. Йдеться про конфесійний дискурс, моральну легітимацію насильства та трансформацію уявлень про допустимі межі соціальної дії. У цьому сенсі постать лідера виступає елементом ширшої символічної системи, а не лише індивідуальним феноменом.

Водночас подібна модель легітимації містила внутрішні обмеження. Сакралізація лідерства, з одного боку, сприяла мобілізації, але з іншого — підсилювала персоналізовану залежність руху від постаті лідера. Символічна конструкція влади виявлялася структурно нестійкою у разі руйнування персонального центру легітимації.

У цьому контексті постать Василя Воцила постає як ключовий агент трансферу повстанської моделі. Саме через механізми символічної легітимації відбувається включення локального конфлікту у ширшу систему повстанських уявлень, характерних для українського соціально-політичного простору.

Найбільш концентрованим вираженням цієї символічної стратегії став маніфест 1744 р., який дозволяє зафіксувати завершену форму реконфігурації конфлікту.

Маніфест Василя Воцила 1744 р. посідає ключове місце серед джерел завершальної фази Кричевського повстання. Його значення визначається не лише інформативною цінністю, але передусім функцією у структурі конфлікту. Документ постає не стільки як опис подій, скільки як інструмент символічної організації повстанського руху.

Опублікований у ХІХ ст. у журналі «Русская старина» (Гильдебрандт, 1870: 522), маніфест зберіг риторичну структуру, характерну для ранньомодерних політичних текстів. Уже сама форма документа фіксує зміну способу артикуляції конфлікту: локальний протест набуває завершеної дискурсивної форми.

У межах тексту повстання інтерпретується не як локальне протистояння, але як боротьба, що отримує символічне та моральне обґрунтування. Центральним структурним елементом виступає самопрезентація автора та апеляція до спадкової легітимності (Гильдебрандт, 1870: 522).

Маніфест засвідчує трансформацію логіки легітимації насильства. Насильство постає як морально виправдана форма соціальної дії, інтегрована у систему символічних смислів. Документ виконував функцію стабілізації конфлікту, пропонуючи інтерпретаційну рамку, у межах якої повстання репрезентувалося як боротьба за відновлення порядку.

Водночас маніфест фіксує межі символічної реконфігурації конфлікту. Дискурсивна конструкція руху виявляється значно ширшою за його локальні структурні можливості, що дозволяє розглядати документ як індикатор внутрішніх напруг трансформованої повстанської моделі.

Подальший перебіг повстання засвідчує трансформацію характеру конфлікту, яка проявлялася не лише у зростанні насильства, але у зміні логіки соціального протистояння. Радикалізація постає не як ситуативна ескалація, але як структурний процес, пов'язаний із тривалістю конфлікту та зміною механізмів його легітимації.

На ранніх етапах насильство мало переважно інструментальний характер і виконувало функцію тиску на представників адміністрації. Подібна логіка передбачала наявність певних меж допустимого насильства, визначених усталеними соціальними уявленнями.

У процесі ескалації конфлікту ці межі зазнають трансформації. Насильство дедалі менше сприймається як інструментальна дія та набуває морально обґрунтованого характеру. Соціальний протест переозначається у категоріях боротьби, що сприяє розширенню меж легітимного насильства.

Особливо показовою є зміна образу противника. Якщо у початковій фазі насильство було спрямоване проти конкретних носіїв влади, то у завершальній фазі противник дедалі частіше постає як узагальнена соціальна або конфесійна категорія. Подібна трансформація визначає характер радикалізації та зміну структури конфлікту.

Радикалізація супроводжувалася і внутрішніми суперечностями. Розширення форм насильства посилювало конфліктну поляризацію та водночас створювало додаткові ризики для самого руху.

У цьому контексті особливого значення набуває антиєврейське насильство як один із найбільш виразних індикаторів радикалізації конфлікту.

Антиєврейське насильство завершальної фази Кричевського повстання є показовим індикатором трансформації конфлікту. Його аналіз потребує розмежування між первинними соціально-економічними суперечностями та процесами радикалізації.

Єврейське населення Кричевського староства було інтегроване у структуру магнатського господарства переважно у межах орендарських та посередницьких функцій (Мелешко, 1982: 96-100). Подібна позиція зумовлювала його видимість у системі адміністративно-фіскальних відносин та сприяла персоналізації соціальної напруги.

Водночас джерела початкової фази конфлікту не фіксують ознак системного антиєврейського насильства (Лойка, Мялешка, 1988: 39-41). Його поява простежується у процесі радикалізації руху та пов'язана зі зміною символічної рамки конфлікту.

Радикалізація сприяла узагальненню образу противника, у межах якого конфесійна належність набувала статусу символічної категорії. Антиєврейське насильство постає у цьому сенсі як елемент символічної реконфігурації конфлікту, а не виключно наслідок економічних антагонізмів.

Подібні практики були характерними для низки ранньомодерних конфліктів і відображали трансформацію уявлень про легітимні об'єкти насильства. У випадку Кричева вони засвідчують зміщення логіки насильства у площину символічного протистояння.

Водночас розширення масштабів насильства мало структурні наслідки для самого руху, посилюючи репресивну реакцію влади та звужуючи можливості локальної стабілізації конфлікту.

Радикалізація Кричевського повстання супроводжувалася посиленням конфесійної риторики, яка у завершальній фазі конфлікту набуває функції символічної легітимації. Релігійна мова виступала не лише засобом опису подій, але механізмом інтерпретації соціального протистояння.

Конфесійний дискурс не був первинною причиною конфлікту, однак у процесі ескалації він інтегрується у структуру повстанського руху. У ранньомодерному соціальному просторі релігійна риторика виконувала універсальну функцію символічної організації соціального досвіду.

Посилення конфесійної артикуляції сприяло зміні логіки легітимації насильства та трансформації образу противника. Конфесійна належність дедалі частіше функціонувала як маркер символічної диференціації, що підсилювало конфліктну поляризацію.

Водночас конфесійний дискурс виконував функцію моральної стабілізації конфлікту, інтегруючи насильство у систему символічних виправдань. Подібна реконфігурація сприяла консолідації руху, але водночас ускладнювала можливості локальної стабілізації.

У цьому сенсі конфесійна риторика постає як структурний елемент радикалізації та символічної трансформації конфлікту.

Поразка Кричевського повстання постає як закономірний результат структурної конфігурації конфлікту, у межах якої символічна інтенсивність руху не була підкріплена відповідними ресурсними та організаційними можливостями. Аналіз завершальної фази дозволяє розглядати поразку як наслідок системної невідповідності між характером мобілізації та структурними параметрами локального соціального простору.

Одним із визначальних чинників виступала регіональна обмеженість

повстання. Конфлікт залишався локалізованим у межах Кричевського староства та не трансформувався у міжрегіональний рух, що суттєво звужувало мобілізаційний потенціал і посилювало структурну вразливість повстанського середовища (Лойка, Мялешка, 1992: 118-121).

Водночас радикалізація конфлікту супроводжувалася зростанням символічної інтенсивності. Сакралізація лідерства та апеляція до спадкової легітимності сприяли мобілізації, однак не супроводжувалися відповідною трансформацією організаційної інфраструктури руху.

Особливого значення набуває проблема персоналізованої легітимації. Символічна модель влади, пов'язана з постаттю Василя Вошила, забезпечувала стабілізацію мобілізаційних процесів, але водночас підсилювала залежність руху від фігури лідера. Руйнування персонального центру легітимації спричиняло не лише організаційні, але й системні наслідки (Гильдебрандт, 1870: 522). Суттєвим чинником виступала й динаміка радикалізації. Розширення форм насильства посилювало конфліктну поляризацію, звужувало можливості для локальної стабілізації та сприяло посиленню репресивної реакції влади.

Тривалість конфлікту сприяла поступовій ерозії мобілізаційних ресурсів. Локальний характер повстання обмежував можливості стабільного відтворення соціальної бази руху, що виявлялося у фрагментації середовища та зниженні інтенсивності мобілізації.

Особливо показовим є парадокс завершальної фази конфлікту. Символічна інтенсивність повстання посилюється саме у період структурного виснаження руху, що дозволяє розглядати поразку як наслідок невідповідності між символічною логікою мобілізації та ресурсними можливостями.

У цьому сенсі завершення Кричевського повстання демонструє межі трансферу повстанської моделі у локальному соціальному просторі.

Висновки. Кричевське повстання 1740–1744 рр. постає як складний соціальний конфлікт, динаміка якого не зводиться до соціально-економічних пояснювальних схем. Його аналіз у межах концепції трансферу повстанської моделі дозволяє розглядати конфлікт як приклад перенесення символічних і легітимаційних структур у новий соціально-політичний контекст.

Трансфер повстанської моделі виявляється передусім у трансформації механізмів легітимації. Поява символічно насичених стратегій, зокрема сакралізація лідерства та апеляція до спадкової легітимності, сприяла реконфігурації конфлікту та розширенню його мобілізаційного потенціалу. У цьому процесі постать Василя Вошила виконувала ключову функцію, оскільки саме через механізми символічної легітимації відбувалося включення локального конфлікту у ширшу систему смислів.

Маніфест 1744 р. фіксує завершену форму цієї трансформації. Документ засвідчує якісну зміну логіки конфлікту, у межах якої соціальний протест переозначається у категоріях морально й історично легітимованої боротьби. Подібна реконфігурація конфлікту створювала умови для радикалізації форм соціальної дії та зміни характеру насильства.

Радикалізація повстання постає у цьому контексті як структурний процес,

безпосередньо пов'язаний зі зміною символічної рамки конфлікту. Трансформація уявлень про допустимі форми насильства та узагальнення образу противника визначали характер завершальної фази протистояння. Антиєврейське насильство у цьому сенсі виступає не ізольованим феноменом, але індикатором глибших процесів символічної реконфігурації конфлікту.

Поразка повстання засвідчує межі трансферу повстанської моделі у локальному соціальному середовищі. Символічна інтенсивність мобілізації не була підкріплена відповідними ресурсними та організаційними можливостями руху, що зумовило структурну вразливість повстанського середовища. Завершальна фаза конфлікту демонструє парадоксальне співіснування посилення легітимісної риторики та виснаження мобілізаційних ресурсів.

У цьому сенсі Кричевське повстання дозволяє розглядати трансфер повстанських моделей як складний процес адаптації символічних структур до конкретних соціально-політичних умов. Конфлікт виявляє як мобілізаційний потенціал трансферованих легітимісних механізмів, так і структурні обмеження їх функціонування у локальних конфігураціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Бовгіря, 2017 – Бовгіря А. Самозванство в Україні XVII–XVIII ст. *Historians.in.ua*. С.1-12. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1788-andrii-bovhyria-samozvanstvo-v-ukraini-xvii-xviii-st>
- Гильдебрандт, 1870 – Гильдебрандт П. А. Васко-Вошило, внук Богдана Хмельницкого. 1744 г.. Русская старина. 1870. Т. 2. С. 522–524.
- Игнатенко, 1974 – Игнатенко А. П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII–XVIII вв.). Минск, 1974. 190 с.
- Лойка, Мялешка, 1988 – Лойка П. А., Мялешка В. І. Паўстанне сялян пад кіраўніцтвам Вашчылы. Мінск, 1988. 159 с.
- Лойка, Мялешка, 1992 – Лойка П. А., Мялешка В. І. І ўзняўся люд просты. Мінск, 1992. 255 с.
- Мелешко, 1982 – Мелешко В. І. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII–XVIII вв. Минск, 1982. 223 с.
- Мялешка, 1971 – Мялешка В. І. Крычаўскае паўстанне. *Польмя*. 1971. № 1. С.172-181.
- Яковенко, 2012 – Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ: Laurus, 2012. 472 с.

REFERENCES

- Bovhyria, 2017 – Bovhyria A. Samozvanstvo v Ukraini XVII–XVIII st. [Imposture in Ukraine in the 17th–18th Centuries]. *Historians.in.ua*. S.1-12. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1788-andrii-bovhyria-samozvanstvo-v-ukraini-xvii-xviii-st> [in Ukrainian].
- Gildebrandt, 1870 – Gildebrandt P. A. Vasko-Voshchilo, vnuk Bohdana Khmelnytskogo. 1744 g. [Vasko-Voshchilo, Grandson of Bohdan Khmelnytsky. 1744]. *Russkaia starina*. 1870. Vol. 2. S.522-524. [in Russian].
- Ignatenko, 1974 – Ignatenko A. P. Borba belorusskogo naroda za vossoedinenie s Rossiei (vtoraia polovina XVII–XVIII vv.) [The Struggle of the Belarusian People for Reunification with Russia (Second Half of the 17th–18th Centuries)]. Minsk, 1974. 190 s. [in Russian].
- Loika, Mialeshka, 1988 – Loika P. A., Mialeshka V. I. Paustan'ne sialian pad kirawnitstvam Vashchyly [Peasant Uprising Led by Vashchyla]. Minsk, 1988. 159 s. [in Belarusian].
- Loika, Mialeshka, 1992 – Loika P. A., Mialeshka V. I. I uzniaus' liud prosty [And the Common People Rose]. Minsk, 1992. 255 s. [in Belarusian].
- Meleshko, 1982 – Meleshko V. I. Klassovaia borba v belorusskoi derevne vo vtoroi polovine XVII–XVIII vv. [Class Struggle in the Belarusian Countryside in the Second Half of the 17th–18th Centuries]. Minsk, 1982. 223 s. [in Russian].
- Mialeshka, 1971 – Mialeshka V. I. Krychavskae paustan'ne [The Krychow Uprising]. *Polymia*. 1971. No. 1. S.172-181. [in Belarusian].
- Yakovenko, 2012 – Yakovenko N. Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiavlenn ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia [Mirrors of Identity. Studies in the History of Ideas and Mentalities in Ukraine, 16th – Early 18th Centuries]. Kyiv: Laurus, 2012. 472 s. [in Ukrainian].

Перше надходження – 10.02.2026
Прийнято до друку – 03.03.2026
Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358601
УДК 94:061.22(477.74)

Вікторія ДОБРОВОЛЬСЬКА,
orcid.org/0000-0002-5262-7425
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки
Херсонської державної морської академії
(Україна, Херсон)
viado@ukr.net

ІНЖЕНЕРНІ ІННОВАЦІЇ МИКОЛАЇВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІРТТ У ПРОЄКТАХ РОЗБУДОВИ МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується роль Миколаївського відділення Імператорського Руського технічного товариства у створенні міського водопроводу на початку ХХ ст. Проаналізовано ключові інженерні й управлінські інновації: запровадження електричних відцентрових насосів, спорудження водонапірної гіперболоїдної вежі В. Шухова, облік водоспоживання та об'єднання водопроводу з міською електростанцією. Доведено, що фахова експертиза та політика ресурсозбереження місцевої технічної інтелігенції – членів Миколаївського відділення ІРТТ – дозволили місту уникнути критичного дефіциту бюджету. Цей успішний історичний досвід інфраструктурної оптимізації є надзвичайно актуальним для сучасної відбудови міста.

Ключові слова: Миколаївське відділення ІРТТ, інженерні інновації, міський водопровід, міське господарство, технічна інтелігенція, ресурсозбереження.

Viktoriia DOBROVOLSKA,
orcid.org/0000-0002-5262-7425
PhD in Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Social and Humanitarian Training
Kherson State Maritime Academy
(Ukraine, Kherson)
viado@ukr.net

ENGINEERING INNOVATIONS OF THE MYKOLAYIV BRANCH OF THE IRTS IN URBAN INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT PROJECTS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

The article investigates the fundamental role of the Mykolayiv Branch of the Imperial Russian Technical Society (MB IRTS) in the design, construction, and operation of the city's centralized water supply system at the beginning of the twentieth century. Rapid urbanization exhausted the traditional well-based water supply, creating sanitary threats and hindering urban development. Resolving this infrastructure crisis was complicated by municipal financial insolvency, requiring independent scientific and technical arbitration. The main thesis is that the MB IRTS played a defining role in creating the city's water supply system by transforming professional expertise and resource-saving principles into effective engineering and managerial solutions.

The first argument is that the institutional integration of technical intelligentsia into municipal management allowed the city to avoid serious financial crises. MB IRTS experts blocked economically unjustified projects, such as the initial 2.4 million ruble proposal, and optimized the water supply network by reducing ring main pipe diameter from 14 to 10 inches, yielding direct savings of municipal capital. Specifically, the article underscores the roles of H. Teodorovych, Kh. Matvieiev, V. Soboliev, H. Yurchenko, K. Parizo-de-la-Valette, P. Menkini, L. Rode, D. Kyriakov, K. von Essen, and H. Vlastelytsia, whose professional oversight ensured the project's technical and financial success.

The second argument concerns technological innovation in water extraction. Engineer Kh. Matveev initiated a

transition from expensive local steam pumps to electric centrifugal high-pressure pumps powered by the city's central power plant. Additionally, MB IRTS expertise enabled construction of a hyperboloid water tower designed by V. Shukhov – significantly lighter and cheaper than traditional alternatives.

The third argument highlights that total water accounting and administrative synergy ensured long-term operational profitability. Mass installation of water meters reduced unaccounted losses to an unprecedented 10–15%, making the waterworks highly profitable while maintaining socially oriented tariffs. Recognizing the technological connection between electric pumps and the water tower, the city merged the waterworks and power plant into a single municipal enterprise, optimizing administrative costs.

In conclusion, the historical experience of professional expertise, engineering rationalization, and synergy of innovative thought with municipal management transformed the Mykolayiv water supply system into one of the most effective in the empire. This is supported by the demonstrated arguments: institutional integration that prevented financial collapse, implementation of cutting-edge technologies such as electric pumps and the Shukhov tower, and the introduction of strict water accounting alongside managerial synergy.

Keywords: Mykolayiv Branch of the IRTS, engineering innovations, city water supply, urban economy, technical intelligentsia, resource saving.

Постановка проблеми. Урбанізаційні процеси кінця XIX – початку XX ст. докорінно змінили соціально-економічний простір, перетворивши розвиток комунальної інфраструктури, зокрема створення централізованого водопостачання, на ключовий маркер модернізації міст. Значним промисловим та суднобудівним центром південноукраїнських земель був Миколаїв, центр Миколаївського військового губернаторства, яке на той час адміністративно належало до Херсонської губернії Російської імперії (Список населенных мест, 1868: XV). Від самого свого заснування у 1789 р. місто потерпало від дефіциту якісної питної води. Стрімке зростання кількості населення, яке впродовж майже чотирьох десятиліть збільшилося майже вдвічі (до понад 92 000 осіб у 1897 р. (Первая всеобщая перепись, 1904: 4, 22)), та інтенсивна індустріалізація призвели до того, що традиційна система водозабезпечення колодзями остаточно вичерпала свій ресурс, створюючи серйозні санітарно-епідеміологічні загрози та гальмуючи розвиток міського господарства.

Вирішення цієї інфраструктурної кризи вимагало не лише значних фінансових впливань з боку міського самоврядування, але й принципово нових, економічно виправданих інженерних підходів. У цей період на авансцену міської політики виходять громадські науково-технічні об'єднання (Демуз, 2013; Савчук, 1992).

Визначальну роль у розробці та втіленні передових рішень відіграла технічна інтелігенція Миколаєва. Саме вона створила у 1869 р. Миколаївське технічне товариство, яке проіснувало до 1872 року (Savchuk, Dobrovolska, 2022: 39). Після тривалої перерви, у 1893 році, діяльність цієї організації було відновлено вже під назвою Миколаївського відділення Імператорського Руського технічного товариства (Гузенко, 2006: 80; Імператорське Російське технічне товариство). Його представники стали не просто арбітрами та незалежними експертами, а головними ініціаторами впровадження інноваційних та ресурсозберігаючих технологій у процес розбудови міста (Добровольська, 2025: 63).

Актуальність дослідження інженерних інновацій МВ ІРТТ зумовлена необхідністю переосмислення ролі технічної інтелігенції у процесі модернізації міст на зламі століть. Вивчення досвіду того, як місцеві інженери оптимізували кошториси, долали консервативний опір середовища та впроваджували

революційні для Російської імперії рішення (наприклад, перехід на живлення відцентрових насосів від міської електростанції або спорудження гіперболоїдної водонапірної вежі системи В. Шухова), дозволяє концептуалізувати процеси трансферу технологій та раціонального природокористування початку ХХ ст.

Крім того, в умовах сьогодення, коли внаслідок бойових дій Миколаїв стикнувся з масштабним руйнуванням магістрального водопроводу і реалізує складний процес відбудови централізованого водопостачання на нових енергоефективних і безпекових засадах, звернення до успішного історичного прецеденту подолання інфраструктурної кризи набуває практичної значущості. Досвід експертності, інженерної оптимізації, ресурсозбереження та синергії інноваційної думки з міським управлінням є надзвичайно актуальним для сучасної стратегії відновлення не тільки Миколаєва, а й інших населених пунктів України, постраждалих від російської агресії.

Аналіз сучасних досліджень з теми. Історіографія діяльності науково-технічних товариств, зокрема регіональних відділень Імператорського Руського технічного товариства, представлена працями В. С. Савчука, Ю. І. Гузенка та І. О. Демуз (Савчук, 1992; Savchuk, Dobrovolska, 2022; Гузенко, 2006; Демуз, 2013). Праця Т. Д. Кременія «Потік води живої...» дає детальну хроніку й коло персоналій, водночас діяльність відділення там позначена фрагментарно (Кремінь, 2006). Публікації А. Шенкевича та А. Єлісеєва підтримують інтерес до теми, проте не містять глибокого аналізу внутрішніх процедур ухвалення інженерних рішень (Шенкевич, 2019; Елісеєв, 2021). Робота В. А. Добровольської створює необхідне підґрунтя для нашого вивчення конкретних інструментів впливу фахової спільноти на модернізацію міста (Добровольська, 2025). У підсумку наявна література переконливо відповідає на запитання «що і коли збудовано», але не пояснює «хто і як формував технічну політику міста». Наше дослідження присвячене аналізу Миколаївського відділення Імператорського Руського технічного товариства як незалежного експертного центру.

Для розкриття поставленої проблеми було залучено комплекс першоджерел. Офіційні звіти міського управління та водопровідних комісій (Краткий отчет, 1909; Горкін, 1910) фіксують кошториси й динаміку робіт; інституційні щорічні звіти Миколаївського відділення ІРТТ розкривають механізми фахової експертизи (Отчет о деятельности, 1905). Подієву хроніку зафіксовано в періодиці (Николаевские новости, 1910; Утренний курьер, 1906), а статистичні параметри – у матеріалах перепису 1897 р. та списках населених місць Херсонської губернії (Список населенных мест, 1868; Первая всеобщая перепись, 1904).

Мета статті – з'ясування ролі Миколаївського відділення Імператорського Руського технічного товариства у створенні та розвитку міської системи водопостачання на початку ХХ ст., а також комплексний аналіз того, як фахова експертиза та організаційні дії місцевої інженерної спільноти трансформувалися в управлінські рішення, безпосереднє будівництво та успішну експлуатацію цього стратегічного інфраструктурного об'єкта.

Виклад основного матеріалу. Миколаївське відділення ІРТТ відіграло визначальну роль не лише на етапі теоретичного проектування, а й під час практичного втілення інженерних планів. Після того, як 21 травня 1904 р. відбулося урочисте закладення водопроводу (Шенкевич, 2019: 4), представники товариства забезпечили фаховий супровід усіх робіт.

Увійшовши до складу двох виконавчих водопровідних комісій та очоливши технічний нагляд за роботами, представники товариства стали головною сполучною ланкою між передовою науково-технічною думкою та практичними можливостями міського самоврядування. На практиці ця сполучна роль була забезпечена кадровою присутністю інтелігенції на ключових посадах. Так, до складу Першої виконавчої водопровідної комісії (1904 р.) увійшли такі авторитетні члени МВ ІРТТ, як голова відділення, інженер-технолог Г. М. Теодорович, В. Ф. Соболев, К. О. фон Ессен, Г. А. Властелиця (Краткий отчет, 1909: 55). Головою комісії був обраний міський голова О. М. Соковнін. Згодом початковий склад комісії зазнав змін: К. О. фон Ессен назавжди залишив Миколаїв, а В. Ф. Соболев відмовився від подальшого членства у ній (Горкін, 1910: 32).

Роботу Другої виконавчої водопровідної комісії (з березня 1905 р.) очолив член технічного товариства Х. М. Матвеев, а до її складу увійшли члени товариства Д. О. Кир'яков і В. Ф. Соболев (Краткий отчет, 1909: 63; Отчет о деятельности, 1905: 35). Саме ця комісія завершила будівництво водопроводу (Краткий отчет, 1909: 55).

У серпні 1904 р. було затверджено штат технічного нагляду технічної контори за будівництвом об'єктів, до складу якого увійшли представники МВ ІРТТ: ці посади обійняли цивільний інженер К. П. Парізо-де-ла-Валетт, інженер-технолог П. Й. Менкіні та секретар Л. Л. Роде (Кремінь, 2006: 38; Горкін, 1910: 43).

Завдяки такій інституційній інтеграції фахівців у систему міського управління, головним пріоритетом спорудження водопроводу стала оптимізація кошторисних витрат, що дозволило місту уникнути фінансових проблем та реалізувати масштабний проєкт з максимальною ресурсною ефективністю (Добровольська, 2025: 58).

Підтвердженням цього стало експертне блокування надмірно дорогих проєктів ще на етапі їхнього обговорення. Зокрема, головний інженер В. І. Вебер запропонував місту проєкт одночасного будівництва водопроводу і каналізації, заявивши загальний кошторис у розмірі 2,4 млн крб. (Горкін, 1910: 28). Проте голова МВ ІРТТ Г. М. Теодорович, провівши незалежну експертизу, довів, що ці розрахунки є штучно заниженими задля привабливості. Він аргументував, що спорудження лише однієї каналізаційної мережі обійдеться місту щонайменше у 2 673 000 крб. (Горкін, 1910: 30-31). Визнавши одночасну побудову об'єктів за такою ціною грандіозним задумом, яке не під силу місту, експерти товариства вберегли міський бюджет від боргового тягара, спрямувавши зусилля влади на більш раціональне та поетапне фінансування робіт.

Втіленням ресурсозберігаючої політики інженерної спільноти стала

масштабна раціоналізація конфігурації міської магістралі. Згідно з рекомендаціями технічного комітету при Міністерстві внутрішніх справ, проєкт передбачав будівництво кільцевої мережі. Вагомої економії було досягнуто завдяки інженерному рішенню змінити діаметр труб кільцевої магістралі з 14 до 10 дюймів (Кремінь, 2006: 39). Це дозволило суттєво збільшити її загальну протяжність, забезпечивши при цьому зменшення кошторисної вартості на 31 760 крб.

Додатковим кроком до здешевлення та полегшення майбутньої експлуатації водопроводу стало рішення прокладати водопровідні труби не під мостовими, а вздовж тротуарів. Для реалізації проєкту восени 1904 р. було проведено конкурс серед виробників чавунних труб, у якому взяли участь близько двадцяти великих підприємств. Перемогу здобув Сулинський завод М. П. Пастухова, запропонувавши найнижчу ціну на матеріали – понад 536 000 крб. (Кремінь, 2006: 40).

Ключовою інновацією, що гарантувала рентабельність новоствореного муніципального підприємства, стало запровадження системи тотального обліку водоспоживання. На відміну від багатьох інших міст імперії, де водокористування часто не підлягало належному контролю, у Миколаєві на кінцях домових відгалужень масово встановлювалися водоміри. Для побутових абонентів використовували лічильники системи Шпаннера (за патентом інженера Фаллера), а для промислових потреб – апарати марки Фраже. Завдяки такій політиці обліку та раціональному проєктуванню мережі, частка неврахованої води, яка неминуче витрачається на промивання насосів, труб та гасіння пожеж, у перші роки знизилася до 15%, а у 1910 р. досягла безпрецедентних 10% (Кремінь, 2006: 50). Для порівняння, у той самий період у Харкові частка втрат становила 16%, а в Санкт-Петербурзі сягала 25%.

Жорстка оптимізація інфраструктурних витрат дала змогу міському управлінню сформуванню соціально орієнтовану тарифну політику. Якщо власники приватних колодязів раніше продавали 100 відер води за ціною від 80 коп. до 1 крб., то міський водопровід мав можливість реалізовувати аналогічний обсяг значно дешевше – за 27–30 коп. Це докорінно змінило санітарно-економічний стан міста, полегшивши доступ населення до якісної питної води, а також сприяло швидкому зростанню клієнтської бази: від 690 абонентів (з 234 лічильниками) у перший рік експлуатації до 1327 користувачів (що експлуатували вже близько 1000 водомірів) станом на 1908 р. (Кремінь, 2006: 50).

Для об'єктивного визначення місця та значення миколаївського інфраструктурного проєкту в загальноімперському контексті модернізації доцільно провести порівняльний аналіз статистичних показників діяльності тогочасних міських господарств. Представлені дані дозволяють оцінити ефективність миколаївської моделі водозабезпечення порівняно з містами, що мали значно триваліший досвід експлуатації централізованих систем (Табл. 1.) (Кремінь, 2006: 49; Кобзар, Михайлик, 2019):

Порівняльна характеристика кількості абонентів міських водопроводів
на початку ХХ століття

Місто	Рік заснування водопроводу	Кількість абонентів	Рік
Могильов	1878	400	1906
Харків	1881	1384	1906
Херсон	1886	850	1906
Смоленськ	1890	368	1906
Єлисаветград	1893	639	1906
Житомир	1898	230	1906
Люблін	1899	186	1906
Миколаїв	1907	690	1907

Логічним продовженням ресурсозберігаючої політики, впровадженої під час проєктування миколаївської розвідної магістралі та обліку водоспоживання, стала докорінна зміна підходів до механізації водовидобутку. На етапі практичної реалізації проєкту постала проблема забезпечення ефективного підйому води з глибоких міських колодязів. Традиційний для того часу інженерний підхід передбачав встановлення локальних парових насосних станцій поблизу кожного джерела, що неминуче вимагало б значних регулярних витрат на утримання локомотивів, закупівлю палива та оплату праці великого штату фахівців.

Енергетичну революцію в цій площині здійснив голова Другої виконавчої водопровідної комісії, активний член Миколаївського відділення ІРТТ Х. М. Матвєєв. У 1906 р. він висунув безпрецедентну для тодішньої імперії новаторську пропозицію: повністю відмовитися від розрізнених парових підкачок біля колодязів (зокрема № 2 і № 3), замінивши їх на електричні відцентрові насоси високого тиску (Кремь, 2006: 45). Згідно з розрахунками інженера, живлення цих потужних агрегатів мало здійснюватися централізовано – від міської освітлювальної електричної станції, збудованої ще у 1902 р.

Ця інновація зіткнулася з опором у консервативних колах. Деякі колеги відкрито критикували ініціатора, вважаючи ідею нереалістичною, та радили йому залишити цей задум і зосередитися на «більш важливих справах», як-от будівництво міських боєнь чи міської каналізації (Утренний курьер, 1906). Незважаючи на такий тиск та скепсис, завдяки наполегливості та авторитету представників технічного товариства комісія знайшла ресурси для переходу на нову систему енергозабезпечення.

11 листопада 1906 р. було укладено договір із компанією «Вортінгтон» на встановлення та подальше технічне обслуговування потужних відцентрових насосів. Зокрема, на одному з найпродуктивніших джерел (колодязі № 3) було змонтовано агрегат із виробничою потужністю 300 тис. відер (3 690 м³) води на добу, а на інших – насоси потужністю по 100 тис. відер. Загальна вартість робіт

зі встановлення нового електричного обладнання склала 15 220 крб. (Кремінь, 2006: 45). Економічний ефект від цієї модернізації виявився колосальним: у комплексі з іншими ресурсозберігаючими рішеннями міський бюджет отримав чисту економію в розмірі 87 тис. крб. (Добровольська, 2025: 59).

Невід'ємною складовою функціонування будь-якої централізованої системи водопостачання є забезпечення стабільного тиску в розвідній магістралі. Відповідно до початкових проектних розрахунків, цю функцію мав виконувати спеціальний бетонний вирівнюючий резервуар ємністю близько 530 тис. відер (6,5 м³) та окрема водонапірна башта ємністю 30 тис. відер (6,5 м³). Кошторисна вартість такого комплексу разом із центральною паровою насосною станцією сягала понад 146 235 крб. (Кремінь, 2006: 46). Проте, керуючись принципами фінансової раціоналізації, Друга виконавча водопровідна комісія ухвалила раціоналізаторське рішення: відмовитися від дорогих підземних конструкцій та об'єднати функції водозбірної й водонапірної резервуарів у єдиній висотній споруді з корисною ємністю 50 тис. відер (615 м³).

Для реалізації цього задуму у травні 1906 р. було оголошено нові торги. З-поміж кількох дорогих пропозицій (зокрема, заводу Фіцнера і Гампера у Сосновицях за 36 тис. крб. та анонімного товариства за 29 тис. крб.) найдешевшим та інноваційним виявився проєкт інженера В. Шухова, представника московського заводу В. Барі, вартістю 25 200 крб. Запропонована ним гіперболоїдна сітчаста конструкція була у 12 разів легшою за традиційні аналоги та за вагу самої води, яку мала вміщувати (Елисеєв, 2021). Цей проєкт став першим у світі випадком практичної інтеграції гіперболоїдної вежі (вперше продемонстрованої на виставці 1896 р.) безпосередньо в міську систему водопостачання.

Експерти з Миколаївського відділення технічного товариства не лише підтримали цей новаторський вибір, але й внесли власні корективи для підвищення його експлуатаційної надійності та економічності. Зокрема, за пропозицією голови відділення Г. М. Теодоровича, конструкцію було вирішено виготовляти з міцного мостового заліза (Кремінь, 2006: 46). Крім того, фахівці докорінно переглянули початковий план просторового розміщення об'єкта. Вежу встановили на найвищій точці міста (по вул. Кур'єрській) – на висоті 48 м над рівнем Південного Бугу. Таке топографічне рішення дозволило критично скоротити довжину дорогих магістральних напірних труб між самою вежею та експлуатованими колодязями, що забезпечило додаткове зменшення загальної кошторисної вартості.

Будівельні роботи, що розпочалися восени 1906 р. зі зведення кам'яного фундаменту під опорне кільце, просувалися надзвичайно швидко, і вже в січні 1907 р. металевий кістяк було зібрано на заклепках. Загальна висота вежі з масивним резервуаром системи Інтце склала 32 м. Для максимальної міцності 48 залізних кутків каркаса були майстерно перев'язані дев'ятьма горизонтальними кільцями, створюючи єдину монолітну систему. У середині остова змонтували гвинтову металеву драбину, а довкола баку – оглядовий балкон.

Офіційна експлуатація цієї унікальної споруди розпочалася 15 березня 1907 р. (Кремінь, 2006: 46). Вежа не потребувала додаткового опалення, а завдяки інженерній далекоглядності та синергії підприємств, рівень води в резервуарі контролювався автоматично: показники спеціальних пневматичних гідрометрів та електричних сигналізаторів фірми «Еріксон і Ко» виводилися прямо на пульт міської електричної станції, яка живила насоси. Зведення вежі В. Шухова стало не лише архітектурною окрасою міста, але й інженерною кульмінацією ресурсозберігаючої політики технічної інтелігенції, довівши здатність Миколаєва впроваджувати найпередовіші світові технології (Рис. 1) (<https://www.0512.com.ua/news/3270002/den-narodzenna-suhovskoi-vezi-117-rokiv-ii-vveli-v-ekspluataciu-foto-video>):

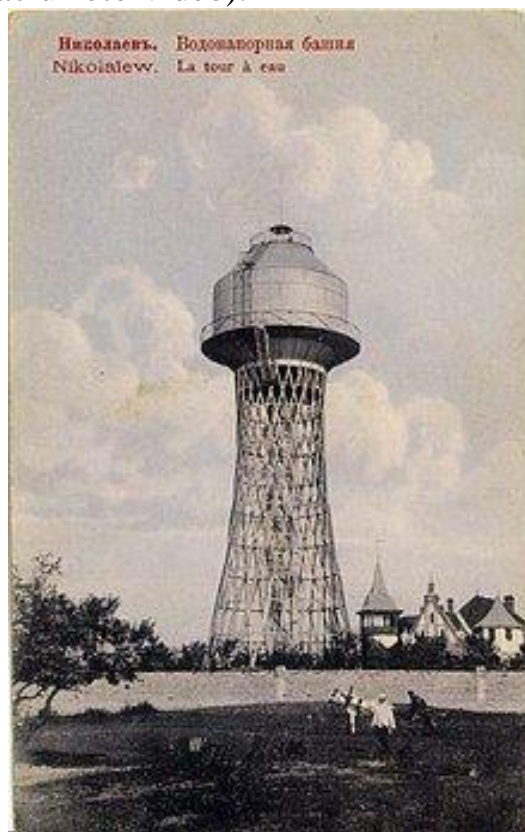

Рис. 1. Вежа В. Шухова

Успішна технічна інтеграція новітніх інфраструктурних об'єктів – запровадження електричних відцентрових насосів та автоматизація контролю за рівнем води у гіперболоїдній вежі безпосередньо з пульта міської електричної станції – створила передумови для докорінного перегляду моделі управління. З метою суттєвого зменшення витрат на утримання комунальних потужностей та оптимізації діловодства, міська дума ухвалила рішення об'єднати ці підприємства у єдине міське господарство.

Першим керівником об'єднаної структури було призначено інженера Туркіна, колишнього завідувача електричним відділом Миколаївської міської управи (Николаевская газета, 1913: 3). Безпосереднє керівництво водопровідною мережею здійснював активний діяч місцевої інженерної спільноти, член Миколаївського відділення ІРТТ Г. М. Юрченко. Завдяки такій співпраці вдалося не лише автоматизувати процеси видобутку ресурсів, а й критично скоротити адміністративні видатки.

Наслідком управлінської реорганізації стало суттєве поліпшення соціально-економічних умов праці персоналу. Зокрема, середня заробітна плата працівників об'єднаного підприємства зросла на 120 крб., а оплата праці висококваліфікованих майстрів – на 540 крб. (Кремінь, 2006: 55). Вивільнені внаслідок оптимізації ресурси були спрямовані на подальше вдосконалення технічної експлуатації всієї інженерної системи.

Невід'ємною складовою управлінських інновацій стала політика відкритості та просвіти, ініційована представниками технічної інтелігенції. У 1910 р. група інженерів водопровідного відділу (Юрченко, Петров, Гаусман, Коверський та Балткаєв) виступила з ініціативою створення спеціалізованого технічно-будівельного музею (Кремінь, 2006: 55). Подавши відповідну заяву до ради міського відділу ІРТТ, вони запропонували експонувати в ньому макети, моделі та фотографії, пов'язані з побудовою міського водопроводу. Для реалізації цього задуму фахівці відділу розробили детальні кольорові креслення найважливіших споруд з фаховим описом, які були розміщені безпосередньо в кабінеті завідувача водопровідним відділом Х. М. Матвєєва та в загальній канцелярії установи (Николаевские новости, 1910).

Цей крок слугував не лише дієвим інструментом публічної звітності перед міською громадою, але й механізмом збереження передового інженерного досвіду. Відкрита комунікація, прозора тарифна політика та синергія міських підприємств остаточно закріпили репутацію миколаївського водопроводу як одного з найсучасніших та найефективніше керованих інфраструктурних об'єктів Російської імперії, організаційні принципи якого згодом використовувалися під час розбудови господарств багатьох інших міст.

Висновки. Діяльність Миколаївського відділення ІРТТ була важливою складовою циклу створення централізованого водопостачання – від експертного обґрунтування до ефективної експлуатації. Компетентна оцінка інженерів забезпечила економічну життєздатність проєкту та запровадження довгострокової ресурсоефективної моделі розвитку. Завдяки кваліфікованому інженерному супроводу було раціоналізовано конфігурацію магістралі, а запровадження обліку водоспоживання забезпечило суттєве скорочення капітальних витрат.

Вагомим досягненням професійної спільноти стало впровадження передових технологій: перехід на використання електричних відцентрових насосів високого тиску та спорудження інноваційної гіперболоїдної водонапірної вежі, вперше адаптованої для потреб міського водопроводу. Запровадження інноваційної моделі муніципального управління, заснованої на технологічній та адміністративній інтеграції інфраструктурних об'єктів, забезпечило довгострокову економічну ефективність функціонування міського водопроводу. У підсумку, історичний досвід фахової експертності, інженерної оптимізації та відкритого управління перетворив миколаївський водопровід на один із найефективніших у державі, що становить актуальний і практичний прецедент для сучасної стратегії інфраструктурної відбудови міста.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Горкін, 1910 – Горкін М. В. (укладач). Исторический очерк постройки водопровода в Николаеве. Николаев : Электро-печатня А. Г. Шнейдера, 1910 р. 128 с.
- Гузенко, 2006 – Гузенко Ю. І. Миколаївське відділення Імператорського Руського технічного товариства у 90-х рр. XIX ст. *Наукові праці*. Т. 48. Вип. 35. Історичні науки. 2006 р. С. 80–84.
- Демуз, 2013 – Демуз І. О. Науково-технічні товариства України кінця XIX–початку XX ст.: історіографія дореволюційного періоду. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2013 р. № 1055. Вип. 16. С. 23–28.
- Добровольська, 2025 – Добровольська В. А. Роль Миколаївського відділення ІРТТ у творенні міського водопроводу (кінець XIX–початок XX ст.). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2025 р. 34(2). С. 50–65. DOI: <https://doi.org/10.15421/272521>
- Елисеєв, 2021 – Елисеєв А. Столп індустріального модерна: с чем николаевская башня Шухова встречает свое 114-летие. *НикВести*. *НикВести*. 2021 р. 16.03. URL: <https://nikvesti.com/ru/articles/214853> (дата звернення: 27.02.2026)
- Імператорське Російське технічне товариство – Імператорське Російське технічне товариство. Архітектура Миколаєва. URL: <http://archmykolaiv.com/shevchenko-64/>
- Кобзар, Михайлик, 2019 – Кобзар В. В., Михайлик О. С. Хронологія побудови систем централізованого водопостачання та водовідведення в населених пунктах світу. Довідкове видання. К., 2019 р. 96 с.
- Краткий отчет, 1909 – Краткий отчет по постройке городского водопровода / Николаевское городское общественное управление. Исполнительная водопроводная комиссия. Николаев : Электро-печатня А. Г. Шнейдера, 1909 р. 78 с.
- Кремь, 2006 – Кремь Т. Д. Потік води живої. До 100-річчя заснування Миколаївського міського водопроводу (1906–2006). Миколаїв : Ліон, 2006 р. 206 с.
- Николаевская газета, 1913 – *Николаевская газета*. 1913 р. 21 марта. С. 3.
- Николаевские новости, 1910 – *Николаевские новости*. 1910 р. 12 января.
- Отчет о деятельности, 1905 – Отчет о деятельности Николаевского отделения Императорского Русского технического общества за 1904 р. Николаев : Типография А. Г. Шнейдера, 1905 р. 35 с.
- Первая всеобщая перепись, 1904 – Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 р. : [в 89 т., 119 кн.] / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. 47 : Херсонская губерния. Санкт-Петербург, 1904 р. 319 с.
- Список населенных мест, 1868 – Список населенных мест по сведениям 1859 р. Т. XLVII: Херсонская губерния / Обработан редактором Л. Майковым. СПб., 1868 р. 276 с.
- Утренний курьер, 1906 – *Утренний курьер*. 1906 р. 3 сентября.
- Шенкевич, 2019 – Шенкевич А. Из глубины подземных вод мы провели водопровод. *Вечерний Николаев*. 2019 р. 26 марта. С. 4.
- Savchuk, Dobrovolska, 2022 – Savchuk V. S., Dobrovolska V. A. The First Attempts to Institutionalize Non-State Communities of Engineers and Technicians in the Russian Empire: Livland and Kherson Provinces // *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*. 2022 р. 10(2). С. 24–45. DOI: <https://doi.org/10.11590/abhps.2022.2.02>

REFERENCES

- Gorkin, 1910 – Gorkin N. V. (compiler). Istoricheskiy ocherk postroyki vodoprovoda in Nikolaeve [Historical Sketch of the Construction of the Water Pipeline in Mykolaiv]. Mykolaiv: Electro-printing house of A. G. Shneyder, 1910. 128 s. [in Russian].
- Guzenko, 2006 – Guzenko Yu. I. Mykolaivske viddilennia Imperatorskoho Ruskoho tekhnichnoho tovarystva u 90-kh rokakh XIX st. [Mykolaiv Branch of the Imperial Russian Technical Society in the 90s of the 19th Century]. *Naukovi pratsi*. Vol. 48. Issue 35. Historical Sciences. 2006. S. 80–84 [in Ukrainian].
- Demuz, 2013 – Demuz I. O. Naukovo-tekhichni tovarystva Ukrainy kintsia XIX–pochatku XX st.: istoriohrafiiia dorevoliutsiinoho periodu [Scientific and Technical Societies of Ukraine in the Late 19th–Early 20th Centuries: Historiography of the Pre-Revolutionary Period]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho univertsytetu imeni V. N. Karazina*. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky». 2013. № 1055. Issue 16. S. 23–28 [in Ukrainian].
- Dobrovolska, 2025 – Dobrovolska V. A. Rol Mykolaivskoho viddilennia IRTT u tvorenni miskoho vodoprovodu (kinets XIX–pochatok XX st.) [The Role of the Mykolaiv Branch of the IRTS in the Creation of the City Water Pipeline (Late 19th–Early 20th Century)]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*. 2025. 34(2). S. 50–65 [in Ukrainian].
- Eliseev, 2021 – Eliseev A. Stolp industrialnogo moderna: s chem nikolaevskaya bashnya Shukhova vstrechaet svoje 114-letie [The Pillar of Industrial Modernity: What the Mykolaiv Shukhov Tower Meets Its 114th Anniversary With]. *NikVesti*. 2021. March 16 [in Russian].
- Imperatorske Rosiiske tekhnichne tovarystvo – Imperatorske Rosiiske tekhnichne tovarystvo. Arkhitektura Mykolaieva [Imperial Russian Technical Society. Architecture of Mykolaiv] [in Ukrainian].
- Kobzar, Mykhailyk, 2019 – Kobzar V. V., Mykhailyk O. S. Khronolohiia pobudovy system tsentralizovanoho vodopostachannia ta vodovidvedennia v naselених пунктах світу. Довідкове видання [Chronology of the Construction of Centralized Water Supply and Sewerage Systems in Settlements of the World. Reference Edition]. Kyiv, 2019. 96 s. [in Ukrainian].

- Kratkiy otchet, 1909 – Kratkiy otchet po postroyke gorodskogo vodoprovoda [Short Report on the Construction of the City Water Pipeline]. Mykolaiv City Public Administration. Executive Water Commission. Mykolaiv: Electro-printing house of A. G. Shneyder, 1909. 78 s. [in Russian].
- Kremin, 2006 – Kremin T. D. Potik vody zhyvoi. Do 100-richchia zasnovannia Mykolaivskoho miskoho vodoprovodu (1906–2006) [Stream of Living Water. To the 100th Anniversary of the Foundation of the Mykolaiv City Water Pipeline (1906–2006)]. Mykolaiv: Ilion, 2006. 206 s. [in Ukrainian]
- Nikolaevskaya gazeta, 1913 – *Nikolaevskaya gazeta*. 1913. March 21. S. 3. [in Russian].
- Nikolaevskie novosti, 1910 – *Nikolaevskie novosti*. 1910. January 12. [in Russian].
- Otchet o deyatelnosti, 1905 – Otchet o deyatelnosti Nikolaevskogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1904 g. [Report on the Activities of the Mykolaiv Branch of the Imperial Russian Technical Society for 1904]. Mykolaiv: Printing house of A. G. Shneyder, 1905. 35 s. [in Russian].
- Pervaya vseobshchaya perepis, 1904 – Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. : [in 89 volumes, 119 books]. Ed. N. A. Troynitskiy. Vol. 47: Kherson Province. Saint Petersburg, 1904. 319 s. [in Russian].
- Savchuk, 1992 – Savchuk V. S. Pervye inzhenernye sobraniya i obshchestva v Rossiyskoy imperii [The First Engineering Meetings and Societies in the Russian Empire]. *Voprosy istorii estestvoznaniya i tekhniki*. 1992. No. 1. S. 51–55. [in Russian].
- Spisok naselennykh mest, 1868 – Spisok naselennykh mest po svedeniyam 1859 goda. Vol. XLVII: Kherson Province. Ed. L. Maykov. Published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. Saint Petersburg, 1868. 276 s. [in Russian].
- Utrenniy kuryer, 1906 – *Utrenniy kuryer*. 1906. September 3. [in Russian].
- Shenkevich, 2019 – Shenkevich A. Iz glubiny podzemnykh vod my proveli vodoprovod [From the Depths of Underground Waters We Conducted a Water Pipeline]. *Vecherniy Nikolaev*. 2019. March 26. S. 4. [in Russian].
- Savchuk, Dobrovolska, 2022 – Savchuk V. S., Dobrovolska V. A. The First Attempts to Institutionalize Non-State Communities of Engineers and Technicians in the Russian Empire: Livland and Kherson Provinces. *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*. 2022. Vol. 10(2). P. 24–45. [in English].

Перше надходження – 03.03.2026

Прийнято до друку – 20.03.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358606

УДК 930.2:656.8](477.73-21)”18”

Ірина МІРОНОВА,
<https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>
доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри історії
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
(Україна, Миколаїв)
ya.irina761@gmail.com

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ФОНДУ МИКОЛАЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ГУБЕРНАТОРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОШТОВОЇ СЛУЖБИ МІСТА МИКОЛАЄВА ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено комплексний джерелознавчий аналіз документальної спадщини Канцелярії Миколаївського військового губернатора (фонд 230 Державного архіву Миколаївської області) як джерельної бази для вивчення історії поштової служби міста Миколаєва у ХІХ столітті. На основі матеріалів діловодства проаналізовано правовий статус поштових установ, їх матеріально-технічне забезпечення, адміністративне підпорядкування, особливості взаємодії з міським самоврядуванням і центральними відомствами, а також процеси модернізації поштово-транспортної інфраструктури. Окрему увагу приділено документам, що відображають реагування влади на надзвичайні ситуації, зокрема пожежу 1862 р., та інтеграцію поштової і телеграфної служб у єдину систему державних комунікацій. Доведено, що поштова служба розглядалася владою як стратегічно важливий елемент адміністративного управління та міського розвитку. Зроблено висновок про високий інформативний потенціал фонду 230 для реконструкції повсякденних управлінських практик і функціонування поштової служби Півдня України у ХІХ столітті.

Ключові слова: Миколаїв, поштова служба, соціально-економічний розвиток, Державний архів Миколаївської області, фонд Миколаївського військового губернатора.

Iryna MIRONOVA,
<https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History,
Petro Mohyla Black Sea National University
(Ukraine, Mykolaiv)
ya.irina761@gmail.com

THE DOCUMENTARY HERITAGE OF THE MYKOLAIV MILITARY GOVERNOR'S FUND AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE POSTAL SERVICE OF THE CITY OF MYKOLAIV IN THE 19TH CENTURY

The article provides a comprehensive source-based analysis of the documentary heritage of the Chancellery of the Mykolaiv Military Governor (Fond 230 of the State Archives of Mykolaiv Region) as a key source for studying the history of postal service in Mykolaiv during the nineteenth century. Postal communication played a crucial role in the administrative, military, and economic life of the port city, yet its practical functioning has long remained insufficiently explored at the regional level. The main thesis of the article is that the archival documents of the Mykolaiv Military Governor's Chancellery allow for the reconstruction of real administrative practices and reveal the strategic role of the postal service within the imperial communication system.

The first argument supporting this thesis concerns the legal and institutional framework of postal establishments. The analyzed documents demonstrate that postal stations in Mykolaiv were not merely technical facilities but objects of continuous administrative regulation involving municipal authorities, provincial administration, and central ministries. Archival files record disputes over property rights, financing, and the placement of postal facilities, reflecting the limited autonomy of local self-government and the dominant role of the military governor in decision-making.

The second argument focuses on the material and logistical aspects of postal operations. Reports and correspondence reveal chronic shortages of horses, financial constraints of the municipal budget, and the dependence of postal regularity on local resources. These materials make it possible to examine everyday practices of postal service functioning and to identify tensions between normative requirements imposed by central authorities and the actual capabilities of the city.

The third argument addresses modernization processes within the postal system. Documents related to the introduction of stagecoach routes between Mykolaiv, Odesa, Kherson, and Kremenchuk illustrate the transition from traditional horse-based mail to a more regulated and standardized transport system. In addition, archival evidence shows the growing integration of postal and telegraph services, especially in situations requiring rapid information exchange.

The concluding argument concerns administrative responses to emergency situations. Files documenting the fire at the Mykolaiv postal station in 1862 demonstrate how postal infrastructure was treated as a matter of state security and administrative stability. Thus, the main thesis of the article is confirmed: the archival materials of Fond 230 constitute a representative and multifaceted source that enables a deeper understanding of the institutional, social, and managerial dimensions of the postal service in Mykolaiv in the nineteenth century.

Keywords: Mykolaiv, postal service, socio-economic development, State Archives of Mykolaiv Region, Fund of the Mykolaiv Military Governor.

Постановка проблеми. Історія поштової служби є важливою складовою дослідження розвитку державних комунікацій, адміністративного управління та міської інфраструктури ХІХ століття. Для портового й військово-морського міста Миколаєва пошта відігравала особливу роль, забезпечуючи обмін інформацією між місцевими органами влади, центральними відомствами та іншими регіонами імперії. Водночас тривалий час історія функціонування поштових установ міста залишалася фрагментарно висвітленою й переважно розглядалася в межах загальних оглядів розвитку зв'язку.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю залучення

неопублікованих архівних матеріалів, які дозволяють реконструювати реальні управлінські практики, господарські проблеми та модернізаційні процеси в діяльності поштової служби. Особливе значення в цьому контексті мають документи Канцелярії Миколаївського військового губернатора, що відображають взаємодію поштового відомства з міським самоврядуванням, губерньською та центральною адміністрацією.

Аналіз досліджень. У сучасній історіографії дослідження поштової служби Півдня України XIX ст. розкривається переважно в межах ширшої проблематики історії державних комунікацій, адміністративного управління та інфраструктурної модернізації. Найпошлідовніше цей напрям репрезентований працями, що аналізують поштові та поштово-телеграфні установи Півдня України у загальноімперському управлінському контексті. Зокрема, у студії І. Міронової простежено стан і розвиток поштово-телеграфної мережі регіону (друга половина XVIII – початок XX ст.), окреслено особливості її інституційної організації та залежність від адміністративно-територіальних трансформацій і заселення Півдня (Міронова, 2011a). Рецензійна публікація В. Брехуненка у фаховому збірнику («Історичний архів. Наукові студії») актуалізує цю узагальнювальну перспективу й підкреслює важливість пошти і телеграфу як інструментів керованості простору, що особливо релевантно для портових і військово-адміністративних центрів (Брехуненко, 2013). Паралельно формуються тематичні розвідки про поштово-телеграфний зв'язок у пізньоімперський період, де увага зосереджується на практиках управління галуззю зв'язку в роки правління Олександра III та на функціонуванні установ у вертикалі влади (Міронова, 2011b).

Окремий блок сучасних досліджень складають праці, що розкривають телеграф як компонент модерної комунікаційної системи та його вплив на повсякденність і швидкість управлінських рішень у другій половині XIX – першій половині XX ст. У роботах А. Якубця телеграф розглядається і як технічна інновація, і як музейно-джерельний комплекс (апарати, службова документація, матеріальна культура) (Якубець, 2019). Важливою для теми дослідження є також праця О. Шляхова та Т. Ковальчука, де на статистико-інституційному матеріалі показано масштабування телеграфної мережі в Україні наприкінці XIX ст., що дає тло для інтерпретації миколаївських кейсів інтеграції пошти й телеграфу (зокрема, у ситуаціях надзвичайних подій і термінового інформування) (Шляхов, Ковальчук, 2018).

Соціально-інституційний вимір діяльності поштово-телеграфних установ ґрунтовно представлений у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук Ю. Руденко, де аналізуються правила обігу кореспонденції, службові практики, кадровий склад і підпорядкування (на прикладі Правобережжя, але з висновками, придатними для порівняння з південними губерніями) (Руденко, 2018). У дисертації Л. Золотар подається пояснення «транспортного плеча» пошти (станції, коні, тракти, регулярність), що дозволяють коректно інтерпретувати проблеми кінного забезпечення та логістику маршрутів як частину інфраструктурної політики імперії (Золотар, 2019). Нарешті, у сучасній англомовній історії комунікацій важливою рамкою для «архівно-

адміністративного» прочитання пошти є підхід Дж. Рендольфа, який трактує імперську поштову систему як механізм обов'язку, контролю, дисципліни та державної інтеграції територій. Такі узагальнення корисні для аналітичного зіставлення мікроісторії м. Миколаєва з макрорівнем інституційного розвитку імперської пошти (Randolph, Bowers, 2017).

Метою статті є джерелознавчий аналіз матеріалів фонду 230 Державного архіву Миколаївської області як комплексу документів, що репрезентують функціонування поштової служби м. Миколаєва у ХІХ столітті, а також визначення їх інформативного потенціалу для подальших історичних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Важливим джерелом з історії функціонування поштової служби м. Миколаєва першої чверті ХІХ ст. є справа 91 «Відношення Миколаївської міської думи військовому губернатору та листування з нею про публічний продаж будинку, який займає міська поштова станція», що зберігається у фонді 230 (опис 1) «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (22 квітня – 30 травня 1824 р.) Державного архіву Миколаївської області (ДАМО) (ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 1–5). Документи цієї справи відображають процес адміністративного узгодження питання щодо правового статусу будівлі, в якій розміщувалася міська поштова станція, та її подальшої долі у зв'язку з наміром Миколаївської міської думи здійснити публічний продаж означеного об'єкта нерухомості.

Основу справи становлять рапорти та донесення Миколаївської міської думи, адресовані військовому губернатору, а також супровідні матеріали губернського управління, що свідчать про залучення поштової інфраструктури до сфери міського майнового управління. У документах чітко фіксується, що будинок, займаний міською поштовою станцією, перебував у власності міста й розглядався не лише як елемент державної комунікаційної мережі, а й як об'єкт, включений до системи міських доходів і витрат. Сам факт порушення питання про його продаж засвідчує прагнення органів міського самоврядування оптимізувати використання нерухомого майна та залучити додаткові фінансові ресурси.

Разом із тим матеріали справи демонструють залежність рішень міської думи від позиції військового губернатора як вищої адміністративної інстанції регіону. Поштова станція, попри локальний характер її розміщення, розглядалася як складова загальнодержавної системи сполучення, що зумовлювало необхідність погодження будь-яких змін із губернською владою. У рапортах наголошується на важливості безперебійного функціонування поштового зв'язку та необхідності врахування інтересів державної служби у разі відчуження або переміщення приміщення станції.

Цінність справи полягає також у можливості реконструкції адміністративної процедури ухвалення рішень щодо поштової інфраструктури. Документи містять посилення на попередні розпорядження, фінансові розрахунки та аргументацію сторін, що дозволяє простежити, яким чином у Миколаєві 1820-х рр. узгоджувалися інтереси міського самоврядування,

губернської адміністрації та державної поштової служби. Таким чином, поштова станція постає не лише як технічний об'єкт, а й як елемент складної системи управління міським простором.

Отже, матеріали зазначеної справи є репрезентативним джерелом для вивчення історії поштової служби м. Миколаєва XIX ст., оскільки відображають взаємодію міських і губернських інституцій у питаннях розміщення, утримання та правового регулювання поштових установ. Вони доповнюють уявлення про соціально-адміністративний контекст функціонування пошти та дозволяють розглядати її як складову міського господарства й державної комунікаційної політики.

Надзвичайно репрезентативним джерелом для дослідження повсякденного функціонування поштової служби м. Миколаєва середини XIX ст. є документи справи 634 «Рапорти Миколаївських міських думи, поліції, поштової контори військовому губернатору та його листування з міністром внутрішніх справ, управлінням Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, Херсонським губернським правлінням про стан Миколаївської поштової контори та забезпечення її кіньми» (29 листопада – 26 червня 1853 р.) фонду 230 (опис 1), яка містить розгалужене листування між Миколаївською міською думою, поліцією, поштовою конторою та військовим губернатором, а також листування з Міністерством внутрішніх справ і вищими губернськими установами (ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 634. Арк. 1–52). Матеріали справи дозволяють реконструювати реальний стан поштової інфраструктури, зокрема проблему забезпечення станції кіньми, що була критичною для стабільної роботи поштового сполучення.

У рапортах поштових і міських установ неодноразово наголошується на недостатній кількості коней, придатних до служби, а також на їхньому фізичному виснаженні внаслідок інтенсивної експлуатації. Документи фіксують чітку залежність між регулярністю поштового руху та матеріальними можливостями міста, яке не завжди було спроможне оперативно оновлювати кінний склад. При цьому поштова контора опинялася у складному становищі між формальними вимогами центральної адміністрації та реальними ресурсними обмеженнями місцевого рівня.

Особливу цінність мають матеріали, що відображають багаторівневий механізм управління поштовою службою. Питання забезпечення Миколаївської поштової контори кіньми виходило за межі компетенції міських органів і потребувало погодження з Міністерством внутрішніх справ, управлінням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора та Херсонським губернським правлінням. Це свідчить про те, що поштова служба розглядалася як стратегічно важливий елемент державного управління, навіть якщо йшлося про суто практичні господарські проблеми.

У документах простежується прагнення центральної влади зберегти безперервність поштового сполучення, водночас перекладаючи значну частину фінансового та організаційного навантаження на міські бюджети. Рапорти міської думи містять аргументацію щодо неможливості негайного виконання

вимог через брак коштів, що дозволяє простежити реальні межі автономії міського самоврядування у сфері утримання поштових установ.

Таким чином, розглянута справа розкриває поштову службу Миколаєва не лише як адміністративну структуру, а й як складний соціально-економічний механізм, залежний від стану міських фінансів, транспортних ресурсів і багаторівневої системи підпорядкування. Матеріали цієї справи суттєво поглиблюють уявлення про повсякденні практики функціонування пошти в ХІХ ст. та дозволяють перейти від нормативних уявлень до аналізу реального стану поштової справи в південному портовому місті.

Важливим джерелом для дослідження модернізаційних процесів у розвитку поштової служби м. Миколаєва середини ХІХ ст. є матеріали справи 2190 «Відношення Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Миколаївському військовому губернатору та листування з ним про запровадження маршрутів поштових диліжансів від Миколаєва до Одеси, Херсона та Кременчука» (19 грудня 1855 – 20 листопада 1856 рр.) фонду 230 (опис 1), що містить офіційне листування між Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором та Миколаївським військовим губернатором щодо впровадження диліжансного поштового сполучення між Миколаєвом, Одесою, Херсоном і Кременчуком (ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 2190. Арк. 1–8). Матеріали справи відображають перехід від традиційної кінно-поштової моделі до більш упорядкованої транспортно-поштової системи, зорієнтованої на регулярність, передбачуваність і підвищену пропускну спроможність.

Центральне місце у справі посідає текст «Правил диліжансного сполучення між містами Одесою, Миколаєвом і Херсоном», які були розглянуті та затверджені вищою адміністрацією. У правилах детально регламентувалися організаційні аспекти функціонування диліжансів: місця їх відправлення і прибуття, швидкість руху залежно від погодних умов, кількість коней, порядок утримання поштових станцій, відповідальність кондукторів і доглядачів, а також тарифи на проїзд і перевезення кореспонденції. Наявність такого нормативного документа свідчить про прагнення державної влади уніфікувати поштові перевезення та підпорядкувати їх єдиному адміністративному стандарту.

Матеріали справи дозволяють простежити роль Миколаєва як важливого вузлового пункту поштово-транспортної мережі Півдня, що поєднував морський порт, військову інфраструктуру та сухопутні комунікації. Листування демонструє, що впровадження диліжансів розглядалося не лише як технічне нововведення, а як елемент ширшої державної політики, спрямованої на посилення керованості простору, прискорення обміну інформацією та інтеграцію регіону в загальноімперську систему сполучень.

Водночас документи фіксують і проблемні аспекти реалізації проекту: необхідність додаткових фінансових витрат, забезпечення станцій кінними належної якості, підготовку персоналу та узгодження дій між різними відомствами. Це свідчить про те, що модернізація поштової служби мала поступовий і компромісний характер, а її впровадження значною мірою залежало від взаємодії центральної адміністрації з місцевими органами влади.

Таким чином, справа 2190, фонду 230 (опис 1) є цінним джерелом для вивчення нормативних засад і практичних механізмів реформування поштової служби міста Миколаєва в середині XIX ст. Вона дозволяє розглядати пошту не лише як допоміжну міську інституцію, а як складову державної транспортно-комунікаційної політики, що зазнавала системних змін у відповідь на потреби економічного розвитку та адміністративного управління регіоном.

Матеріали справи 4195 «Справа про пожежу на Миколаївській поштовій станції» (23 серпня – 3 жовтня 1862 р.) фонду 230 (опис 1), присвяченої пожежі на Миколаївській поштовій станції у зазначений період, становлять комплексне джерело для вивчення функціонування поштової служби міста в умовах надзвичайної ситуації та дозволяють простежити механізми адміністративного реагування на кризові події в системі державних комунікацій XIX ст. (ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 4195. Арк. 1–43). Документи справи охоплюють рапорти поштових і поліцейських установ, донесення Миколаївському військовому губернатору, телеграфні повідомлення, матеріали слідства, акти огляду пошкоджених приміщень, а також підсумкові висновки та резолюції вищих адміністративних інстанцій.

З аналізу джерел випливає, що пожежа на поштовій станції розглядалася владою не як ізольований побутовий інцидент, а як подія, що безпосередньо загрожувала стабільності поштового та телеграфного сполучення, а отже – нормальному функціонуванню адміністративного управління регіоном. Саме цим пояснюється оперативне залучення до справи військового губернатора, міської поліції, поштового відомства та губернських структур. У документах неодноразово підкреслюється необхідність якнайшвидшого відновлення роботи станції, що свідчить про усвідомлення стратегічного значення пошти для міста військово-морського та торговельного характеру, яким був Миколаїв у середині XIX ст.

Особливу джерелознавчу цінність мають матеріали службового розслідування, в яких фіксуються причини пожежі, стан приміщень поштової станції, умови зберігання майна та дотримання протипожежних правил. Висновки комісії вказують на поєднання технічних і людських чинників, а також на недостатній рівень нагляду за господарською частиною станції. Це дозволяє реконструювати реальні умови функціонування поштових установ, які, попри свою адміністративну значущість, нерідко розміщувалися в будівлях, що не відповідали зростаючим вимогам безпеки та інтенсивності експлуатації.

Важливим аспектом справи є відображення взаємодії пошти й телеграфу як складових єдиної комунікаційної системи. Телеграфні бланки, термінові донесення та службові повідомлення, включені до справи, демонструють, що в умовах надзвичайної ситуації саме телеграф забезпечував оперативне інформування вищих органів влади. Це свідчить про поступове формування в Миколаєві інтегрованої моделі зв'язку, в якій поштова служба вже не існувала ізольовано, а функціонувала в тісному зв'язку з новими технічними засобами передачі інформації.

Завершальні документи справи містять резолюції та розпорядження, спрямовані на ліквідацію наслідків пожежі, визначення відповідальності

посадових осіб і подальше відновлення поштової станції. Таким чином, справа фіксує повний управлінський цикл – від виникнення надзвичайної події до її адміністративного завершення. Це дозволяє розглядати матеріали справи як зразок діловодної практики поштового відомства та військово-цивільної адміністрації в другій половині XIX ст.

У контексті дослідження історії поштової служби м. Миколаєва дана справа має принципове значення, оскільки розкриває не лише технічний і матеріальний вимір функціонування поштової інфраструктури, а й управлінські механізми її захисту та відновлення. Документи справи доповнюють уявлення про поштову станцію як об'єкт постійної адміністративної уваги та дозволяють глибше осмислити роль поштової служби в системі міських і державних комунікацій XIX століття.

Матеріали справи 11001 «Розпорядження Миколаївському поліцейському про започаткування поліцейського нагляду в нічний час при поштовому будинку» (3–6 квітня 1882 р.) фонду 230 (опис 1) доповнюють корпус документів про пожежу на Миколаївській поштовій станції та дозволяють простежити завершальну фазу адміністративного реагування на надзвичайну подію (ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 11001. Арк. 1–3). На відміну від об'ємної справи 4195, ця справа має узагальнювальний характер і концентрується на службових рапортах Миколаївського поштмейстера, а також на оперативних повідомленнях, адресованих військовому губернатору.

Центральним документом справи є телеграфне повідомлення з м. Миколаєва від 19 вересня 1862 р., в якому інформується про пожежу на поштовій станції та необхідність негайного вжиття заходів для забезпечення безперервності поштового сполучення. Сам факт використання телеграфу для інформування вищої адміністрації свідчить про інтеграцію поштової та телеграфної служб у єдину систему державних комунікацій і про пріоритетність поштової інфраструктури в управлінській практиці другої половини XIX ст.

У рапортах поштмейстера подано стислий виклад обставин пожежі, зазначено характер пошкоджень та наголошено на матеріальних втратах, яких зазнала поштова установа. Документи не обмежуються констатацією факту загоряння, а акцентують увагу на відповідальності за збереження поштового майна та на необхідності адміністративного врегулювання наслідків події. Це дає підстави розглядати пожежу не як випадковий епізод, а як ситуацію, що потребувала формалізованого управлінського рішення.

Важливою рисою справи є її зв'язок із матеріалами поліцейського та службового розслідування, зафіксованими в попередніх документах. У стислому вигляді тут підсумовуються результати перевірок, а також окреслюється позиція поштового відомства щодо причин пожежі та можливих службових недоглядів. Таким чином, проаналізована справа виконує функцію завершального адміністративного документа, який формалізує підсумки розгляду інциденту та фіксує його в діловодстві канцелярії Миколаївського військового губернатора.

У контексті історії поштової служби м. Миколаєва документи цієї справи

є показовими з кількох причин. По-перше, вони демонструють механізм оперативного інформування та підпорядкування поштових органів військово-цивільній адміністрації. По-друге, засвідчують високий рівень уваги до збереження поштової інфраструктури як елемента державного управління. По-третє, справа ілюструє практику завершення діловодних процесів, коли надзвичайна подія переходила з площини слідства та обговорення в площину адміністративно оформленого висновку.

Таким чином, справа 11001 доповнює джерельний комплекс з історії пожежі на Миколаївській поштовій станції 1862 р. і дозволяє простежити повний цикл реагування влади – від первинного повідомлення про подію до її остаточного документального закріплення. У поєднанні з матеріалами справи 4195 вона дає змогу реконструювати не лише перебіг надзвичайної ситуації, а й адміністративну культуру управління поштовою службою в Миколаєві XIX століття.

Матеріали справи 12784 «Справа про збільшення штатів Миколаївської поштово-телеграфної контори» (31 липня – 5 жовтня 1891 р.) фонду 230 (опис 1) становлять важливе джерело для вивчення повсякденного функціонування поштової служби Миколаєва наприкінці XIX ст. та механізмів адміністративного контролю за її діяльністю (ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 12784. Арк. 1–18). Документи справи мають службово-рапортний характер і відображають комунікацію між місцевими посадовими особами поштового відомства та військово-цивільною владою міста.

Центральне місце у справі посідає рапорт, адресований Миколаївському військовому губернатору, в якому розглядається конкретна службова ситуація, пов'язана з роботою поштових установ. Зміст документа свідчить про те, що поштове відомство перебувало під постійним наглядом адміністрації, а будь-які відхилення від установленого порядку або надзвичайні обставини вимагали письмового пояснення та формалізованого реагування з боку керівництва.

У тексті рапорту простежується характерна для другої половини XIX ст. діловодна мова, що поєднує опис фактичних обставин із проханням про ухвалення відповідного рішення або затвердження запропонованих заходів. Така форма документації свідчить про ієрархічну модель управління поштовою справою, в якій місцеві службовці не мали автономії у вирішенні важливих організаційних чи фінансових питань і були змушені звертатися до військового губернатора як до вищої інстанції.

Окрему цінність справи становить фіксація участі конкретних посадових осіб, що дозволяє реконструювати персональний склад управлінського апарату, задіяного у функціонуванні поштової служби Миколаєва. Підписи та резолюції на документах засвідчують практику колегіального розгляду службових питань і відображають реальний механізм ухвалення рішень у межах губернаторської канцелярії.

Із джерелознавчої точки зору розглянута справа є показовою для аналізу внутрішньої організації поштової служби, її підпорядкованості військово-адміністративній владі та рівня бюрократизації управлінських процесів. Документи не лише інформують про окремий епізод службової діяльності, а й

віддзеркалюють загальні принципи функціонування державних комунікацій у Миколаєві наприкінці XIX століття.

У поєднанні з матеріалами інших справ фонду 230 ці документи дають змогу простежити еволюцію ролі військового губернатора як ключової фігури контролю над міською інфраструктурою, зокрема поштовою та телеграфною службами. Таким чином, справа 12784 розширює джерельну базу дослідження історії поштової служби Миколаєва та дозволяє глибше осмислити адміністративні практики управління комунікаційними установами у XIX ст.

Справа 13374 «Про невчасне доставлення телеграм на ім'я Миколаївського військового губернатора» (19 вересня 1893 – 5 січня 1895 рр.) фонду 230 (опис 1) є комплексом діловодних документів адміністративно-управлінського характеру кінця XIX ст., що відображають діяльність місцевих органів влади в межах південноукраїнського регіону (ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13374. Арк. 1–3). За зовнішніми та змістовими ознаками справа належить до матеріалів офіційного листування та службових повідомлень, пов'язаних із розглядом адміністративних питань на рівні губернського управління.

Хронологічно документи справи датуються 1893–1895 рр., що дає змогу віднести її до періоду активного функціонування телеграфного зв'язку як одного з ключових інструментів державного управління. До складу справи входять телеграми, супровідні листи, рукописні доповідні записки та резолюції посадових осіб, оформлені як на стандартних бланках телеграфних відомств, так і у вигляді розгорнутих рукописних текстів.

Особливу цінність становлять оригінальні телеграфні бланки з друкованими заголовками («Телеграф», «Телеграма»), службовими відмітками про прийняття, реєстраційними номерами, підписами та візами відповідальних осіб. Це дозволяє простежити не лише зміст управлінських рішень, а й механізм документообігу, швидкість передачі інформації та ієрархію прийняття рішень у системі губернського управління.

Змістовно документи справи пов'язані з розглядом адміністративних питань місцевого значення, що потребували оперативного узгодження між різними інстанціями. У текстах простежується характерна для імперської канцелярської практики мова, усталені формули звернень, посилення на попередні розпорядження та інструкції. Наявність численних рукописних резолюцій і приміток на полях свідчить про багатоетапний процес опрацювання справи.

Висновки. Проаналізовані матеріали фонду 230 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» засвідчують високий рівень інституційної значущості поштової служби в системі державного управління XIX століття. Документи демонструють, що пошта в м. Миколаєві розглядалася не лише як елемент міського господарства, а як складова загальнодержавної комунікаційної мережі, що перебувала під постійним контролем військово-цивільної адміністрації.

Справи, пов'язані з правовим статусом поштових станцій, матеріальним забезпеченням, впровадженням диліжансного сполучення та ліквідацією наслідків пожежі 1862 р., дозволяють реконструювати реальні механізми

ухвалення управлінських рішень і виявити напруження між нормативними вимогами центральної влади та фінансовими можливостями міста. Особливо показовим є багаторівневий характер підпорядкування поштових установ і обмеженість автономії міського самоврядування у вирішенні ключових організаційних питань.

Матеріали кінця XIX ст. свідчать про зростання ролі телеграфу та формування інтегрованої системи зв'язку, в якій поштова служба функціонувала у тісному взаємозв'язку з новими технічними засобами передачі інформації. Це відображає загальні тенденції модернізації адміністративного управління та комунікаційної інфраструктури імперського періоду.

Таким чином, документи фонду 230 становлять цінну джерельну базу для дослідження історії поштової служби міста Миколаєва, дозволяючи поєднати аналіз адміністративних практик, матеріально-технічних умов і повсякденного функціонування поштових установ у регіональному контексті Півдня України XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Брехуненко, 2013 – Брехуненко В. А. Поштовий і телеграфний зв'язок на півдні України: історія формування та розвитку. *Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць*. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 10. С. 208–212.

ДАМО – Державний архів Миколаївської області.

Золотар, 2019 – Золотар Л. М. Розвиток сухопутних шляхів сполучення Таврійської губернії в 1864–1914 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / Бердянський державний педагогічний університет, Запорізький державний університет. Бердянськ–Запоріжжя, 2019. 245 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zolotar_Liudmyla/Rozvytok_sukhoputnykh_shliakhiv_spoluchennia_Tavriiskoi_hu_bernii_v_1864-1914_rr.pdf

Міронова, 2011а – Міронова І. С. Поштові та поштово-телеграфні установи Півдня України: дореволюційна історіографія проблеми. *Наукові праці. Історія*. 2011. Вип. 134. Т. 147. С. 92–96. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2011/147-134-19.pdf>

Міронова, 2011б – Міронова І. С. Поштово-телеграфний зв'язок на півдні Російської імперії в роки правління Олександра III. *Записки історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. Одеса, 2011. С. 288–303. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57270981-6220-4f35-80f7-3d745016de17/content>

Руденко, 2018 – Руденко Ю. М. Діяльність установ пошти і телеграфу на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 243 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rudenko_Yuliia/Diiialnist_ustanov_poshty_i_telehrafu_na_Pravoberezhnii_Ukraini_druha_polovyna_KhIKh_pochatok_KhKh_s.pdf?PHPSESSID=pi4s192beea6kdc1krj470dm61

Шляхов, Ковальчук, 2018 – Шляхов О. Б., Ковальчук Т. В. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 203–230. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/ecad506f-b241-44b1-b919-43524bd09b37/content>

Якубець, 2019 – Якубець А. В. Розвиток телеграфного зв'язку в Україні у другій половині XIX – першій половині XX ст. (за матеріалами фондової колекції НМІУ). *Науковий вісник Національного музею історії України*. Серія: *Історія*. Київ, 2019. Вип. 5. С. 1–10. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakubets_Alona/Rozvytok_telehrafnoho_zviazku_v_Ukraini_u_druhii_polovyni_XIX_per_shii_polovyni_XX_st.pdf

Randolph, Bowers, 2017 – Randolph J., Bowers K. Communication and obligation: the postal system of the Russian Empire, 1700–1850. *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600–1850*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2017. Pp. 155–184. DOI: 10.11647/obp.0122.05. URL: <https://books.openbookpublishers.com/10.11647/obp.0122/ch5.xhtml>

REFERENCES

Brekhunenko, 2013 – Brekhunenko V. A. Poshtovyi i telehrafnyi zviazok na pivdni Ukrainy: istoriia formuvannia ta rozvytku [Ukraine: Postal and telegraph communication in Southern Ukraine: history of formation and development]. *In*

- Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii.* Mykolaiv: Petro Mohyla Black Sea National University, 2013. Issue 10. S. 208–212. [in Ukrainian].
- DAMO – Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archive of Mykolaiv Region].
- Zolotar, 2019 – Zolotar L. M. Rozvytok sukhoputnykh shliakhiv spoluchennia Tavriiskoi hubernii v 1864–1914 rr. [Development of land communication routes of Tavriia Governorate in 1864–1914]. PhD diss. (History of Ukraine). Berdiansk–Zaporizhzhia: Berdiansk State Pedagogical University; Zaporizhzhia National University, 2019. 245 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zolotar_Liudmyla/Rozvytok_sukhoputnykh_shliakhiv_spoluchennia_Tavriiskoi_hubernii_v_1864-1914_rr.pdf. [in Ukrainian].
- Mironova, 2011a – Mironova I. S. Poshtovi ta poshtovo-telehrafni ustanovy Pivdnia Ukrainy: dorevoliutsiina istoriografii problem [Postal and postal-telegraph institutions of Southern Ukraine: prerevolutionary historiography of the problem]. *Naukovi pratsi. Istoriiar.* 2011, issue 134. Vol. 147. S. 92–96. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2011/147-134-19.pdf>. [in Ukrainian].
- Mironova, 2011b – Mironova I. S. Poshtovo-telehrafnyi zviazok na pivdni Rosiiskoi imperii v roky pravlinnia Oleksandra III [Postal and telegraph communication in the South of the Russian Empire during the reign of Alexander III]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova*, Odesa. 2011. S. 288–303. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57270981-6220-4f35-80f7-3d745016de17/content>. [in Ukrainian].
- Rudenko, 2018 – Rudenko Yu. M. Diialnist ustanov poshty i telehrafu na Pravoberezhnii Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [The activities of post and telegraph institutions in Right-Bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. PhD diss. (History of Ukraine). Cherkasy: Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 2018. 243 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rudenko_Yuliia/Diialnist_ustanov_poshty_i_telehrafu_na_Pravoberezhnii_Ukraini_druha_polovyna_KhKhK_h_pochatok_KhKhK_s.pdf. [in Ukrainian].
- Shliakhov & Kovalchuk, 2018 – Shliakhov O. B., Kovalchuk T. V. Poshtovo-telehrafnyi ta telefonnyi zviazok v Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Postal-telegraph and telephone communication in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 2018. Issue 28. S. 203–230. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/ecad506f-b241-44b1-b919-43524bd09b37/content>. [in Ukrainian].
- Yakubets, 2019 – Yakubets A. V. Rozvytok telehrafnoho zviazku v Ukraini u druhii polovyni XIX – pershii polovyni XX st. (za materialamy fondovoi kolektsii NMIU) [Development of telegraph communication in Ukraine in the second half of the 19th – first half of the 20th centuries (based on the collection of the National Museum of the History of Ukraine)]. *Naukovi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Seriya: Istoriiar*, Kyiv, 2019. issue 5. S. 1–10. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakubets_Alona/Rozvytok_telehrafnoho_zviazku_v_Ukraini_u_druhii_polovyni_XIX_pershii_polovyni_XX_st.pdf. [in Ukrainian].
- Randolph, Bowers, 2017 – Randolph J., Bowers K. Communication and obligation: the postal system of the Russian Empire, 1700–1850. In S. Franklin, K. Bowers (eds), *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600–1850*. Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2017. Pp. 155–184. DOI: 10.11647/OBP.0122.05. URL: <https://books.openbookpublishers.com/10.11647/obp.0122/ch5.xhtml>. [in English].

Перше надходження – 10.01.2026

Прийнято до друку – 28.02.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358607

УДК 94(477):271.2-725-312.7"1914/1918":070.482(477-25)](045)

Віталій ТАЦІЄНКО,

orcid.org/0000-0003-3372-9765

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та культури України

Уманського національного університету

(Україна, Умань)

tatsiyenko1990@ukr.net

Наталія ТАЦІЄНКО,
orcid.org/0000-0002-7872-9008
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та культури України
Уманського національного університету
(Україна, Умань)
tatsiyenko_natalia@ukr.net

СЛУЖІННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КИЄВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

На основі аналізу матеріалів часопису «Киевские епархиальные ведомости» у статті висвітлено багатоаспектну діяльність православного духовенства Київської єпархії в роки Першої світової війни. Встановлено, що в умовах воєнного часу коло обов'язків кліру суттєво розширилося, охопивши від суто релігійних низку важливих державних, соціальних, інформаційно-пропагандистських завдань. Висвітлено залученість духовенства до економічних ініціатив (переписів ресурсів, агітації за купівлю військових облигацій, продовольчі обмеження задля потреб фронту), доброчинності, опіки над постраждалими від війни. Звернуто увагу на роль пастирів у підтримці морального духу населення, протидії панічним настроям та формуванні патріотизму.

Ключові слова: Перша світова війна, Київська єпархія, православне духовенство, «Киевские епархиальные ведомости», благодійність.

Vitalii TATSIENKO,
orcid.org/0000-0003-3372-9765
PhD (History),
Associate Professor at the Department of History and Culture of Ukraine
Uman National University
(Ukraine, Uman)
tatsiyenko1990@ukr.net

Natalia TATSIENKO,
orcid.org/0000-0002-7872-9008
PhD (History),
Associate Professor at the Department of History and Culture of Ukraine
Uman National University
(Ukraine, Uman)
tatsiyenko_natalia@ukr.net

SERVICE OF THE ORTHODOX CLERGY DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON MATERIALS FROM «KIEVSKIE EPARKHIALNYE VEDOMOSTI»)

The First World War became an unprecedented turning point in human history, resulting in the deaths of millions and a profound transformation of the global order. During the years of the Great War, the activities of the Orthodox Church extended far beyond purely religious functions, as under conditions of total mobilization and humanitarian catastrophe the Church evolved into one of the most important social institutions. The main purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the multifaceted activities of the Orthodox clergy of the Kyiv Eparchy during the First World War, based on a systematic study of materials published in the official periodical *Kievskie eparkhialnye vedomosti*.

The aim of the article is to highlight the key aspects of the activities of the Orthodox clergy during the First World War on the basis of materials from *Kievskie eparkhialnye vedomosti*.

It has been established that with the outbreak of the Great War, the scope of responsibilities of clergy and church officials expanded significantly, encompassing not only religious duties but also a range of important state, social, and informational-propaganda functions. Priests were involved in mobilization efforts through the maintenance of parish registers, compilation of conscription lists, and direct service in the active army as military chaplains. Church servants also took part in military actions, as many psalmists were conscripted into military service.

The role of clergy in explaining government directives and counteracting panic, rumors, and demoralization

during wartime is analyzed. Particular attention is paid to the formation of patriotic sentiments through mandatory sermons and public addresses. The involvement of the clergy in conducting all-Russian censuses of livestock and grain reserves, promoting the purchase of war bonds, and encouraging reduced meat consumption in order to preserve the empire's food resources is examined. The article also briefly addresses the participation of priests in the "Orthodox mission" in the occupied territories of Galicia, which was accompanied by the suppression of the Greek Catholic Church. The authors conclude that under the conditions of global conflict, the Orthodox clergy became an important instrument of state policy, ensuring communication between the authorities and the population.

Special attention is given to the charitable activities of the Orthodox clergy during wartime. The system of assistance to the families of mobilized soldiers, implemented through parish guardianship councils, is analyzed. The scale of financial collections within the eparchy, the activities of infirmaries at monasteries, and the establishment of shelters for refugees and orphans of fallen soldiers are highlighted. Particular attention is paid to the work of the Kyiv St. Volodymyr Brotherhood as a coordinator of large-scale humanitarian projects. However, despite significant achievements in the field of church charity, such undoubtedly noble and useful initiatives of the Holy Synod as projects to establish shelters at monasteries for disabled soldiers and orphans of the fallen remained largely without tangible results. Due to the revolutionary events, the "family care" project for orphans was not implemented.

Keywords: First World War, Kyiv Eparchy, Orthodox clergy, Kievskie eparkhialnye vedomosti, charity

Постановка проблеми. Перша світова війна стала безпрецедентним викликом для Російської імперії, радикально змінивши не лише її політичне та економічне становище, а й роль суспільних інституцій. Особливе місце в системі мобілізації внутрішніх ресурсів держави посідала Православна церква, яка будучи частиною державного апарату, перетворилася на ключового посередника між владою та населенням. Для Київської єпархії війна мала особливе значення через її прифронтовий статус, де перетиналися військові інтереси, гуманітарні потреби біженців та масштабні церковні ініціативи. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення діяльності духовенства не лише крізь призму релігійного служіння, а й як суб'єкта державної політики в умовах глобального конфлікту. Тому вивчення ролі церкви у війні, зокрема благодійницької діяльності, дозволяє побачити її як самостійний суб'єкт соціальної політики, об'єктивно оцінити реальний внесок духовенства у подолання гуманітарної катастрофи, адже створення мережі лікувальних закладів, допомога біженцям та фронту є прямою історичною паралеллю до сучасних подій в Україні.

Аналіз сучасних досліджень з теми. У працях Г. Степаненко (Степаненко, 2004; Степаненко, 2014) висвітлено умови служіння кліриків та завдання, які ставила влада перед парохами в роки Першої світової війни. Авторка підкреслює, що православне духовенство відіграло не лише духовну, а й важливу соціальну функцію, взявши на себе значну частину турбот про цивільне населення в роки воєнного лихоліття. У статті Ю. Берестеня та В. Мороза (Берестень, Мороз, 2019), присвяченій благодійницькій діяльності православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни підкреслюється, що церква стала однією з найважливіших ланок системи соціальної допомоги, продемонструвавши високий рівень мобілізації ресурсів задля підтримки як війська, так і цивільного населення. Л. Галуха (Галуха, 2019) простежує особливості залучення царським урядом духовенства Волинської єпархії як інструменту пропаганди для мотивації солдатів воювати за монархію. Авторка зазначає, що частина чорносотенного волинського духовенства долучилася до антинімецької пропаганди, спрямованої проти німецьких колоністів, яких звинувачували у розповсюдженні протестантизму та

зв'язках з ворожою Німеччиною. Це призводило до їх виселення з єпархії, що дестабілізувало прифронтове життя та суперечило реальній допомозі, яку німецькі колоністи іноді надавали біженцям. М. Цап (Цап, 2014) розглядає діяльність волинського православного духовенства в роки війни, зосереджуючи увагу на специфіці прифронтового регіону, де роль кліриків була значно складнішою, ніж у тилкових єпархіях. У статті В. Саранчі (Саранча, 2010) за матеріалами часопису «Полтавские епархиальные ведомости» розглянуто діяльність Православної церкви на території Полтавської губернії під час Великої війни. Особливу увагу приділено благодійницькій діяльності церкви та організації допомоги біженцям.

Джерельною базою дослідження є матеріали офіційної газети Київської єпархії – «Киевские епархиальные ведомости», що дозволяють реконструювати умови служіння духовенства в роки Першої світової війни, його благодійницьку діяльність.

Мета статті – висвітлити основні аспекти діяльності православного духовенства в роки Великої війни за матеріалами «Киевских епархиальных ведомостей».

Виклад основного матеріалу. На духовенство влада покладала широке коло обов'язків, не тільки релігійних, а й світських, кількість яких істотно розширилися в роки Першої світової війни. Оскільки до обов'язків священників входило ведення метричних книг, вони перевіряли та складали списки призовників, які підлягали мобілізації. Напередодні війни на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» було надруковано повідомлення від церковної адміністрації про штрафування кількох священників, які несвоєчасно надали до волосних правлінь метричні відомості про осіб, що підлягали відбуванню військової служби. Священника Преображенської церкви м. Білої Церкви Васильківського повіту О. Рудського оштрафували на 25 руб., священників с. Паникарчі Київського повіту П. Лисовицького – на 15 руб., с. Моїсеївки Сквирського повіту В. Цюменка – на 15 руб., с. Кривошеїнець того ж повіту А. Коренчевського – на 15 руб., с. Мазепинець Васильківського повіту А. Мизецького – на 5 руб., с. Острова того ж повіту Л. Павловського – на 5 руб. і псаломника того ж села П. Маркевича – на 3 руб. (От Киевской, 1914: 278).

Церковнослужителі брали безпосередню участь у бойових діях, адже багатьох псаломників призвали на військову службу. Наприклад, було мобілізовано псаломника с. Яничі Чигиринського повіту К. Безкровного (Журнал засіданий ХХХІ, 1916а: 68). А на шпальтах єпархіальних відомостей за 10–17 квітня 1916 р. опубліковано повідомлення про загибель на війні псаломника с. Піщана Звенигородського повіту І. Камінського (Движения, 1916: 169). За мобілізованими до війська псаломниками зберігалися місця служби, відповідні виплати та житло. Для заміни цих церковнослужителів священники мали знайти інших осіб, яким виплачувалася з братського кухля половина від визначеної платні. У випадку недостатності коштів потрібно було використовувати місцеві джерела, зокрема церковні прибутки та добровільні пожертви (Распоряжения, 1914а: 453–454).

Багато священників виконували свій пастирський обов'язок на фронті у

ролі військових капеланів. Так, на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» за 26 лютого 1917 р. опубліковано термінове розпорядження епархіальної адміністрації, яке вимагало відкомандирувати із Київської єпархії в розпорядження протопресвітера воєнного і морського духовенства в діючу армію на румунський фронт не менше 7 священників (Распоряжения, 1917: 51–52). Як і псаломники, згідно рішення Св. Синоду від 1 серпня 1914 р., ті священники, які направлялися в армію за мобілізаційним розписом або за окремими розпорядженнями церковного керівництва зберігали за собою місця служби та утримання (Указ, 1916с: 407–409).

З початком воєнних дій душпастирська опіка військовослужбовців набула особливої актуальності. Першочергова місія капелана полягала в духовному зміцненні та моральній підтримці воїнів. Війна спричинила стрімке збільшення кількості військового духовенства, чисельність якого порівняно з 1908 р. (975 осіб) зросла у понад п'ять разів, сягнувши близько 5000 кліриків. З них 1200 осіб становили вихідці з українських губерній: 6% псаломників, 5% дияконів, 4% священників, 2% ченців і послушників монастирів (Хитровська, 2011: 378).

Обов'язки тимчасово відряджених до відомства протопресвітера військового і морського духовенства священнослужителів викладалися у десяти пунктах:

«1) Крім щоденної молитви, обов'язкове здійснення богослужінь у недільні та святкові дні. Місцем богослужіння може бути храм, намет, житловий будинок, поле та ін. Тільки пересування військової частини та час бою можуть слугувати причиною нездійснення богослужінь. Священник зобов'язаний займатись організацією хору.

2) Здійснення урочистих молебнів перед початком бою та панахид за загиблими після бою.

3) Під час бою місце священника на передовому медичному пункті, де поранені потребують настанов та утіхи. Разом з тим, священник у будь-яку хвилину має бути готовим до виконання пастирських обов'язків в інших місцях.

4) Використовувати будь-яку можливість для підтримки серед воїнів хороброго духу, віри в Бога і поваги до Божих законів, якомога частіше спілкуватись з воїнами, хвалячи їхні позитивні риси.

5) Під контролем благочинних укомплектовувати та зберігати бібліотечні фонди.

6) Уміти перев'язати пораненого.

7) Повідомляти родичам загиблих своєї частини про смерть воїнів і місця їх поховання.

8) У разі потреби надавати допомогу воїнам іншої військової частини.

9) Організувати товариство допомоги сім'ям загиблих воїнів своєї частини.

10) Бути прикладом стійкості у вірі, виконанні священного обов'язку, тверезого і праведного життя» (Галуха, 2019: 26–27).

Зміцнення бойового духу солдатів відбувалося не лише через молитву, а й через пропагування відданості царю та монархії. Це завдання, яке традиційно

покладалося на духовенство, пропагувалося у зверненні Св. Синоду на першому з'їзді військово-морського духовенства, на сторінках церковної преси. Так, сформована в червні 1915 р. 102-а піхотна дивізія з 405-го Львовського, 406-го Щигровського, 407-го Саранського і 408-го Кузнецького полків для своїх полкових священників визначила одне із завдань у такій редакції: «Неодмінно наголошувати, що кожен російський воїн, воюючи за царя, і Росію, воює за себе, своїх батьків, дружину, дітей, своє господарство» (Галуха, 2019: 26–27).

Захоплення російськими військами західноукраїнських земель внаслідок Галицької операції супроводжувалося жорстоким окупаційним режимом та репресіями. Утисків зазнала й греко-католицька церква, натомість посилювалися позиції православ'я. 28 серпня 1914 р. архієпископа Волинського і Житомирського Євлогія (Георгієвського) призначили керуючим церковними справами на території Галичини для здійснення православної акції в окупованих землях (Стародуб, 2014: 576). Оскільки багато греко-католицьких священників втекло перед приходом російських військ або було депортовано окупаційною адміністрацією углиб Росії, на уніатські парафії призначалися православні настоятелі. Так, за зверненням архієпископа Євлогія, Св. Синод також пропонував і священникам Київської єпархії, які мали завершену семінарську освіту, володіли «живою малоросійською мовою» відправлятися до Галичини для виконання пастирських обов'язків. Зазначалося, що парахи «нововідкритих» парафій в Галичині забезпечувалися вищою платнею (в тому ж розмірі, що й священники Варшавської і Холмської єпархій) (Распоряжения, 1915а: 70).

З початком війни парафіяльне духовенство перетворилося на важливий інструмент інформаційної політики, поєднуючи духовну опіку з політичною агітацією та соціальним інформуванням. Оскільки церква мала найбільш розгалужену мережу осередків навіть у найвіддаленіших селах, вона стала головним каналом зв'язку між державою і народом. На сторінках єпархіального часопису від 10 серпня 1914 р. містилася інформація від Управління по військовій повинності, в якій зазначалося, що відповідно до закону від 25 червня 1912 р. солдатські сім'ї мали право на отримання виплат від держави. Обсяг щомісячного утримання для кожного члена сім'ї визначався відповідно до вартості «продовольчого пайка»: 1 пуду 28 фунтів борошна, 10 фунтів крупи, 4 фунтів солі і 1 фунту олії. Діти до 5 років отримували половину (От управления, 1914: 393). Духовенство роз'яснювало сім'ям мобілізованих, загиблих воїнів їх право та алгоритм отримання державної допомоги, акцентуючи увагу на віддалених «глухих» селах, де сім'ї могли й не знати про можливість утримання і перебували в скрутному матеріальному становищі у зв'язку з втратою робочих рук (Определение, 1914f: 749-753). Зокрема, відповідно до розпорядження Св. Синоду священники роз'яснювали офіцерам, священнослужителям, лікарям, сестрам милосердя, які отримали каліцтва під час бойових дій, членам сімей загиблих, зниклих безвісти правила отримання виплат від Олександрівського комітету з опіки поранених (Определение, 1914b: 575–576).

У роки Першої світової війни Св. Синод видавав щоденну газету «Приходской листок» «з метою правильного й точного інформування духовенства, а через нього й широких народних мас із сучасними подіями, особливо військовими, щоб у духовенства незмінно підтримувався бадьорий, сповнений мужності й віри у велич Росії настрій, і щоб духовенство, у свою чергу, могло передавати цей настрій парафіянам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток». Священно-, церковнослужителям єпархії рекомендувалось передплачувати цю газету, оскільки невисока вартість підписки – 1 руб. на чотири місяці – «не могла бути обтяжливою» для більшості церков та кліриків (Определение, 1914с: 594, 596–597). Указом від 5 листопада 1914 р. Св. Синод прийняв рішення про продовження випуску «Приходского листка» і обов'язкову його передплату не тільки єпархіальним керівництвом, а й громадами монастирів, причтами соборів, церков, закладами духовної освіти (Определение, 1914е: 693–696).

У зв'язку з відступом російських військ із західноукраїнських земель внаслідок Горлицької наступальної операції 1915 р. парафіяльним клірикам потрібно було проводити роз'яснювальну роботу. Невдачі на фронті викликали серед населення «зневіру», «розгубленість», «а іноді ремствування і невдоволення». Духовенству потрібно було боротися з цими настроями та поширенням чуток, «заспокоювати, утихомирювати свою збуджену паству» (Очередные задачи, 1915: 850). «Пастирі Церкви передусім самі повинні бути міцними і стійкими в боротьбі з вказаним суспільним настроєм. Ту ж саму бадьорість духу вони повинні всіляко підтримувати і в своїй пастві». Необхідно було переконувати вірян, що «нічого особливого, страшного чи небезпечного і не відбулося в ході військових дій. А причини змін ... невідомі нікому, крім військового командування». Потрібно зберігати протягом воєнного часу «спокій, взаємний мир та злагоду» (Очередная задача, 1915: 543–544). На сторінках єпархіальних відомостей йшлося про поширення чуток, які були суттєво перебільшеними, що призводило до «напруженого» настрою в Київській єпархії. Попри те, що противник знаходився досить далеко від Київщини «серед населення відбувається великий переполох». Так, повідомлялося, що жителі Києва та «деяких повітових міст Київської єпархії, навіть таких віддалених від театру військових дій, як наприклад, Умань та ін.» залишали міста та йшли до інших губерній. В поширенні таких настроїв, особливо в селах, звинувачувалися сектанти як «безперечні прихильники противника та внутрішні вороги». Священникам потрібно було звертати особливу увагу на робітничі колективи у містах, де була більш напружена ситуація (Очередные задачи, 1915: 850–854).

Роки воєнного лихоліття важким тягарем лягли на плечі цивільних. Війна викликала істотне збільшення податків, земських зборів, натуральних повинностей, втрату робочих рук внаслідок мобілізації, здоров'я товарів та послуг. Цивільні залучалися до риття окопів, облаштування оборонних споруд, виконували гужову повинність. Нерідко до розорення селянських господарств призводили реквізиції робочої худоби для потреб армії, особливо у прифронтній зоні. Як зазначалося на шпальтах єпархіальних відомостей, все

це могло «викликати незадоволення, роздратування, ремствування». Священники мали уважно стежити за подібними настроями та закликати вірян обов'язково «все, що потребує воєнна влада свято виконувати як необхідне і корисне для всієї держави», а також «до терплячого і добросовісного виконання кожним усіх військових повинностей», не нарікати «на здавалося б їх нерівномірний розподіл» (Очередные задачи, 1916: 445–446).

Кліриками також проводилися публічні читання, присвячені подіям на фронтах. Так, 22 червня 1915 р. на зборах духовенства 2-го округу Васильківського повіту обговорювалася пропозиція Київського Свято-Володимирського братства щодо проведення пастирями читань «із патріотичних газет про воєнні події», яку підтримали всі священники округу. Читання для вірян мали проводитися у вечірній час недільних і святкових днів. Їм мали передувати «урочисті вечірні», акафісти, молитви за перемогу, панахиди за загиблими, особливо з своїх парафій. Все це мало глибокий емоційно-психологічний підтекст, спрямований на мобілізацію духу та формування відповідного ставлення до подій на фронті. На сторінках єпархіального часопису відзначалося, що такі читання користуються популярністю (Из єпархиальной хроники, 1915d: 802–803).

Духовенству ставилося в обов'язок виконувати пропагандистську функцію, формуючи патріотичні почуття та героїчний настрій. На сторінках «Киевских єпархиальных ведомостей» публікувалися проповіді, виголошення яких було обов'язковим для кожного пастиря. Їх назви говорять самі за себе: «Йди на війну як за покликом Божим», «З чого почалася велика війна», «Тримай присягу до смерті», «Не здавайся в полон», «Німецька підступність», «Остерігайтесь, мовчіть!.. Ворог усюди підслуховує», «Звірське поводження німців з нашими військовополоненими», «Повчання новобранцям щодо листів від наших полонених, в яких описуються нібито хороші умови життя в полоні», «Чи можна вважати війну проти ворога вбивством, всупереч Божій заповіді: «Не вбивай»?» (Потехин, 1916a: 289–294; Потехин, 1916c: 238–242; Капралов, 1916a: 269–273; Капралов, 1916b: 314–318; Капралов, 1916c: 335–340; Потехин, 1916b: 375–379; Зверское обращение, 1916: 433; Отрижевский, 1916: 469–474; Потехин, 1917: 17–22).

З кінця 1915 р. в ряді міст стала відчутною нестача м'яса. В умовах зростаючого дефіциту продуктів харчування державні органи та місцева влада запроваджували заходи для його пом'якшення. Створена в Петрограді Особлива нарада з продовольства висловила за встановлення по всій імперії трьох днів на тиждень, протягом яких не дозволялося вживання м'яса і м'ясних продуктів. У ці дні закривалися бойні, заборонявся продаж м'яса в лавках, ресторанах тощо. В такий спосіб влада намагалася скоротити споживання м'яса і зберегти худобу. Проте очікуваних результатів це не дало (Вільшанська, 2004: 62–63). Уряд зобов'язував парафіяльних кліриків переконувати вірян зменшувати споживання м'яса, мотивуючи це «загрозою сільськогосподарському життю Росії». Священники мали звертати увагу на важливість не лише обов'язкового дотримання постів, а що «утримання від м'ясної їжі в цей час має значення не тільки релігійно-моральне, а й велике

державне, будучи однією з умов майбутнього добробуту нашої батьківщини і сприяє якнайшвидшому подоланню завзятого ворога» (Указы, 1916: 129–131; Православное пастырство, 1916а: 231).

Відповідно до рішення Особливої наради з продовольства священники, псаломники, учителі церковних шкіл єпархії залучалися до проведення загального всеросійського перепису худоби, що належала як сільським так і міським жителям, а також посівних площ і сільськогосподарської продукції. Перепис худоби мав завершитися до 1 травня 1916 р., а продовольства й посівних площ – після завершення посіву. Священники мали «роз'яснювати населенню важливість і необхідність в його ж власних інтересах подавати достовірні дані» (От Киевской, 1916а: 155; Указ, 1916b: 165–166).

В 1916 р. продовольче становище імперії почало серйозно загострюватися, а взимку 1916–1917 рр. погіршилося катастрофічно. В листопаді 1916 р. влада запровадила продрозкладку, тобто примусове вилучення хліба за твердими цінами. Духовенству ставилося в обов'язок і тут прийти на допомогу державі та сприяти виконанню вірянами продрозкладки. Зокрема, наприкінці листопада 1916 р. київський губернатор звертався листом до єпископа Чигиринського Никодима, щоб священники «пішли на зустріч задачам продовольства армії» і продавали свої запаси хліба, «показуючи приклад місцевому селянству». Проте керівник губернії констатував: «Хліб від священників надходить надзвичайно слабо, що безперечно відбивається на настроях селян та бажанні втримати свій хліб від поставки для армії». Тому губернатор повторно звернувся до керівництва єпархії з проханням сприяти виконанню продрозкладки. У відповідь єпархіальна адміністрація видала розпорядження від 28 лютого 1917 р. у якому зазначала, що «не може не прийняти до серця звернення представника світської влади щодо питання надзвичайної важливості». Керівництво єпархії зверталось до духовенства «з гарячим закликком і наполегливим проханням допомогти вітчизні вийти з труднощів в продовольчій частині», «зробити велику послугу державі та продати наявні запаси хліба». Їх «добрий приклад» і пастирське слово «сприятливо позначається на вірянах і вони дадуть необхідний хліб» (Обращение, 1917: 59–60).

Клірики також «мали прийти на допомогу уряду і своїй пастві», закликаючи вірян до купівлі військових облігацій, які активно пропагувалися серед населення для залучення коштів (Православное пастырство, 1916а: 229–232; Православное пастырство, 1916b: 277–281). А на сторінках єпархіального часопису навіть публікувалися проповіді щодо державних позик (Поучение, 1916: 1005–1008).

Указ Св. Синоду від 5 травня 1916 р. вимагав від парафіяльних кліриків ознайомлювати вірян зі змістом 3, 4, 5 правил св. Григорія Неокесарійського, в яких засуджувалися хабарництво, здирництво і «грабунок народу» під час війни (От Киевской, 1916с: 323–325).

Вища церковна адміністрація доручала єпархіальним керівництвам залучати духовенство до увічнення пам'яті загиблих військових, підтримувати благоустрій могил та встановлювати в церквах пам'ятні дошки з іменами

загиблих (Определение, 1915b: 123–124). У відповідь на звернення Олександрівського комітету з опіки поранених до Св. Синоду реалізовувалися заходи щодо вшанування загиблих. У парафіяльних церквах встановлювалися дошки з іменами загиблих воїнів, в населених пунктах «на більш видних місцях» встановлювалися пам'ятники у вигляді капличок, хрестів, кам'яних стовпів тощо. Поховання військових, які помирали у шпиталях відбувалися на окремих кладовищах, які обсаджувалися деревами, обгороджувалися парканами, встановлювалися каплиці, хрести, пам'ятники. Такі кладовища мали нагадувати майбутнім поколінням про жертви Великої війни (Определение, 1914e: 691–692).

Організація системи церковної доброчинності стала одним з першочергових завдань православного духовенства з початком війни. Головні її напрями спрямовувалися на підтримку родин мобілізованих, біженців, солдатських сиріт, створення лікувальних установ, збори пожертвувань на військові потреби.

В селах створювалися парафіяльні опікунські ради, неодмінними членами, та й часто керівниками яких, були місцеві священники. Основна мета рад полягала у матеріальній підтримці родин мобілізованих. Вони визначали матеріальне становище сімей, займалися організацією виплат державної допомоги, а також проводили збори пожертв, надавали продукти харчування, одяг, паливо, допомагали під час сільськогосподарських робіт, залучаючи до цього односельчан та землевласників (Определение, 1914a: 390–391; Флавиан, 1914: 379; Определение, 1915a: 111–112). Мобілізація та як наслідок втрата робочих рук, переклала на жіночі плечі чимало чоловічих обов'язків, тому під час сільськогосподарських робіт проблемою залишався догляд за дітьми. Розпорядженням від 8 квітня 1915 р. Св. Синод вимагав влаштовувати у селах тимчасові ясла, організацією яких займалися опікунські ради (Определение, 1915c: 153–156; Распоряжения, 1915b: 182–183). У зв'язку з використанням австро-німецькими військами хімічної зброї зі сторінок єпархіального часопису дружини священників закликалися до створення «жіночих гуртків» для шиття білизни пораненим воїнам, виготовлення захисних масок (Ближайшая из задач, 1914: 884–885; К вопросу, 1914: 982–983; Православным женщинам, 1915: 630–632).

Масштабними були розміри благодійних зборів, що проводилися духовенством. Так, лише за перший рік війни загальні пожертви грішми та речами від Київської єпархії оцінювалися в 403 585 руб. 45 коп., з яких найбільшу частину складала відрахування на шпиталі – 187 604 руб. 19 коп. Необхідні військовим речі та продукти, які відправлялися безпосередньо на фронт, оцінювалися на суму 116 597 руб. 4 коп., а на матеріальну підтримку родин військових жертви грошима склали 65 242 руб. 71 коп., речами – 6787 руб. 84 коп. (Жертва, 1915: 1212–1213). На потреби війни монастирі також передавали різні речі з цінних металів. Так, Києво-Печерська лавра і Михайлівський Золотоверхий монастир передали в Державний банк 43 пуди срібних речей, які переплавлялися на Монетному Дворі (Указ, 1916a: 154–155).

Учні та вчителі церковних шкіл, в яких викладалося рукоділля,

закликалися до виготовлення білизни за відповідними викрійками, шкарпеток, теплих речей для військових (Определение, 1914d: 617–619) й заготівлі овочів та зелені з шкільних городів для забезпечення військ і шпиталів (Определение, 1916: 149–152).

Облаштування лікувальних установ для поранених військових було одним з ключових завдань системи церковної благодійності. Здебільшого монастирі займалися створенням і утриманням лазаретів, доглядом за пораненими, пошиттям білизни, наданням духовної втіхи. В Києво-Печерській лаврі було облаштовано лазарет на 120 ліжок з повним утриманням. Також лавра безкоштовно надавала приміщення для сотень одужуючих воїнів та військових потреб, опалювала, освітлювала та забезпечувала їх водою. Крім значних пожертв на початку воєнного лихоліття та утримання лазарету, Києво-Печерська лавра відраховувала ще 2% із братського кухля і жалування насельників, проводила збори в церквах, здійснювала поховання багатьох померлих за свій рахунок (Участие, 1914: 879-880; Участие, 1915: 730–733). Також лікувальні установи діяли при Михайлівському, Видубицькому, Свято-Троїцькому, Покровському жіночому та Свято-Микільському монастирях. Останній також безкоштовно надавав приміщення для Лазарету імені вчителів церковно-парафіяльних шкіл Київської єпархії (Участие, 1914: 879-880; Участие, 1915: 730–733).

Велика лікувальна установа на 100 місць – Лазарет імені церков і духовенства Київської єпархії утримувалася за рахунок щомісячних відрахувань 5% від прибутків храмів та 2% від платні священно- і церковнослужителів (Участие, 1914: 880–881; В сентябре, 1914: 641–645; Продолжение списка, 1914: 667–670). Монахині і послушниці, ченці й послушники київських монастирів, а також запрошені сестри милосердя із Червоного Хреста виконували обов'язки братів та сестер милосердя (Из епархиальной хроники, 1914b: 914–915). За два роки діяльності лазарету лікування отримали 2074 особи «нижчих військових чинів» (Из епархиальной хроники, 1916: 824–825; Журналы заседаний ХХХІІ, 1917a: 97).

Загалом, за перший рік війни Київська єпархія за власний кошт утримувала дев'ять шпиталів на 448 ліжко-місць та безкоштовно надавала приміщення для понад 8 тис. осіб (Жертва, 1915: 1212–1213).

Духовенство також долучалося до значущих повітових ініціатив, демонструючи всебічну залученість у життя місцевого населення. Так, у жовтні 1914 р. в с. Маньківка Уманського повіту з ініціативи миротворця М. Вишинського, за допомогою духовенства та членів місцевого Свято-Володимирського братства було відкрито лазарет на 25 ліжок, що знаходився у новому приміщенні двокласної церковно-парафіяльної школи (Из епархиальной хроники, 1914c: 1082–1083; Кузнець, 2023: 100).

Духовенство залучалося і до задоволення духовних потреб військових, які знаходилися у шпиталях, ставало їх моральною підтримкою (Участие, 1914: 881; Распоряжения, 1914b: 653; Журнал заседаний священнослужителей, 1914: 653–656; Ведомость, 1914: 657–663). Також священнослужителі сповідали,

причащали, роздавали іконки, релігійну літературу пораненим воїнам під час їх перевезення з фронту до шпиталів (Определение, 1914b: 573–575).

Контрнаступальна операція німецько-австрійських військ у 1915 р. на східному фронті зрушила з місць проживання великі маси людей. З 21 серпня 1915 р. розпочав роботу Комітет київського духовенства з опіки біженців, метою якого було надання допомоги переміщеним особам, насамперед духовного відомства – священно- і церковнослужителям, учителям церковнопарафіяльних шкіл та їх сім'ям (Отчёт, 1916: 108–110). За рік діяльності комітету допомогу в створеному ним притулку для біженців, в одному з приміщень Михайлівського монастиря, отримали 55 069 осіб, на що витратили 18 179 руб. 25 коп. Переселенцям надавався не лише притулок, а й харчування, білизна, одяг, взуття, іноді гроші (Отчёт, 1916: 108–110; Журнали заседаний ХХХІІ, 1917b: 119). Вища церковна адміністрація надавала переміщеним клірикам можливість працевлаштовуватися на нових місцях (Журнал заседаний ХХХІ, 1916b: 83–84). Указом Св. Синоду від 19 жовтня 1915 р. священно- і церковнослужителі, учителі церковнопарафіяльних шкіл залучалися до обліку біженців (Киевские епархиальные ведомости, 1915: 471–472). За розпорядженням митрополита від 10 грудня 1916 р. духовенство Київської єпархії мало невідкладно надати благочинним інформацію про переміщених осіб, які знаходилися в їхніх парафіях (От Киевской, 1916d: 693).

Відповідно до указу Св. Синоду від 11 травня 1916 р. духовенство і вчителі церковнопарафіяльних шкіл залучалися до збору відомостей про сиріт та безпритульних дітей, організованого Центральним статистичним комітетом (От Киевской, 1916b: 314). При монастирях Київської єпархії створювалися притулки для дітей загиблих солдатів. У Межигір'ї в Микільському скиту при Києво-Покровському жіночому монастирі планувалося відкрити притулок для 100 дітей. Будівництво мало завершитися до осені 1916 р. До облаштування приміщення діти мали тимчасово проживати в настоятельських покоях Межигірського монастиря (Распоряжение, 1915: 302–304). З 25 березня 1916 р. розпочався прийом прохань для прийняття до притулку дівчаток віком від 2 до 11 років (Приют, 1916: 94–95). За рішенням єпархіальної адміністрації на повному утриманні в жіночих Ржищівському, Лебединському і Чигиринському монастирях мали проживати й навчатися в монастирських школах по 10 дівчаток-сиріт шкільного віку, а хлопчики – в Києво-Печерській лаврі – 15 осіб, Свято-Микільському Пустинному, Михайлівському і Свято-Троїцькому монастирях – по 10 осіб, Видубицькому – 4, Свято-Пантелеймонівському – 5 (Распоряжение, 1915: 303). Також прийом дітей-сиріт і напівсиріт здійснювався до притулку в с. Насташка Васильківського повіту при Свято-Миколаївському парафіяльному братстві, де діти здобували освіту за програмою двокласної школи та навчалися ремеслу (От Совета, 1916: 38–39). Великий притулок працював у новій кам'яній будівлі Китаєвського господарського двору, що належала Києво-Печерській лаврі (Киевские епархиальные ведомости, 1916: 52). У 1917 р. в лаврському сиротинці знаходилося 49 хлопчиків і 27 дівчаток (Степаненко, 2004: 61).

Свято-Володимирське братство розробляло ідею вирішення гострої

соціальної проблеми сирітства не через створення притулків, а шляхом «сімейної опіки». В організації цієї справи особлива роль відводилася парафіяльним священникам, які надавали відомості про кількість сиріт та сімей, що були готові їх виховувати, мали контролювати відвідування шкіл сиротами та їх належне вихованням в родинях, а за потреби робити зауваження «голови сім'ї» (Проект, 1916: 1070–1077; Письмо, 1916: 695–697). Однак, повноцінно реалізувати проект «сімейної опіки» сиріт не вдалося через революційні події.

З ініціативи Св. Синоду при чоловічих монастирях створювалися притулки і для скалічених воїнів. У 1915 р. було прийнято рішення про надання притулку в монастирях Київської єпархії 50 скаліченим воїнам: 15 осіб в Лаврській пустині, по 10 осіб у Мошногірському, Жаботинському і Медведівському, 5 осіб у Виноградівському. З метою адаптації ветеранів вища церковна адміністрація вимагала організувати навчання різним ремеслам (слюсарному, столярному, взуттєвому, точильному, плетінню, шиттю та ін.), які могли б стати джерелом їх забезпечення в майбутньому (Распоряжение, 1915: 302–304). Однак, як зазначає Г. Степаненко, практично без відчутних наслідків залишилися такі безперечно благородні і корисні ініціативи Св. Синоду як проекти влаштування при монастирях притулків для покалічених солдатів, сиріт загиблих (Степаненко, 2014: 570).

Серед єпархіальних братств, які діяли в Україні особливу роль в системі церковної благодійності відіграло Київське Свято-Володимирське братство. Його головними завданнями були: надання допомоги сім'ям військових, збирання пожертв, відкриття лазаретів, пошиття і відправлення на фронт теплих речей та подарунків на свята тощо. До кінця 1914 р. братство відправило на фронт 53 тис. ватних жилетів, понад 25 тис. онучів, близько 17 тис. сорочок і кальсонів, 3 тис. рушників і носовичків, до 5 тис. пар рукавичок, навушників, напульсників, шкарпеток, близько 17 тис. пакунків з різдвяними подарунками, 100 пудів сухарів, понад 100 пудів тютюну. Також надсилалися цукор, чай, печиво, сушені фрукти, цукерки, ложки, гребінці, люльки, сірники, письмове приладдя та ін. (От Совета, 1915: 13). Одним із пріоритетних завдань братства була турбота про родини мобілізованих – 77 084 сім'ям було видано 163 тис. руб. допомоги. Також Свято-Володимирське братство відкрило 2 шпиталі, здійснювало збори продуктів (Із єпархиальної хроніки, 1915b: 163–165), купувало ковдри, сінники та інші речі для поранених військових, яких залізницею евакуювали із зони бойових дій в тил на лікування (Із єпархиальної хроніки, 1914a: 887–889).

Протягом 1914 р. у Київській єпархії відкрилися 12 повітових і 110 парафіяльних відділень Свято-Володимирського братства (Степаненко, 2004: 55), які проводили збори пожертв для сімей солдатів, забезпечували їх паливом, посівним матеріалом, допомагали під час сільськогосподарських робіт, підтримували шпиталі, передавали на фронт теплі речі, організовували пошиття білизни для поранених, передплачували періодіку, влаштовували читання (Із єпархиальної хроніки, 1915a: 37–39; Із єпархиальної хроніки, 1915c: 378–379).

Висновки. Аналіз матеріалів часопису «Киевские єпархиальные

ведомости» дозволяє простежити залученість Православної церкви в період воєнного лихоліття до виконання критично важливих державних та соціальних завдань. Ведення метричних книг, складання списків призовників, участь у всеросійських переписах худоби та запасів хліба свідчать про те, що церква була головним каналом зв'язку між центральною владою та сільським населенням, особливо в умовах воєнного часу. Масштабною була інформаційно-пропагандистська роль кліру, адже через обов'язкові проповіді, роз'яснення державних настанов і поширення спеціалізованих видань священники протидіяли паніці та сприяли патріотичному піднесенню. Водночас участь у «православній акції» на землях Галичини демонструє використання церкви як інструменту релігійно-політичної експансії на окупованих територіях. Діяльність духовенства єпархії у фінансово-економічній сфері через агітацію за військові облигації, збори коштів, зменшення споживання м'яса підтверджує глибоке залучення церковних громад у справу забезпечення фронту. В умовах Великої війни Київська єпархія, завдяки розгалуженій системі парафій, взяла на себе функцію соціального захисту населення. Завдяки церкві допомога надходила до найвіддаленіших сіл єпархії. Духовенство створювало лікувальні установи, займалося соціальною адаптацією воїнів, які отримали поранення та каліцтва, надавало притулок сиротам, біженцям, забезпечувало їх харчуванням. Соціальне служіння духовенства Київської єпархії набуло системного характеру і стало невід'ємною частиною адміністративної машини імперії. Сума зборів у понад 400 тис. рублів за перший рік війни є показником високої мобілізаційної здатності парафіяльних структур. Джерелами фінансування виступали відрахування з церковних доходів, самооподаткування духовенства, цільові пожертви парафіян, ініціаторами яких виступала церква. Близькість Київської єпархії до фронту робила її соціальне служіння критично важливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Берестень, Мороз, 2019 – Берестень Ю. В., Мороз В. І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914–1915 рр.). *Проблеми політичної історії України*. 2019. Вип. 14. С. 117–138. DOI: <https://doi.org/10.33287/11911>.
- Ближайшая из задач, 1914 – Ближайшая из задач деятельности приходских попечительных советов в переживаемое время. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 36. С. 884–885.
- В сентябре, 1914 – В сентябре поступило на содержание лазарета церкви и духовенства г. Киева и Киевской епархии для раненых воинов. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 44. С. 641–645.
- Ведомость, 1914 – Ведомость начальника Киевского тылового эвакуационного пункта по г. Киеву. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 657–663.
- Вільшанська, 2004 – Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70.
- Галуха, 2019 – Галуха Л. Православне духовенство Волинської губернії у подіях Першої світової війни. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. Вип. 31. Кн. 1. С. 24–38.
- Движения, 1916 – Движения и перемены по службе. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 15-16. С. 168–169.
- Жертва, 1915 – Жертва Киевской епархии на алтарь отечества за год войны. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 51–52. С. 1211–1214.
- Журнал заседаний священнослужителей, 1914 – Журнал заседаний священнослужителей г. Киева в зале Православного религиозно-просветительного общества 6-го октября 1914 года под председательством преосвященного епископа Никодима. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 653–656.
- Журнал заседаний XXXI, 1916а – Журнал заседаний XXXI Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 23 сентября по 6 октября 1915 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 2. С. 65–80.

- Журнал заседаний XXXI, 1916b – Журнал заседаний XXXI Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 23 сентября по 6 октября 1915 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 3. С. 81–96.
- Журналы заседаний XXXII, 1917a – Журналы заседаний XXXII Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 3 октября по 19 октября 1916 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1917. № 2. С. 89–104.
- Журналы заседаний XXXII, 1917b – Журналы заседаний XXXII Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 3 октября по 19 октября 1916 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1917. № 3. С. 105–120.
- Зверское обращение, 1916 – Зверское обращение немцев с нашими военнопленными. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 19. С. 429–433.
- Из епархиальной хроники, 1914a – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 36. С. 885–889.
- Из епархиальной хроники, 1914b – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 37. С. 913–920.
- Из епархиальной хроники, 1914c – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 44. С. 1077–1085.
- Из епархиальной хроники, 1915a – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 2. С. 35–39.
- Из епархиальной хроники, 1915b – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 7. С. 163–166.
- Из епархиальной хроники, 1915c – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 16. С. 375–379.
- Из епархиальной хроники, 1915d – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 34. С. 797–803.
- Из епархиальной хроники, 1916 – Из епархиальной хроники. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 38. С. 823–827.
- К вопросу, 1914 – К вопросу о деятельности приходских советов. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 40. С. 982–983.
- Капралов, 1916a – Капралов Е. Держи присягу до смерти. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 12. С. 269–273.
- Капралов, 1916b – Капралов Е. Не сдавайся в плен. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 14. С. 314–318.
- Капралов, 1916c – Капралов Е. Немецкое коварство. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 15-16. С. 335–340.
- Киевские епархиальные ведомости, 1915 – *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 44. С. 471–472.
- Киевские епархиальные ведомости, 1916 – *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 6. С. 52.
- Кузнец, 2023 – Кузнец Т. Благодійність у роки Першої світової війни: висвітлення газетою «Киевлянин» регіонального контексту. *Věda a perspektívy*. 2023. № 6 (25). С. 93–104. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6\(25\)-93-104](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6(25)-93-104).
- Обращение, 1917 – Обращение к духовенству епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1917. № 10. С. 59–60.
- Определение, 1914a – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 32. С. 389–391.
- Определение, 1914b – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 38. С. 573–579.
- Определение, 1914c – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 40. С. 593–598.
- Определение, 1914d – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 42. С. 617–619.
- Определение, 1914e – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 47. С. 685–696.
- Определение, 1914f – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 51-52. С. 746–753.
- Определение, 1915a – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 12-13. С. 111–112.
- Определение, 1915b – Определения Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 14. С. 123–127.
- Определение, 1915c – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 16. С. 153–156.
- Определение, 1916 – Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 14. С. 149–152.
- От Киевской, 1914 – От Киевской духовной консистории. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 26. С. 277–279.
- От Киевской, 1916a – От Киевской духовной консистории. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 14. С. 155–157.

- От Киевской, 1916b – От Киевской духовной консистории. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 23. С. 314–316.
- От Киевской, 1916c – От Киевской духовной консистории. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 24. С. 323–326.
- От Киевской, 1916d – От Киевской духовной консистории. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 51–52. С. 692–695.
- От Совета, 1916 – От Совета Киевского епархиального Св. Владимирского братства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 4. С. 38–39.
- От Совета, 1915 – От Совета состоящего под высочайшим его императорского величества покровительством Киевского епархиального Свято-Владимирского братства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 1. С. 10–13.
- От управления, 1914 – От управления по воинской повинности объявляется. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 32. С. 393.
- Отрижевский, 1916 – Отрижевский П. Поучение новобранцам по поводу получаемых от наших пленных писем, в которых описываются хорошие будто бы условия жизни в плену. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 21. С. 469–474.
- Отчёт, 1916 – Отчёт Комитета киевского духовенства по призрению беженцев за время с 21-го августа по 31-е декабря 1915 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 11. С. 107–111.
- Очередная задача, 1915 – Очередная задача пастырского служения в наши дни. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 24. С. 541–544.
- Очередные задачи, 1915 – Очередные задачи пастырского служения в Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 37. С. 850–854.
- Очередные задачи, 1916 – Очередные задачи пастырского служения в настоящее военное время. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 20. С. 445–448.
- Письмо, 1916 – Письмо Киевского епарх. Св.-Владимирского братства к о. о. настоятелям церквей. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 51–52. С. 695–697.
- Потехин, 1916a – Потехин С. Иди на войну, как на зов Божий. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 13. С. 289–294.
- Потехин, 1917 – Потехин С. Можно ли почитать войну против врага убийством, противным Божьей заповеди: «не убей?». *Киевские епархиальные ведомости*. 1917. № 2. С. 17–22.
- Потехин, 1916b – Потехин С. Остерегайтесь молчите!.. Враг всюду подслушивает. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 17. С. 375–379.
- Потехин, 1916c – Потехин С. С чего началась великая война. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 11. С. 238–242.
- Поучение, 1916 – Поучение в дни подписки на государственный заем. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 48. С. 1005–1008.
- Православное пастырство, 1916a – Православное пастырство и война. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 11. С. 229–232.
- Православное пастырство, 1916b – Православное пастырство и война. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 13. С. 277–281.
- Православным женщинам, 1915 – Православным женщинам Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 27. С. 630–632.
- Приют, 1916 – Приют для сирот-девочек. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 10. С. 94–95.
- Продолжение списка, 1914 – Продолжение списка единовременных пожертвований, 2% и 5% отчислений духовенства и церквей на лазарет их имени, поступивших до 1 октября сего 1914 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 667–670.
- Проект, 1916 – Проект семейного презрения сирот воинов второй отечественной войны. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 51–52. С. 1070–1077.
- Распоряжение, 1915 – Распоряжение епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 27. С. 302–309.
- Распоряжения, 1914a – Распоряжения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 36. С. 453–455.
- Распоряжения, 1914b – Распоряжения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 653.
- Распоряжения, 1915a – Распоряжения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 8. С. 70–71.
- Распоряжения, 1915b – Распоряжения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 19. С. 182–183.
- Распоряжения, 1917 – Распоряжения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1917. № 9. С. 51–52.
- Саранча, 2010 – Саранча В. «Полтавские епархиальные ведомости» як джерело з історії церковного життя Полтавщини в період Першої світової війни. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ, 2010. С. 223–239.

- Стародуб, 2014 – Стародуб А. В. Православ'я на західноукраїнських землях. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Книга 1. Историчні нариси. Київ, 2014. С. 572–590.
- Степаненко, 2004 – Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 45–65.
- Степаненко, 2014 – Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства українських єпархій. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Книга 1. Историчні нариси. Київ, 2014. С. 562–572.
- Указ, 1916а – Указ его императорского величества, самодержца всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 14. С. 154–155.
- Указ, 1916б – Указ его императорского величества, самодержца всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 15-16. С. 165–166.
- Указ, 1916с – Указ его императорского величества, самодержца всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 29. С. 407–409.
- Указы, 1916 – Указы его императорского величества, самодержца всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 13. С. 129–132.
- Участие, 1915 – Участие киевского духовенства в оказании помощи нашим воинам. *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 31. С. 729–733.
- Участие, 1914 – Участие киевского православного духовенства в жертвах на нужды военного времени. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 36. С. 877–883.
- Флавиан, 1914 – Флавиан, митрополит Киевский и Галицкий. Духовенству Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 31. С. 377–381.
- Хитровська, 2011 – Хитровська Ю. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. : Монографія. Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2011. 472 с.
- Цап, 2014 – Цап М. Волинське православне духовенство в Першій світовій війні. *Волинський Благовісник*. 2014. № 2. С. 95–107.

REFERENCES

- Beresten, Moroz, 2019 – Beresten Yu. V., Moroz V. I. Blahodiinytska diialnist pravoslavnoho dukhovenstva Katerynoslavskoi yeparkhii na pochatku Pershoi svitovoi viiny (1914-1915 rr.) [Charitable activities of the Orthodox clergy of the Katerynoslav diocese at the beginning of the First World War (1914-1915)]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. 2019. Vyp. 14. S. 117–138. DOI: <https://doi.org/10.33287/11911> [in Ukrainian].
- Blizhaishaya iz zadach, 1914 – Blizhaishaya iz zadach deyatelnosti prikhodskikh popechitelnykh sovetov v perezhivaemoe vremya [A foremost task of the parish guardianship councils in the present times]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 36. S. 884–885. [in Russian].
- V sentyabre, 1914 – V sentyabre postupilo na sodержanie lazareta tserkvei i dukhovenstva g. Kieva i Kievskoi yeparkhii dlya ranenikh voynov [In September, the funds were received for the maintenance of the infirmary of the churches and clergy of Kiev and Kiev diocese for wounded soldiers]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 44. S. 641–645. [in Russian].
- Vedomost, 1914 – Vedomost nachalnika Kievskogo tilovogo evakuatsionnogo punkta po g. Kievu [Report of the head of the Kiev rear evacuation point in the city of Kiev]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 657–663. [in Russian].
- Vilshanska, 2004 – Vilshanska O. L. Povsiakdenne zhyttia naseleennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny [Everyday Life of the Population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2004. № 4. S. 56–70. [in Ukrainian].
- Halukha, 2019 – Halukha L. Pravoslavne dukhovenstvo Volynskoi hubernii u podiiakh Pershoi svitovoi viiny [Orthodox clergy of Volyn province in the events of the First World War]. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii*. 2019. Vyp. 31. Kn. 1. S. 24–38. [in Ukrainian].
- Dvizheniya, 1916 – Dvizheniya i peremeni po sluzhbe [Appointments and Changes in Service]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 15-16. S. 168–169. [in Russian].
- Zhertva, 1915 – Zhertva Kievskoi yeparkhii na altar otechestva za god voini [The sacrifice of the Kiev diocese on the altar of the homeland during the year of war]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 51–52. S. 1211–1214. [in Russian].
- Zhurnal zasedanii syvashchenosluzhitelei, 1914 – Zhurnal zasedanii syvashchenosluzhitelei g. Kieva v zale Pravoslavnoho religiozno-prosvetitel'nogo obshchestva 6-go oktyabrya 1914 goda pod predsedatelstvom preosvyashchennogo yepiskopa Nikodima [Journal of meetings of the Kiev clergy in the hall of the Orthodox Religious and Educational Society on October 6, 1914 under the chairmanship of His Grace Bishop Nicodemus]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 653–656. [in Russian].
- Zhurnal zasedanii XXXI, 1916a – Zhurnal zasedanii XXXI Kievskogo yeparkhial'nogo sezda deputatov dukhovenstva s 23 sentyabrya po 6 oktyabrya 1915 goda [Journal of meetings of the XXXI Kiev diocesan congress of clergy deputies from September 23 to October 6, 1915]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 2. S. 65–80. [in Russian].

- Zhurnal zasedanii XXXI, 1916b – Zhurnal zasedanii XXXI Kievskogo yeparkhialnogo sezda deputatov dukhovenstva s 23 sentyabrya po 6 oktyabrya 1915 goda [Journal of meetings of the XXXI Kiev diocesan congress of clergy deputies from September 23 to October 6, 1915]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 3. S. 81–96. [in Russian].
- Zhurnali zasedanii XXXII, 1917a – Zhurnali zasedanii XXXII Kievskogo yeparkhialnogo sezda deputatov dukhovenstva s 3 oktyabrya po 19 oktyabrya 1916 goda [Journals of meetings of the XXXII Kiev diocesan congress of clergy deputies from October 3 to 19, 1916]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1917. № 2. S. 89–104. [in Russian].
- Zhurnali zasedanii XXXII, 1917b – Zhurnali zasedanii XXXII Kievskogo yeparkhialnogo sezda deputatov dukhovenstva s 3 oktyabrya po 19 oktyabrya 1916 goda [Journals of meetings of the XXXII Kiev diocesan congress of clergy deputies from October 3 to 19, 1916]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1917. № 3. S. 105–120. [in Russian].
- Zverskoe obrashchenie, 1916 – Zverskoe obrashchenie nemtsev s nashimi voenno-plennymi [Brutal Treatment of Our Prisoners of War by the Germans]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 19. S. 429–433. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914a – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 36. S. 885–889. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914b – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 37. S. 913–920. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914c – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 44. S. 1077–1085. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1915a – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 2. S. 35–39. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1915b – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 7. S. 163–166. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1915c – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 16. S. 375–379. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1915d – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 34. S. 797–803. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1916 – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 38. S. 823–827. [in Russian].
- K voprosu, 1914 – K voprosu o deyatelnosti prikhodskikh sovetov [On the activities of parish councils]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 40. S. 982–983. [in Russian].
- Kapralov, 1916a – Kapralov Ye. Derzhi prislyagu do smerti [Keep the Oath unto Death]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 12. S. 269–273. [in Russian].
- Kapralov, 1916b – Kapralov Ye. Ne sdavaysya v plen [Do Not Surrender to Captivity]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 14. S. 314–318. [in Russian].
- Kapralov, 1916c – Kapralov Ye. Nemetskoe kovarstvo [German Treachery]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 15-16. S. 335–340. [in Russian].
- Kievskie yeparkhialnie vedomosti, 1915 – *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 44. S. 471–472. [in Russian].
- Kievskie yeparkhialnie vedomosti, 1916 – *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 6. S. 52. [in Russian].
- Kuznets, 2023 – Kuznets T. Blahodiinist u roky Pershoi svitovoi viiny: vysvitlennia hazetoiu «Kyevliany» rehionalnoho kontekstu [Charity during the First World War: coverage of the regional context by the newspaper «Kievliany»]. *Věda a perspektivy*. 2023. № 6 (25). S. 93–104. DOI: [https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6\(25\)-93-104](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-6(25)-93-104). [in Ukrainian].
- Obrashchenie, 1917 – Obrashchenie k dukhovenstvu yeparkhii [Address to the Clergy of the Eparchy]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1917. № 10. S. 59–60. [in Russian].
- Opredelenie, 1914a – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 32. S. 389–391. [in Russian].
- Opredelenie, 1914b – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 38. S. 573–579. [in Russian].
- Opredelenie, 1914c – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 40. S. 593–598. [in Russian].
- Opredelenie, 1914d – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 42. S. 617–619. [in Russian].
- Opredelenie, 1914e – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 47. S. 685–696. [in Russian].
- Opredelenie, 1914f – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 51-52. S. 746–753. [in Russian].
- Opredelenie, 1915a – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 12-13. S. 111–112. [in Russian].
- Opredelenie, 1915b – Opredeleniya Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 14. S. 123–127. [in Russian].
- Opredelenie, 1915c – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 16. S. 153–156. [in Russian].
- Opredelenie, 1916 – Opredelenie Svyateishego Sinoda [The Decrees of the Holy Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 14. S. 149–152. [in Russian].

- Ot Kievskoi, 1914 – Ot Kievskoi dukhovnoi konsistorii [From the Kiev Spiritual Consistory]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 26. S. 277–279. [in Russian].
- Ot Kievskoi, 1916a – Ot Kievskoi dukhovnoi konsistorii [From the Kiev Spiritual Consistory]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 14. S. 155–157. [in Russian].
- Ot Kievskoi, 1916b – Ot Kievskoi dukhovnoi konsistorii [From the Kiev Spiritual Consistory]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 23. S. 314–316. [in Russian].
- Ot Kievskoi, 1916c – Ot Kievskoi dukhovnoi konsistorii [From the Kiev Spiritual Consistory]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 24. S. 323–326. [in Russian].
- Ot Kievskoi, 1916d – Ot Kievskoi dukhovnoi konsistorii [From the Kiev Spiritual Consistory]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 51-52. S. 692–695. [in Russian].
- Ot Soveta, 1916 – Ot Soveta Kievskogo yeparkhialnogo Sv. Vladimirskogo bratstva [From the Council of the Kiev Diocesan St. Vladimir Brotherhood]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 4. S. 38–39. [in Russian].
- Ot Soveta, 1915 – Ot Soveta sostoyashchego pod visochaishim yego imperatorskogo velichestva pokrovitelstvom Kievskogo yeparkhialnogo Svyato-Vladimirskogo bratstva [From the Council of the Kiev Diocesan St. Vladimir Brotherhood, under the high patronage of His Imperial Majesty]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 1. S. 10–13. [in Russian].
- Ot upravleniya, 1914 – Ot upravleniya po voinskoj povinnosti obyavlyaetsya [Announcement from the Military Conscription Office]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 32. S. 393. [in Russian].
- Otrizhevskii, 1916 – Otrizhevskii P. Pouchenie novobrantsam po povodu poluchaemikh ot nashikh plennikh pisem, v kotorikh opisivayutsya khoroshie budto bi usloviya zhizni v plenu [Instruction to Recruits Regarding Letters Received from Our Prisoners of War Describing Allegedly Good Living Conditions in Captivity]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 21. S. 469–474. [in Russian].
- Otchyot, 1916 – Otchyot Komiteta kievskogo dukhovenstva po prizreniyu bezhentsev za vremya s 21-go avgusta po 31-e dekabrya 1915 goda [Report of the Kiev clergy committee for refugee care for the period from August 21 to December 31, 1915]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 11. S. 107–111. [in Russian].
- Ocherednaya zadacha, 1915 – Ocherednaya zadacha pastirskogo sluzheniya v nashi dni [A pressing task for pastoral service in our day]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 24. S. 541–544. [in Russian].
- Ocherednie zadachi, 1915 – Ocherednie zadachi pastirskogo sluzheniya v Kievskoi yeparkhii [Current Tasks of Pastoral Ministry in the Kyiv Eparchy]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 37. S. 850–854. [in Russian].
- Ocherednie zadachi, 1916 – Ocherednie zadachi pastirskogo sluzheniya v nastoyashchee voennoe vremya [Current Tasks of Pastoral Ministry in the Present Time of War]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 20. S. 445–448. [in Russian].
- Pismo, 1916 – Pismo Kievskogo yeparkh. Sv.-Vladimirskogo bratstva k o. o. nastoyatelyam tserkvei [Letter from the St. Vladimir Brotherhood of the Kiev diocese to the reverend rectors of the churches]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 51–52. S. 695–697. [in Russian].
- Potekhin, 1916a – Potekhin S. Idi na voinu, kak na zov Bozhii [Go to War as to the Call of God]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 13. S. 289–294. [in Russian].
- Potekhin, 1917 – Potekhin S. Mozhno-li pochitat voinu protiv vraga ubiistvom, protivnim Bozhei zapovedi: «ne ubei?» [Can War against the Enemy Be Considered Murder Contrary to God's Commandment "Thou Shalt Not Kill"?]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1917. № 2. S. 17–22. [in Russian].
- Potekhin, 1916b – Potekhin S. Osteregaites molchite!.. Vrag vsyudu podslushivaet [Beware, Keep Silent!.. The Enemy Is Listening Everywhere]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 17. S. 375–379. [in Russian].
- Potekhin, 1916c – Potekhin S. S chego nachalas velikaya voina [How the Great War Began]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 11. S. 238–242. [in Russian].
- Pouchenie, 1916 – Pouchenie v dni podpiski na gosudarstvennii zaem [Instruction during the Subscription to the State Loan]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 48. S. 1005–1008. [in Russian].
- Pravoslavnoe pastirstvo, 1916a – Pravoslavnoe pastirstvo i voina [Orthodox Pastoral Ministry and War]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 11. S. 229–232. [in Russian].
- Pravoslavnoe pastirstvo, 1916b – Pravoslavnoe pastirstvo i voina [Orthodox Pastoral Ministry and War]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 13. S. 277–281. [in Russian].
- Pravoslavnim zhenshchinam, 1915 – Pravoslavnim zhenshchinam Kievskoi yeparkhii [To the Orthodox women of the Kiev diocese]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 27. S. 630–632. [in Russian].
- Priyut, 1916 – Priyut dlya sirot-devochek [An asylum for orphaned girls]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 10. S. 94–95. [in Russian].
- Prodolzhenie spiska, 1914 – Prodolzhenie spiska yedinovremennikh pozhertvovaniy, 2% i 5% otchislenii dukhovenstva i tserkvei na lazaret ikh imeni, postupivshikh do 1 oktyabrya sego 1914 goda [Continuation of the list of one-time donations, 2% and 5% contributions of the clergy and churches for their named infirmary, received by October 1, 1914]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 667–670. [in Russian].
- Proekt, 1916 – Proekt semeinogo prezreniya sirot voinov vtoroi otechestvennoi voini [A project for the family-based care of orphans of soldiers of the Second Patriotic War]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 51–52. S. 1070–1077. [in Russian].
- Rasporyazhenie, 1915 – Rasporyazhenie yeparkhialnogo nachalstva [Orders of the diocesan authorities]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 27. S. 302–309. [in Russian].

- Rasporyazheniya, 1914a – Rasporyazheniya yeparkhialnogo nachalstva [Orders of the diocesan authorities]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 36. S. 453–455. [in Russian].
- Rasporyazheniya, 1914b – Rasporyazheniya yeparkhialnogo nachalstva [Orders of the diocesan authorities]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 653. [in Russian].
- Rasporyazheniya, 1915a – Rasporyazheniya yeparkhialnogo nachalstva [Orders of the diocesan authorities]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 8.S. 70–71. [in Russian].
- Rasporyazheniya, 1915b – Rasporyazheniya yeparkhialnogo nachalstva [Orders of the diocesan authorities]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 19. S. 182–183. [in Russian].
- Rasporyazheniya, 1917 – Rasporyazheniya yeparkhialnogo nachalstva [Orders of the diocesan authorities]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1917. № 9. S. 51–52. [in Russian].
- Sarancha, 2010 – Sarancha V. «Poltavskye eparkhialnye vedomosti» yak dzherelo z istorii tserkovnoho zhyttia Poltavshchyny v period Pershoi svitovoi viiny. Naukovi zapysky [«Poltavskie Eparkhialnye Vedomosti» as source on history of church life of Poltavshchyna in the period of the first world war]. *Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. T. 21. Kyiv, 2010. S. 223–239. [in Ukrainian].
- Starodub, 2014 – Starodub A. V. Pravoslavia na zakhidnoukrainskykh zemliakh [Orthodoxy in Western Ukrainian Lands]. *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina : u 2 kn. Knyha 1. Istorychni narysy*. Kyiv, 2014. S. 572–590. [in Ukrainian].
- Stepanenko, 2004 – Stepanenko H. V. Pravoslavne parafiialne dukhovenstvo na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 rr.) [The Orthodox parish clergy in the Ukrainian lands of the Russian Empire during the First World War (1914 – February 1917)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2004. № 5. S. 45–65. [in Ukrainian].
- Stepanenko, 2014 – Stepanenko H. V. Sotsialne sluzhinnia pravoslavnoho dukhovenstva ukrainskykh yeparkhii [Social service of the Orthodox clergy of Ukrainian dioceses]. *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina : u 2 kn. Knyha 1. Istorychni narysy*. Kyiv, 2014. S. 562–572. [in Ukrainian].
- Ukaz, 1916a – Ukaz yego imperatorskogo velichestva, samodorzhtsa vserossiiskogo, iz Svyateishego Pravitelstvuyushchego Sinoda [Decree of His Imperial Majesty, autocrat of all the Russias, from the Most Holy Governing Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 14. S. 154–155. [in Russian].
- Ukaz, 1916b – Ukaz yego imperatorskogo velichestva, samodorzhtsa vserossiiskogo, iz Svyateishego Pravitelstvuyushchego Sinoda [Decree of His Imperial Majesty, autocrat of all the Russias, from the Most Holy Governing Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 15-16. S. 165–166. [in Russian].
- Ukaz, 1916c – Ukaz yego imperatorskogo velichestva, samodorzhtsa vserossiiskogo, iz Svyateishego Pravitelstvuyushchego Sinoda [Decree of His Imperial Majesty, autocrat of all the Russias, from the Most Holy Governing Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 29. S. 407–409. [in Russian].
- Ukazi, 1916 – Ukazi yego imperatorskogo velichestva, samodorzhtsa vserossiiskogo, iz Svyateishego Pravitelstvuyushchego Sinoda [Decrees of His Imperial Majesty, autocrat of all the Russias, from the Most Holy Governing Synod]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 13. S. 129–132. [in Russian].
- Uchastie, 1915 – Uchastie kievskogo dukhovenstva v okazanii pomoshchi nashim voynom [The participation of the Kiev clergy in helping our soldiers]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 31. S. 729–733. [in Russian].
- Uchastie, 1914 – Uchastie kievskogo pravoslavnoho dukhovenstva v zhertvakh na nuzhdi voennogo vremeni [The participation of the Kiev Orthodox clergy in sacrifices for wartime needs]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 36. S. 877–883. [in Russian].
- Flavian, 1914 – Flavian, mitropolit Kievskii i Galitskii. Dukhovenstvu Kievskoi yeparkhii [Flavian, Metropolitan of Kiev and Galicia. To the clergy of the Kiev diocese]. *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 31. S. 377–381. [in Russian].
- Khytrovska, 2011 – Khytrovska Yu. Uchast khrystyianskykh konfesii u suspilno-politychnomu zhytti Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – pochatku XX st. [Participation of Christian Denominations in the Socio-Political Life of Right-Bank Ukraine in the Late 18th – Early 20th Century] : Monohrafiia. Kyiv : Vyd-vo Yevrop. un-tu, 2011. 472 s. [in Ukrainian].
- Tsap, 2014 – Tsap M. Volynske pravoslavne dukhovenstvo v Pershii svitovii viini [Volyn Orthodox Clergy during the First World War]. *Volynskiy Blahovisnyk*. 2014. № 2. S. 95–107. [in Ukrainian].

Перше надходження – 13.04.2026

Прийнято до друку – 27.04.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358614

УДК [930.2:[377.8+378]:37.014:316.4.063.7](477.52)"193"

Едуард СЕМЕШИН,
<https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>
магістр історії,
незалежний дослідник
(Україна, Ромни)
edvardhannover@gmail.com

ПОЛІТИЧНІ ЧИСТКИ ТА ПАРТІЙНИЙ АКТИВІЗМ В СУМСЬКОМУ ІНСТИТУТІ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (1930-1933)

У статті досліджено прояви політичних чисток і партійного активізму в Сумському інституті соціального виховання (нині – Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка) у 1930-1933 рр. На основі архівних матеріалів і протокольної документації проаналізовано діяльність партійних і комсомольських осередків, механізми ідеологічного контролю та їхній вплив на кадрову політику, навчально-виховний процес і повсякденне життя студентів і викладачів. Розкрито роль локальних освітніх закладів у реалізації загальносоюзної політики ідеологізації педагогічної освіти.

Ключові слова: політичні чистки, партійний активізм, Сумський інститут соціального виховання, партійний контроль, радянська освіта.

Eduard SEMESHYN,
<https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>
Master of History,
Independent researcher
(Ukraine, Romny)
edvardhannover@gmail.com

POLITICAL PURGES AND PARTY ACTIVISM AT THE SUMY INSTITUTE OF SOCIAL EDUCATION (1930–1933)

The article examines manifestations of political purges and party activism at the Sumy Institute of Social Education (now the Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko) during 1930–1933. Drawing on archival materials and minutes of meetings, the study analyzes the activities of party and Komsomol cells, the mechanisms of ideological control, and their impact on personnel policy, the teaching and educational process, and the everyday life of students and faculty. The role of local educational institutions in implementing the all-Union policy of the ideological shaping of pedagogical education is also elucidated. Problem Statement. Political purges and practices of party control became an integral component of the functioning of the Soviet education system in the late 1920s and throughout the 1930s. Institutions of higher pedagogical education occupied a particularly significant place in this process, as they were regarded not only as centers for training professional personnel but also as important instruments of ideological influence and the formation of politically reliable intelligentsia. Despite the existence of generalizing studies, the regional dimension of political purges and party activism in educational institutions remains insufficiently researched. In particular, the activities of party cells, the mechanisms of political control, and their impact on the educational process at the Sumy Institute of Social Education have not yet been the subject of comprehensive scholarly analysis. This necessitates an examination of the local experience as a component of broader all-Union political processes. The aim of the article is to analyze the specific features of political purges and forms of party activism at the Sumy Institute of Social Education in the context of the consolidation of the Stalinist model of governance. Conclusions. The conducted research demonstrates that political purges and party activism at the Sumy Institute of Social Education constituted an integral part of the all-Union system of ideological control over the sphere of higher pedagogical education in the late 1920s and early 1930s. Party and Komsomol cells within the institution performed not only organizational but also supervisory functions, acting as instruments for implementing political decisions in the teaching and educational process and in the everyday life of the academic community. It has been established that political purges were carried out through mechanisms such as party meetings, public criticism, disciplinary sanctions, and moral pressure, thereby fostering an atmosphere of heightened suspicion and self-surveillance. At the same time, party activism played an important role in shaping the ideological climate within the institute. Party and Komsomol cells acted as agents of official policy, organizing political campaigns, meetings, and discussions, as well as monitoring the sentiments within the collective.

Keywords: political purges, party activism, Sumy Institute of Social Education, party control, Soviet education.

Постановка проблеми. Політичні чистки та практики партійного контролю стали невід’ємною складовою функціонування радянської системи освіти наприкінці 1920 – 1930 рр. Особливе місце в цьому процесі посідали заклади вищої освіти, які розглядалися не лише як осередки підготовки кадрів, а й як інструменти ідеологічного впливу та формування політично надійної інтелігенції. Попри наявність загальних праць, регіональний вимір політичних чисток і партійного активізму в освітніх установах залишається малодослідженим. Зокрема, діяльність партійних осередків та їхній вплив на навчальний процес у Сумському інституті соціального виховання (далі СумІСВ) досі не стали предметом комплексного наукового аналізу.

Аналіз досліджень. Окремі відомості про діяльність СумІСВ містяться в мемуарах відомого педагога Ю. Самбреса (Самброс, 1998). Наразі опубліковано низку праць, присвячених як вивченню історії Сумського ВНЗ загалом (Корж, 1999), так і окремим аспектам його функціонування, зокрема становищу студентства (Семешин, 2025). У низці досліджень побіжно розглянуто окремі аспекти повсякденного життя студентів Сумського вишу (Рябченко, 2012) біографічні матеріали окремих викладачів (Єпик, Петренко, Семешин, 2025).

Метою статті є проаналізувати особливості політичних чисток і форм партійного активізму в СумІСВ в умовах сталінського тоталітаризму.

Виклад основного матеріалу. Реорганізація Сумського педагогічного технікуму (СумПТ) в СумІСВ відбулася у 1930 р. Унаслідок цього СумПТ було переведено до м. Лебедин, де заклад продовжив підготовку вчителів початкових шкіл. Туди ж були переведені студенти перших курсів та окремі викладачі (Єпик, Петренко, Семешин, 2025: 1977), а студенти 2 і 3 курсів мали продовжити навчання в СумІСВ на відповідних курсах. Відтак, на початковому етапі свого функціонування інститут мав усі три курси, за винятком мовного та техніко-математичного відділів, у яких 3 курси були відсутні. На 1 курс соціально-економічного відділу було зараховано 32 студенти, мовно-літературного – 25, техніко-математичного – 31, агробіологічного – 32 особи. Загальна чисельність студентів становила 120 осіб, із яких 11 мали досвід учительської роботи. За директивою ЦК КП(б)У до закладу передбачалося мобілізувати 20 членів партії та 25 комсомольців. Однак, попри неодноразові звернення дирекції СумІСВ, було зараховано лише 16 членів КП(б)У. Найбільша їх кількість навчалася на соціально-економічному відділі – 13 осіб; на техніко-математичному відділі був лише один студент-партієць, на агробіологічному – двоє, а на мовно-літературному – взагалі не було. За національним складом серед студентів перших курсів переважали українці – 116 осіб; також навчалися 2 росіяни, 1 єврей та 1 поляк. При СумІСВ було організовано чотири робітничі факультети: денний і вечірній, районний, а також при Червонозоряній рафінарні. Усі вони функціонували у складі трьох курсів. Плановий контингент становив 350 студентів, однак фактично було зараховано лише 224 особи (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк.: 4). У жовтні 1931 р. Вішняков повідомляв, що протягом року до СумІСВ було зараховано 192 студенти (78 робітників і 42 комуніста), а на робітфаки – 304 особи.

Партійна організація інституту на той час налічувала 129 комуністів (Вішняков, 1931: 3).

Після реорганізації закладу в СумІСВ його очолив С.І. Прийменко у перший навчальний рік. У складі інституту працювали 4 професори, 7 доцентів і 15 асистентів. Із них членами партії були 2 професори, 1 доцент і 2 асистенти; кандидатів КП(б)У серед викладацького складу не було (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1-3). 26 вересня 1930 р. С. Прийменко звернувся до Наркома освіти з клопотанням про затвердження на посадах 14 працівників (ЦДАВО. Ф. 166, Оп. 12. Спр. 7998. Арк. 6). В одному з документів подано перелік викладачів педагогічних курсів, значна частина яких працювала також у СумІСВ (ДАСО. Ф. Р-33. Оп. 1, Спр. 32. Арк. 58). Частково обставини звільнення окремих викладачів закладу можна з'ясувати з архівних документів і публікацій у пресі. 14 березня 1931 р. було опубліковано оголошення, у якому зазначалося, що особи начальницького складу запасу зобов'язані негайно надіслати до районного військкомату свої військово-облікові документи разом з іншими необхідними паперами для перевірки та повідомити актуальну адресу проживання. У списку фігурував Павло Романович Гуров (Об'ява сумського районного комісаріату, 1931: 4). На підставі цього можна припустити, що П. Гуров був мобілізований до червоної армії або переведений до одного з військових навчальних закладів. 13 жовтня 1931 р. В.К. Тарнягін звернувся до дирекції СумІСВ з заявою про звільнення від обов'язків помічника директора з адміністративно-господарської частини у зв'язку з відкликом МПК на іншу роботу (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 110). У зв'язку з цим директор інституту П. Гудзенко звернувся до Наркомату освіти з проханням надіслати іншого працівника (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 108).

У 1929–1930 рр. відбувалися масові чистки навчальних закладів від «соціально ворожих елементів», насамперед із середовища представників «старої» інтелігенції, а також безпосередня чистка партії від «правого ухилу», що супроводжувалася звільненнями з роботи та репресіями. В цих умовах доноси стали одним із поширених інструментів кар'єрного просування. Так, Андрій Омелянович Ведмедер, який у 1925–1926 рр. був завідувачем СумПТ, з 1 вересня 1929 р. став студентом авіаційної спеціальності механічного факультету Харківського технологічного інституту. У квітні 1930 р. на базі цього факультету був створений Харківський авіаційний інститут. Як пише дослідниця О. Рябченко, тодішній директор цього закладу Г. Петров у листопаді 1931 р. повідомляв у ЦК КП(б)У, що секретар партколективу А. Ведмедер замість допомоги в налагодженні роботи інституту «займався підсиджуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів»» (Рябченко О., 2012: 167). Через місяць Г. Петров був звільнений, а на його місце було призначено студента 3 курсу А. Ведмедера (Ведмедер Андрій).

У 1930 р. в СумІСВ та робітничих факультетах працювало лише 7 членів партії (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 5). З огляду на нагальну потребу в посиленні партійної присутності було ухвалено рішення закріпити на основних курсах робітничого факультету, на період проходження педагогічної практики, студентів-комуністів випускних курсів – Барабаша, Шерстюка та Коровая.

Зокрема, Коровая передбачалося призначити на посаду завідувача робітничого факультету, а інших – як лекторів. Ухвалено постанову було вирішено подати на затвердження до МПК, зважаючи на те, що інститут гостро потребував викладачів-комуністів (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 14). Олександр Іванович Коровай народився 27 вересня 1904 р. у с. Червоне Сумського району, походив з родини робітника цукрового заводу. З малих років працював в поміщицькій економії. Під час революції економію розібрали і на її місці створили радгосп, де він працював до 1920 р. У 1927 р. він вступив до СумПТ. Закінчив навчання вже після реорганізації закладу в СумІСВ (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 4. Спр. 43. Арк. 2, 2зв., 3). У вересні 1931 р. обіймав посаду завідувача кабінетом агітпропу (На будівництво аеродрому, 1931а: 4). Також у 1931-1932 рр. працював у Сумському машинобудівельному навчальному комбінаті, у 1935-1936 рр. – завідувачем Відділу народної освіти (ВНО), у 1936 р. вступив на фізико-математичний факультет Сумського державного педагогічного інституту (СумДПІ) (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 4. Спр. 43. Арк.: 2, 2зв., 3). У 1938 р. перебував секретарем партійної організації міського ВНО (Коровай, 1938: 3). Під час війни перебував на фронті, нагороджений кількома орденами. У 1946 р. перебував секретарем партійної організації СумДПІ (ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11). У січні 1947 р. відповідно до рішення обкому та міськкому КП(б)У О. Коровая було звільнено з посади секретаря партійної організації СумДПІ «за непартійну поведінку (дебос в міському військкоматі)» (ДАСО. Ф. П-1690. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1). У 1949 р. згадується як викладач Сумського будівельного технікуму (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 50), а у 1950 р. – як голова окружної виборчої комісії від партійної організації Сумської вечірньої середньої школи № 1 (Про затвердження складу, 1950: 3).

У межах сфабрикованої каральними органами справи у 1930 р. були заарештовані викладачі СумІСВ Юрій Пилипович Самброс, Аркадій Йосипович Добровольський та колишній лектор СумПТ Олександр Олексійович Бережний (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 135). О. Бережний народився 25 травня 1896 р. у с. Корчаківка Сумського району, у сім'ї службовця. Українець за національністю (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 134, 135). За матеріалами кримінальної справи, О. Бережний походив із заможної родини, його батько нібито працював управителем маєтку, що належав «поміщикові Харитоненку», а сам Бережний був активним учасником українського національного руху в період гетьманату та Директорії у м. Суми. Йому також приписували антирадянську агітацію серед учительства: він нібито говорив про необхідність «орієнтації української культури на Європу, а не на Москву», ідеї об'єднання українців сходу та заходу з метою створення самостійної держави, критично оцінював стан радянської школи, а щодо очікуваної війни висловлював припущення про «звільнення країни від більшовицького режиму» (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 131). За свідченням О. Бережного, його батько працював бухгалтером у поміщика Лещинського. Він нічого не знав про можливу службу батька в Харитоненка. Його брат, Микола, у 1919 р. разом із білогвардійцями евакуювався до Чехословаччини. Листування між ними не було. Поодинокі листи від нього надходили лише до матері. У 1914 р.

О. Бережний закінчив Сумську гімназію та вступив до Харківського університету. У травні 1916 р. добровольцем був призначений до царської армії, з якої звільнився у грудні 1917 р. У 1918 р. за правління Петлюри один місяць служив писарем у міській комендатурі м. Суми. У серпні 1918 р. продовжив навчання в Київському університеті, де перебував до травня 1919 р. Після цього переїхав до Сум, а в серпні того ж року був мобілізований у добровольчу армію, у її складі відступав до Харкова. Після встановлення радянської влади залишився в Харкові та поновив навчання в університеті. Наприкінці 1920 р. повернувся до Сум, де розпочав педагогічну діяльність (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 51). 25 листопада 1924 р. звернувся із заявою до завідувача педкурсів з проханням зарахувати його лектором хімії та біології. Працював викладачем у СумПТ (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 134, 135). На момент арешту 16 жовтня 1930 р. обіймав посаду вчителя у механіко-технічній школі. Разом із ним була заарештована також його сестра Ніна, яка протягом двох попередніх років проживала разом із ним у квартирі. У 1920 р. в м. Суми вона вже зазнавала арешту за підозрою в участі в контрреволюційній діяльності. Рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 17 серпня 1931 р. справу було закрито. (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 51).

Станом на 1 листопада 1930 р. студенти були повністю забезпечені місцями в гуртожитках, за винятком сімейних, які на той час не мали окремого житла. Стипендіальне забезпечення охоплювало близько 70% студентів, а під час проходження педагогічної практики – до 90%. Водночас розмір стипендії залишався недостатнім і становив 35 крб., а для сімейних студентів – 50 крб. Унаслідок цього інститут зіткнувся з ризиком втрати найбільш підготовленої частини студентського контингенту через складне матеріальне становище (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 7). Із матеріалів засідання партійного колективу СумІСВ 8 січня 1931 р. відомо, що Наркоматом освіти було виділено 198 стипендій на загальну суму 11 682 крб. щомісяця. Диференціація стипендій здійснювалася залежно від курсу навчання, соціального походження та активності у громадській роботі. Стипендії призначалися: робітникам – 71, селянам – 97, службовцям – 26, батракам – 4. Спеціальний фонд для студентів із сім'ями не передбачався. Робітничі факультети забезпечувалися стипендіями у повному обсязі. На тому ж засіданні було ухвалено рішення, за яким директор Прийменко та Кощенко мали до 12 січня 1931 р. закінчити роботу з виявлення та впорядкування стипендіальної документації. Після погодження з робочою частиною бюро педагогічного колективу всі матеріали планувалося надіслати до Наркомату освіти. Також передбачалося позбавляти стипендій студентів-«спекулянтів» та «розкладників виробництва». Курасову було доручено через «легку кінноту» провести відповідну роботу з виявлення осіб, які за своїм соціальним походженням не мали права на отримання стипендії (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 19).

В умовах загрозливої ситуації зі збиранням урожаю, вийшла постанова надзвичайної трійки, утвореної при міській раді. 70% службовців і студентів мали з 28 жовтня 1931 р. розпочати роботи на міських городах. У СумІСВ у

зв'язку з цим заняття були припинені, однак більшість студентів на роботи не з'явилася. За наявності у колективі інституту понад 700 осіб, 28 жовтня на городи вийшли 280 студентів, а 29 жовтня – лише 180. Як зазначала преса, причини низької явки полягали насамперед у відсутності належного прикладу з боку студентського активу, який «ховався за спинами інших» та не очолював роботу студентських груп. 29 жовтня, коли частина студентів вийшла на городи, «вожді» Шапар, Ткаченко, Сабатовський, Легкий, Панченко, Переверзев цілий день «оббивали ошурки» по місту. Увечері цього ж дня вони визначили «винних» у зриві, склавши список із 9 осіб. До нього включили й коректорку газети «Плуг і Молот» Чмирьову, незважаючи на те, що вона не була присутня на роботах через виконання своїх редакційних обов'язків, а редактор газети попередньо домовився з директором СумІСВ про надання їй відповідних відпусток. Однак саме Чмирьову та інших зі списку намагалися зробити відповідальними за те, що на роботи не вийшли півтисячі студентів (Дубовий, 1931: 3). Про характер організації збиральних робіт за участю студентів свідчить допис одного з них. З нього відомо, що 10 жовтня студенти робітфаку та СумІСВ були залучені до збирання врожаю на городах агрокомбінату. Проте особи, відповідальні за організацію робіт, не забезпечили належної підготовки. У результаті студенти змушені були виривати буряки вручну, оскільки ні копаниць, ні ножів їм не надали (Буряки доведеться, 1931: 3).

На засіданні бюро партійного колективу СумІСВ 25 грудня 1930 р., доповідач Вишняков наголосив на необхідності вжити рішучих заходів щодо окремих комуністів, які, за його словами, імітували діяльність (Путренко). Він також зазначив, що студент Пронін виявляв відсутність інтересу до навчання, малював на стінах. Доповідач звернув увагу на випадки безвідповідального ставлення викладачів до обліку успішності студентів, особливо з військових дисциплін, де облік було організовано неналежним чином, а керівник не приймав заліки. Котенко підкреслив, що частина порушень дисципліни з боку студентів, зокрема запізнення на лекції, була обумовлена недоліками в роботі їдальні: студенти вставали о 6-й годині ранку, однак снідали лише між 8 і 9 годинами, що негативно впливало на навчання. Він також звернув увагу на неналежний стан обліку успішності з анатомії та фізіології і закликав поставити перед викладацьким складом чіткі та рішучі вимоги щодо виправлення ситуації (ДАСО; Ф. П-1, Оп. 1, Спр. 15, Арк. 12). Протягом багатьох років спостерігалися систематичні проблеми з централізованим забезпеченням міських їдалень, передусім студентської. У серпні 1931 р. преса повідомляла, що якість обідів залишалася незадовільною. У меню переважали страви з круп та гороху, причому останній узагалі не мав використовуватися через наявність у ньому черви. Їдальня не була забезпечена овочами й картоплею, хоча на складі були овочі, з яких можна було приготувати повноцінні страви. Коопхарч установив ціну на першу страву у 11 коп., на другу – 14 коп., однак, незважаючи на це, студентська їдальня працювала зі збитками: лише за один місяць вони становили 10 117 крб. Міська рада декларувала намір надавати дотації на поліпшення харчування, але жодних коштів так і не виділила.

Натомість підвищила оплату за водогін та вивезення відходів. Санітарний стан їдальні був незадовільним: в приміщенні були таргани, які нерідко потрапляли в страви, а санітарний лікар допускав до використання непридатні продукти: горох із червою та зіпсовану рибу (Більше уваги, 1931: 4).

Студент Іван Соков скаржився у газеті, що у м. Суми діяли два інститути, шість технікумів і кілька робітничих факультетів, однак студенти цих закладів були змушені користуватися однією спільною їдальнею. Як наслідок, перед входом постійно утворювалися черги загальною чисельністю 200–300 осіб. Через тривале очікування значна частина студентів щоденно запізнювалася на заняття, а деякі узагалі залишалися без сніданку. Попри підвищення вартості харчування на 4 крб. 25 коп., його якість не покращилася. Завідувач їдальні не вживав заходів для зменшення черг, хоча організація видачі їжі в ранкові та вечірні години могла б суттєво розвантажити потік відвідувачів. За таких умов їдальня фактично не могла якісно обслуговувати близько 2 тис. студентів (Соков, 1931: 3). Ще в одній скарзі зазначалося, що протягом зими 1931–1932 рр. у студентській їдальні № 7 харчувалося близько 1500 студентів різних технікумів та СумІСВ, а також 300 червоноармійців. Як наслідок утворювались численні черги, що налічували тисячі осіб, у яких іноді доходило до конфліктів. Під час обіду червоноармійців приміщення було прибране, а для студентів столики залишалися без належного прибирання (Яковенко, 1932: 3). Штат студентської їдальні налічував 50 працівників. Окремі кухарі брутально відносилися до студентів. Щоправда, деякі студенти також виявляли агресивну поведінку стосовно працівників. Столова комісія, до складу якої входило чотири особи під головуванням студента СумІСВ Коломійця, обмежувалася лише записом недоліків у книзі скарг, але не вживала жодних заходів для їх усунення. З березня до кінця травня комісія вона не провела жодного засідання. У своєму дописі Савченко закликав профспілкові комітети навчальних закладів сприяти підвищенню рівня обслуговування в їдальні. Для ліквідації черг в їдальні він запропонував закріпити столи за академічними групами, що могло значно скоротити час очікування з трьох годин до 15 хвилин (Савченко, 1932: 4).

На сторінках газети «Плуг і Молот» регулярно публікувалися оголошення студентів, у яких вони повідомляли про внесені пожертви та закликали до аналогічних дій. Зокрема, Чмирьова у відповідь на заклик Павлюченка внесла 3 крб. на будівництво аеродрому та літаків у м. Суми й передала виклик В.В. Овчарову, К.Т. Андрійовій та Г. Легкому (На будівництво аеродрому, 1931b: 4). У статті директора інституту П. Гудзенко, присвяченій випускникам закладу, зазначалося, що педагогічний колектив СумІСВ здійснив передплату державної позики на суму в 123% місячної заробітної плати, тоді як студенти сплатили 100% своєї місячної стипендії (Гудзенко П., 1931: 4). В іншому повідомленні зазначалося, що під час декади оборони студенти організували суботник, працюючи протягом восьми годин на допоміжних роботах із прокладання кабелю рафцентралі. Усі зароблені кошти (59 крб.) були передані на потреби оборони. Водночас осередок ТСО при СумІСВ значно перевищив план збору коштів: замість запланованих 100 крб. було зібрано серед студентів

та викладачів 539 крб. 54 коп. Студенти також здійснили екскурсію до військової залоги, де ознайомилися з побутом червоноармійців. Під час декади оборони до осередку інституту надійшло значне число заяв на вступ до лав ТСО-Авіахіму (Міхеєв, 1931: 4). На зборах партійного колективу СумІСВ 29 грудня 1930 р. у доповіді Гуленка було зазначено, що ставлення окремих комуністів до навчання та виконання громадських обов'язків (Заводнікова, Путренка, Тертичного) потребує застосування дисциплінарних заходів, а Пронін не склав вісім навчальних дисциплін і не виявляє бажання їх скласти, оскільки, за його словами, мав намір «лише перезимувати» в інституті. Довженко відкрито заявляв про байдуже ставлення до постанов партійної організації: «ні холодно, ні жарко». Комуністи систематично запізнювалися на лекції. Було ухвалено рішення про виключення з лав партії двох студентів-комуністів, які без поважних причин не з'являлися на заняття: Іванова Панаса Васильовича, 1903 р. н., члена партії з 1928 р., та Наталуху Павла Денисовича, 1900 р. н., кандидата партії з 1929 р. (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 18).

З метою «очищення» інституту від так званих «ворожих елементів» було організовано спеціальну комісію для перевірки соціального складу студентства, зокрема через запити до попередніх місць проживання та роботи. У її діяльності активно брали участь студенти-партійці. У дописі, присвяченому випускникам СумІСВ 1932 р., зазначалося, що серед студентів «були люди в овечій шкурі (Ткаченко, Буніна, Хоменко)», однак «за проводом партії та КСМ організацій студентський колектив, професура, лектура, дали гідну відсіч вилазкам клясового ворога і їх агентурі» (90 бійців, 1932: 3). Наказом № 286 директора інституту від 21 березня 1933 р. був відрахований студент 1 курсу агробіологічного відділення М. Мірошніченко за соціальне походження: «як сина злісного нездатника хліба, позбавленого землекористування, у якого при обшукі знайдено закопаний хліб». Також у наказі зазначалося про необхідність повідомити про відрахування Буймерівську сільраду Тростянецького району (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 105). Згодом, вже після реорганізації СумІСВ в СумДПІ, його брат Олександр Тихонович Мірошніченко (1914 р. н., уродженець с. Буймер) (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 122зв.), студент 3 курсу математичного відділення, також був відрахований наказом № 45 директора СумДПІ від 6 березня 1934 р. за соціальне походження: «син куркуля – чиновника старого часу. Господарство ліквідоване, як куркульське». Копії наказу та довідки сільради були надіслані до Луганського педінституту, куди він «перебіг» (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 69 зв., 70, 70 зв.).

Студенти-активісти систематично залучалися до проведення сільськогосподарських кампаній, зокрема колективізації та розкуркулення. У лютому 1931 р. було опубліковано скаргу Савченка, який повідомляв, що студентська бригада СумІСВ, працюючи в с. Грицаківка, зіткнулася з «байдужістю» та «опортуністичним ставленням» сільського керівництва. За його словами, «на нараду сільського активу в справі засівної кампанії і колективізації (нараду скликала студентська бригада) прийшли тільки голова сільради, секретар комсомольського осередку, голова КНС. Членів сільради було на нараді тільки 5» (Савченко, 1931: 1). Студентів-активістів також

призначали секретарями колгоспних осередків. Павло Захарович Когулько, 1904 р. н., член партії з 1928 р. (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 66), у 1932–1933 н. р. навчався на 3-му курсі соціально-економічного відділення СумІСВ (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 71). 10 січня 1932 р. він був мобілізований для участі в хлібозаготівлі (Виконаймо цілком, 1932: 1) та призначений на посаду секретаря партійного осередку колгоспу ім. Молотова в с. Пушкарівка (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 71).

2 червня 1933 р. секретаріат Сумського МПК ухвалив постанову про мобілізацію населення для проведення робіт із боротьби зі шкідниками: передбачалося доручити МК ЛКСМУ організувати залучення 450 осіб у м. Суми на три дні з числа учнів шкіл, студентів технікумів, ФЗУ та інститутів для виконання робіт на бурякових плантаціях. Міську раду зобов'язували забезпечити мобілізованих харчуванням (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 107). 20 червня 1933 р. розпочалася літня екзаменаційна сесія, однак уже 24 червня студентів було мобілізовано на прополку. 8 липня сесію відновили, проте студентів знову направили на господарські роботи. Екзаменаційна сесія так і не була закінчена, а студентів перевели на наступний курс на підставі їхньої академічної успішності (Комарніцький, 2017: 261). Наказом № 337 ТВО директора СумІСВ М. Літінського від 25 червня 1933 р., у зв'язку з постановою президії міської ради про мобілізацію на проривку буряків, усі без винятку студенти СумІСВ та робітничих факультетів цього дня мали виїхати до колгоспу ім. Будьонного. До виконання цих робіт було також залучено викладацький склад і співробітників інституту та робітфаків. Відповідальним за організацію виїзду призначався С. Шумилевич, який мав у найкоротший термін подати директорові інституту план переміщення студентів і заходи щодо організації їх матеріального забезпечення (ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 13 зв., 14).

У дописі в газеті «Плуг і Молот» за грудень 1931 р. зазначалося, що в СумІСВ, де навчалася близько тисячі студентів, осередок войовничих безвірників налічував лише 37 осіб, однак навіть вони існували лише на папері (Справи безвірницької роботи, 1931: 2). У січні 1932 р. та ж газета повідомляла, що СумІСВ не мав осередку СВБ, незважаючи на те, що близько 37% студентів інституту були членами комсомолу. Загалом в м. Суми лише будівельний технікум сформував бюро осередку СВБ. На цьому процес створення організацій зупинився (Антирелігійна робота, 1932). Згодом газета повідомила про активізацію антирелігійної діяльності. Студенти-практиканти СумІСВ під керівництвом культпропу комсомольської організації заводу ім. Фрунзе та відповідального за безвірницьку роботу Легкунова провели доповіді в кількох цехах (токарному, слюсарному, ливарному та модельному), ознайомили робітників із завданнями безвірницької організації, залучили до СВБ 150 осіб та створили три осередки (Шкрьоба, 1932: 4). Активну участь в антирелігійній пропаганді брали участь студенти-партійці. Рішенням секретаріату Сумського МПК від 14 вересня 1933 р. Шапаря було направлено на роботу до редакції газети «Більшовицька зброя» на посаду завідувача відділу (ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 397). Він відповів за антирелігійну пропаганду, однак на

цій посаді перебував недовго. У квітні 1934 р. «Більшовицька зброя» повідомила про смерть колишнього студента соціально-економічного відділу СумІСВ, відповідального редактора газети та лектора Сумської партійної школи Івана Гнатовича Шапаря (Більшовицька зброя, 1934).

Висновки. Таким чином, політичні чистки та партійний активізм у СумІСВ були складовою загальносоюзної системи ідеологічного контролю над сферою вищої освіти наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. Партійні та комсомольські осередки виконували не лише організаційні, а й наглядові функції, виступаючи інструментами впровадження політичних рішень у навчально-виховний процес і повсякденне життя академічного середовища. Політичні чистки здійснювалися через механізми партійних зборів, публічної критики і морального тиску, що формувало атмосферу підвищеної підозрливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- 90 бійців, 1932 – 90 бійців культурного фронту. *Плуг і Молот*. 1932. № 101. 10 липня.
- Антирелігійна робота, 1932 – Антирелігійна робота на порозі 4 останнього року п'ятирічки є ударною. *Плуг і Молот*. 1923. № 2. 6 січня.
- Більше уваги, 1931 – Більше уваги харчуванню студентства. *Плуг і Молот*. 1931. № 84. 3 серпня.
- Більшовицька зброя, 1934 – Більшовицька зброя. 1934. № 86. 14 квітня.
- Буряки доведеться, 1931 – Буряки доведеться копати і чистити... руками. *Плуг і Молот*. 1931. № 113. 15 жовтня.
- Ведмедер Андрій – Ведмедер Андрій Омелянович. *Internet archive*. URL: <https://khai.edu.ua/university/asociaciya-vipusknikiv/nashi-rektori/vedmeder-andrij-omelyanovich/> (дата звернення: 24.10.2024).
- Виконаймо цілком, 1932 – Виконаймо цілком хлібозаготівельні плани в січні місяці. *Плуг і Молот*. 1932. № 8. 12 січня.
- Вішняков, 1931 – Вішняков. В боротьбі за кадри. *Плуг і Молот*. 1931. № 112. 13 жовтня.
- Гудзенко, 1931 – Гудзенко П. Рік праці й боротьби за радянські педагогічні кадри. *Плуг і Молот*. 1931. № 98. 6 липня.
- ДАСО – Державний архів Сумської області.
- Дубовий, 1931 – Дубовий Ілько. Переглянути керівництво, зміцнити труддисципліни. *Плуг і Молот*. 1931. № 119. 31 жовтня.
- Спик, Петренко, Семешин, 2025 – Спик Л.І., Петренко Н.М., Семешин Е.В. Викладацький склад Лебединського педагогічного технікуму та учительського інституту 1930-1953 рр.: біографічні реконструкція на основі архівних джерел. *Вісник науки і освіти*. 2025. № 7. С. 1974-1987.
- Зінченко, 1938 – Зінченко С.В. Наша школа. *Більшовицька зброя*. 1938. № 200. 1 вересня.
- Зобов'язання Степанівці, 1931 – Зобов'язання Степанівці – виконати хлібозаготівлі до 15 вересня - зірване. *Плуг і Молот*. 1931. № 104. 23 вересня.
- Комарніцький, 2017 – Комарніцький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті роки ХХ ст.). Дисертація. Кам'янець-Подільський, 2017. 682 с.
- Коровай, 1938 – Коровай. Посилюємо увагу агітаційній роботі. *Більшовицька зброя*. 1938. № 108. 14 травня.
- Міхеєв, 1931 – Міхеєв. Студенти соцвиху у декаду оборони. *Плуг і Молот*. 1931. № 12. 28 січня
- На будівництво аеродрому, 1931а – На будівництво аеродрому й двох літаків для м. Суми *Плуг і Молот*. 1931. № 101. 15 вересня.
- На будівництво аеродрому, 1931б – На будівництво аеродрому та двох літаків для м. Сум вносять і викликають. *Плуг і Молот*. 1931. № 116. 23 жовтня.
- Об'ява сумського районного комісаріату – Об'ява сумського районного комісаріату по військовим справам. *Плуг і Молот*. 1931. № 32. 20 березня.
- Об'ява, 1931 – Об'ява. *Плуг і Молот*. 1931. № 143. 30 грудня.
- Про затвердження складу, 1950 – Про затвердження складу Округних виборчих комісій по виборах до Сумської міської Ради депутатів трудящих. *Більшовицька зброя*. 1950. № 214. 25 жовтня.
- Розчавити опортунізм, 1931 – Розчавити опортунізм, виконати державні зобов'язання. *Плуг і Молот*. 1931. № 107. 30 вересня.
- Рябченко, 2012 – Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Х., 2012. 456 с.
- Савченко, 1932 – Савченко. Студентська їдальня № 7 повинна бути зразковою культурною їдальнею в місті. *Плуг і Молот*. 1932. № 70. 30 травня.

- Савченко, 1931 – Савченко. У Грицаківці панує байдужість, безвідповідальність. *Плуг і Молот*. 1931. № 21. 20 лютого.
- Самброс, 1988 – Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси. [Б. м.], 1988. 417 с.
- Семешин, 2025 – Семешин Е. Студенти Сумського інституту соціального виховання. *Litteris et Artibus: Нові горизонти: збірник матеріалів науково-практичної конференції*. Вип. X. Част. 1. Кременець, 2025. С. 97-106
- Соков, 1931 – Соков Ів. Розвантажити студентську їдальню, поліпшити якість харчування. *Плуг і Молот*. 1931. № 117. 25 жовтня
- Справи безвірницької роботи, 1931 – Справи безвірницької роботи в ІСВ занепали. *Плуг і Молот*. 1931. № 141. 26 грудня.
- ЦДАВО – Центральний Державний архів вищих органів влади та управління
- Шкрьоба, 1932 – Шкрьоба. Розгорнули безвірницьку роботу. *Плуг і Молот*. 1932. № 7. 17 січня.
- Яковенко, 1932 – Яковенко. Їдальня № 7 погано обслуговує студентів. *Плуг і Молот*. 1932. № 53. 21 квітня.

REFERENCES

- 90 biitsiv, 1932 – 90 biitsiv kulturnoho frontu [90 fighters on the cultural front]. *Pluh i Molot*. 1932. № 101. 10 lypnia. [in Ukrainian].
- Antyrelihiina robota, 1932 – Antyrelihiina robota na porozi 4 ostannoho roku p'iatyrichky ye udarnoiu [Anti-religious work on the threshold of the fourth and final year of the five-year plan is intensive] *Pluh i Molot*. 1923. № 2. 6 sichnia. [in Ukrainian].
- Bilshe uvahy, 1931 – Bilshe uvahy kharchuvanniu studentstva [More attention to student nutrition]. *Pluh i Molot*. 1931. № 84. 3 serpnia. [in Ukrainian].
- Bilshovytska zbroia, 1934 – Bilshovytska zbroia [Bolshevik Weapons]. 1934. № 86. 14 kvitnia. [in Ukrainian].
- Buriaky dovedetsia, 1931 – Buriaky dovedetsia kopaty i chystyty... rukamy [Beets will have to be dug and peeled... by hand]. *Pluh i Molot*. 1931. № 113. 15 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Vedmeder Andrii – Vedmeder Andrii Omelianovych [Vedmeder Andriy Omelyanovich]. *Internet archive*. URL: https://khai.edu.ua/university/asociaciya-vipus_knikiv/nashi-rektori/vedmeder-andrij-omelyanovich/ (data zvernennia: 24.10.2024) [in Ukrainian].
- Vykonaimo tsilkom, 1932 – Vykonaimo tsilkom khlibozahotivelni plany v sichni misiatsi [Let's carry out the work of grain procurement plans in January]. *Pluh i Molot*. 1932. № 8. 12 sichnia. [in Ukrainian].
- Vishniakov, 1931 – Vishniakov. V borotbi za kadry [In the fight for personnel]. *Pluh i Molot*. 1931. № 112. 13 zhovtnia, [in Ukrainian].
- Hudzenko, 1931 – Hudzenko P. Rik pratsi y borotby za radianski pedahohichni kadry [A year of work and struggle for Soviet pedagogical personnel]. *Pluh i Molot*. 1931. № 98. 6 lypnia [in Ukrainian].
- DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archives of Sumy Oblast] [in Ukrainian].
- Dubovyi, 1931 – Dubovyi Ilko. Perehlianyty kerivnytstvo, zmitsnyty truddystsypliny [Review management, strengthen labor discipline]. *Pluh i Molot*. 1931. № 119. 31 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Yepyk, Petrenko, Semeshyn, 2025 – Yepyk L.I., Petrenko N.M., Semeshyn E.V. Vykladatskyi sklad Lebedynskoho pedahohichnoho tekhnikumumu ta uchytelskoho instytutu 1930-1953 rr.: biohrafichni rekonstruktsiia na osnovi arkhivnykh dzherel [The teaching staff of the Lebedyn Pedagogical College and Teachers' Institute 1930-1953: biographical reconstruction based on archival sources]. *Visnyk nauky i osvity*. 2025. № 7. S. 1974–1987. [in Ukrainian].
- Zinchenko, 1938 – Zinchenko S.V. Nasha shkola [Our School]. *Bilshovytska zbroia*. 1938. № 200. 1 veresnia [in Ukrainian].
- Zoboviazannia Stepanivtsi, 1931 – Zoboviazannia Stepanivtsi – vykonaty khlibozahotivli do 15 veresnia - zirvane [Stepanivka's commitment to complete grain procurement by September 15 has been broken] *Pluh i Molot*. 1931. № 104. 23 veresnia. [in Ukrainian].
- Komarnitskyi, 2017 – Komarnitskyi O.B. Studentstvo pedahohichnykh navchalnykh zakladiv Radianskoi Ukrainy v umovakh formuvannia totalitarnoi systemy (20-30-ti roky KhKh st.) [Student population of pedagogical educational institutions of Soviet Ukraine in the conditions of the formation of a totalitarian system (20-30s of the 20th century)]. *Dysertatsiia*. Kamianets-Podilskyi, 2017. 682 s. [in Ukrainian].
- Korovai, 1938 – Korovai. Posyliuemo uvahu ahitatsiinii roboti [We are increasing our attention to campaign works]. *Bilshovytska zbroia*. 1938. № 108. 14 travnia [in Ukrainian].
- Mikheiev, 1931 – Mikheiev. Studenty sotsvykhu u dekadu oborony [Social education students during the decade of defense]. *Pluh i Molot*. 1931. № 12. 28 sichnia [in Ukrainian].
- Na buduvannia aerodromu, 1931a – Na buduvannia aerodromu y dvokh litakiv dlia m. Sumy [For the construction of an airfield and two aircraft for the city of Sumy]. *Pluh i Molot*. 1931. № 101. 15 veresnia [in Ukrainian].
- Na buduvannia aerodromu, 1931b – Na buduvannia aerodromu ta dvokh litakiv dlia m. Sum vnosiat i vyklykaiut [The construction of an airfield and two aircraft for the city of Sumy is being funded and called]. *Pluh i Molot*. 1931. № 116. 23 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Obiava sumskoho raionnoho komisariatu, 1931 – Obiava sumskoho raionnoho komisariatu po viiskovym spravam [Announcement by the Sumy District Commissariat for Military Affairs]. *Pluh i Molot*. 1931. № 32. 20 bereznia. [in Ukrainian].
- Obiava, 1931 – Obiava [Announcement]. *Pluh i Molot*. 1931. № 143. 30 hrudnia [in Ukrainian].

- Pro zatverdzhennia skladu, 1950 – Pro zatverdzhennia skladu Okruzhnykh vyborchykh komisii po vyborakh do Sumskoi miskoi Rady deputativ trudiashchykh [On approval of the composition of District Election Commissions for elections to the Sumy City Council of Workers' Deputies]. *Bilshovytska zbroia*. 1950. № 214. 25 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Rozchavyty oportunizm, 1931 – Rozchavyty oportunizm, vykonaty derzhavni zoboviazannia [Crush opportunism, fulfill state obligations]. *Pluh i Molot*. 1931. № 107. 30 veresnia. [in Ukrainian].
- Riabchenko, 2012 – Riabchenko O. Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930 kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii. [Students of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s: Practices of everyday life and conflicts of identification]. Kh., 2012, 456 s. [In Ukrainian].
- Savchenko, 1932 – Savchenko. Studentska yidalnia № 7 povynna buty zrazkovoio kulturnoio yidalneiu v misti. [Student cafeteria No. 7 should be an exemplary cultural cafeteria in the city]. *Pluh i Molot*. 1932. № 70. 30 travnia [in Ukrainian].
- Savchenko, 1931 – Savchenko. U Hrytsakivtsi panuie baiduzhist, bezvidpovidalnist [Indifference and irresponsibility reign in Hrytsakivka]. *Pluh i Molot*. 1931. № 21. 20 liutoho. [in Ukrainian].
- Sambros, 1988 – Sambros Yu. Shchabli. Mii shliakh do komunizmu: memuari narysy [My Path to Communism: Memoir Essays], [B. m.], 1988. 417 s. [in Ukrainian].
- Semeshyn, 2025 – Semeshyn E. Studenty Sumskoho instytutu sotsialnoho vykhovannia [Students of the Sumy Institute of Social Education]. *Litteris et Artibus: Novi horizonty: zbirnyk materialiv naukovo-praktychnoi konferentsii*. Vyp. Kh. Chast. 1. Kremenets, 2025. S. 97–106. [In Ukrainian].
- Sokov, 1931 – Sokov Iv. Rozvantazhyty studentsku yidalniu, polipshyty yakist kharchuvannia [Unload the student cafeteria and improve the quality of food]. *Pluh i Molot*. 1931. № 117. 25 zhovtnia [in Ukrainian].
- Spravy bezvirnytskoi roboty, 1931 – Spravy bezvirnytskoi roboty v ISV zanepaly. [Cases of unfaithful work in the ISV have declined]. *Pluh i Molot*. 1931. № 141. 26 hrudnia [in Ukrainian].
- TsDAVO – Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia [Central State Archive of Higher Authorities]. [in Ukrainian].
- Shkroba, 1932 – Shkroba. Rozghornuly bezvirnytsku robotu [They launched a faithless work]. *Pluh i Molot*. 1932. № 7. 17 sichnia. [in Ukrainian].
- Yakovenko, 1932 – Yakovenko. Yidalnia № 7 pohano obsluhovuie studentiv [Dining Hall No. 7 does not serve students well]. *Pluh i Molot*. 1932. № 53. 21 kvitnia [in Ukrainian].

Перше надходження – 17.02.2026

Прийнято до друку – 03.03.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358617

УДК 94(47)"1939/1940":355.01-025.26]:070 (477.46)](045)

Петро ГОРОХІВСЬКИЙ,
orcid.org/0000-0003-1943-8240
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
gopeiv@gmail.com

ЕЛЕМЕНТИ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» У РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКІЙ ВІЙНІ 1939–1940 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ). ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

У статті проаналізовано елементи «гібридної війни» у ході радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. на основі матеріалів місцевої преси. Особливу увагу зосереджено на інформаційно-пропагандистській політиці радянського уряду, механізмах маніпуляції громадською думкою, формуванні образу ворога, легітимації військової агресії та використанні риторики «визвольної місії» й «захисту населення».

У статті здійснено порівняльний аналіз проявів радянської інформаційної війни з сучасними формами гібридної війни Російської Федерації проти України. Виявлено сталі наративні моделі, технології дезінформації та пропагандистські прийоми, що свідчать про історичну спадковість гібридних методів ведення війни.

У підсумку зроблено висновок, що радянсько-фінська війна 1939–1940 рр. була проявом однієї з перших повноцінних реалізацій «гібридної війни» СРСР у ХХ ст. Вона, фактично, стала своєрідною матрицею гібридної агресії, де військова складова синхронно діяла з пропагандою, економічним, політичним, дипломатичним, психологічним тиском. Вона стала історичним шаблоном, який у модифікованому вигляді Росія використовує й сьогодні.

Ключові слова: радянсько-фінська війна 1939–1940 рр., «гібридна війна», регіональна преса, Хрystинівський район, інформаційна політика, пропаганда, історичні паралелі.

Petro HOROKHIVSKYI,
orcid.org/0000-0003-1943-8240
PhD in Pedagogical Sciences,
of the World History and Methodology Department
of Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
gopeiv@gmail.com

ELEMENTS OF «HYBRID WARFARE» IN THE SOVIET–FINNISH WAR OF 1939–1940 (BASED ON MATERIALS FROM THE LOCAL PRESS) HISTORICAL PARALLELS

The article provides a comprehensive analysis of the specific features of how the events of the Soviet–Finnish War of 1939–1940 were covered in the regional periodical press of the Khrystynivka district. The study is based on materials from local newspapers, which constitute an important historical source for examining the mechanisms of public opinion formation, ideological influence on the population, and memory policy under the conditions of the Soviet totalitarian regime. A significant aspect of the research is the identification of elements of “hybrid warfare” in Russia’s contemporary war of aggression against Ukraine, elements that the USSR attempted to implement during the Soviet–Finnish War of 1939–1940.

The aim of the article is, on the basis of materials from the local press, to determine the nature, content, and orientation of publications on the Soviet–Finnish conflict, to identify the specific features of the transmission of the all-Union propaganda narrative at the local level, and to trace the continuity of Soviet’s aggressive foreign policy.

Particular attention is paid to the analysis of thematic emphases, the construction of an enemy image in the public consciousness, and the methods of legitimizing military actions that were employed in publications addressed to the population of the Khrystynivka region.

The application of the principles of historicism and objectivity, along with methods of source studies, comparative-historical analysis, and discourse analysis, made it possible to trace the dynamics of the informational content of newspaper materials throughout the military campaign and to identify discrepancies between the actual events of the war and their official interpretation in the local press.

The study of the wartime theme contributed to the introduction into scholarly circulation of little-known materials from the local periodical press of the Khrystynivka district that had not previously been the subject of specialized historical analysis in the context of the Soviet–Finnish War. It also made it possible to expand understanding of the regional dimension of Soviet information policy and to deepen insight into the role of the local press as an instrument of ideological influence and the formation of collective memory.

Particular importance within the framework of this study is attached to clarifying the historical parallels between the USSR’s war against Finland and the contemporary Russian–Ukrainian war. Comparative analysis makes it possible to identify the continuity of imperial political logic, the similarity of instruments of informational influence, the mechanisms of constructing an enemy image, and the practices of legitimizing aggression in the international arena.

The conclusions made it possible to emphasize the relevance of the historical “lessons” of the Soviet–Finnish War of 1939–1940 for a contemporary understanding of the direction of the Russian Federation’s aggressive foreign policy, to clarify issues related to modern warfare, propaganda, and information security, and to underscore the importance of incorporating regional sources in order to reconstruct a more comprehensive and multidimensional picture of the past.

Keywords: Soviet–Finnish War of 1939–1940, «hybrid warfare», regional press, Khrystynivka district, Soviet propaganda, information policy, historical parallels.

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна, що розпочалася з 2014 р. і переросла у 2022 році у повномасштабну, засвідчила, що збройна агресія Російської Федерації не обмежується застосуванням регулярних військ і класичних воєнних операцій. Вона супроводжується комплексним використанням інформаційного тиску, політичних маніпуляцій, економічного шантажу, дипломатичного прикриття та спеціальних операцій, які у своїй сукупності формують явище «гібридної війни».

Показовим у цьому контексті є радянсько-фінська війна 1939–1940 рр., яку можна розглядати як один із ранніх прикладів системного застосування її елементів. Радянський Союз поєднав відкриту військову агресію з потужною пропагандистською кампанією, спробами політичної легітимації вторгнення через створення маріонеткових структур влади, інформаційною дискредитацією керівництва Фінляндії та маніпуляціями у міжнародному дипломатичному просторі. Формування так званого «уряду народної Фінляндії» в Теріюкі, риторика «захисту братнього народу» й виправдання агресії потребами безпеки Ленінграда стали ключовими інструментами радянської гібридної стратегії.

Аналіз використання елементів «гібридної війни» набуває особливої актуальності в умовах російсько-української війни ХХІ століття. Російська Федерація активно відтворює радянські підходи, застосовуючи концепцію «захисту російськомовного населення», створення квазідержавних утворень на окупованих територіях, масовані інформаційно-психологічні операції та використання історичних наративів як інструменту виправдання агресії. Отже, сучасна «гібридна війна» РФ проти України постає як еволюція радянської воєнно-політичної спадщини.

Аналіз досліджень. Проблемі радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. присвячено чимало праць багатьох вчених. Матеріали про неї приховувалися із-за невдач Червоної Армії, а окремі дослідження репрезентували лише досягнення військ РСЧА (Гетьманчук, 2006).

У сучасних дослідженнях українських і зарубіжних авторів акценти зміщуються на аналіз основних причин, природи, наслідків радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. та інших маловивчених проблем радянсько-фінляндського збройного протистояння.

Значну увагу до цієї війни приділили українські історики. Це праці М.П. Гетьманчука (Гетьманчук, 2006), В. А. Гриневича (Гриневич, 2012), В. Жежери (Жежера, 2012), Д. В. Ковальова (Ковальов, 2016), П. Кралюка (Кралюк, 2019), П. Шурхала (Шурхало, 2019), та інших (Донченко, 2019).

Важливим джерелом для написання даного дослідження стали матеріали періодичної преси, зокрема, газети «Колгоспник Христинівщини» та «Христинівський залізничник» за 1939–1940 рр. минулого століття. Аналіз матеріалів цих газет показує, як СРСР реалізовував на практиці елементи гібридної війни, поєднані з воєнною агресією. Це дасть можливість зрозуміти як сучасна Російська Федерація використовує їх у війні проти України. Це зумовлює актуальність даної роботи.

Мета статті. Метою цієї статті є дослідження на основі матеріалів місцевої преси реалізації елементів гібридної війни в радянсько-фінському конфлікті 1939–1940 рр. та виявлення історичних паралелей із сучасною російсько-українською війною.

Виклад основного матеріалу. Війна Радянського Союзу з Фінляндією була не випадковістю, а логічним проявом зовнішньої політики СРСР напередодні Другої світової війни: політики розширення впливу, перегляду кордонів і забезпечення своїх геополітичних цілей шляхом військової сили. Війна стала наслідком поєднання безпекових, територіальних і політичних амбіцій СРСР та опору Фінляндії спробам їх реалізації.

Основними проявами зовнішньої політики СРСР у кінці 30-х рр. були: політична експансія СРСР після поділу «сфер впливу» з Німеччиною, силовий тиск на сусідні держави, з метою розмістити на їх території радянські військові бази, створення буферної зони підконтрольних територій, поєднання дипломатії й сили: спочатку використання переговорів та пред'явлення ультимативних вимог, а після відмови – збройне втручання (Кралюк, 2019).

Про перебіг переговорів потягом жовтня й листопада 1939 р. між фінським і радянським урядами свідчить уміщений у газеті «Колгоспник Христинівщини» аналіз доповіді Голови РНК СРСР і Наркома Закордонних справ В. Молотова на засіданні 5-ї сесії Верховної Ради СРСР від 3 листопада 1939 р. Серед брехливих тверджень про миролюбну політику СРСР і агресивні устремління Англії і Франції, він дав розгорнуту характеристику відносинам з Фінляндією і озвучив вимоги передати взамін на певні північні території СРСР частину Карельського перешийка та дозволити розміщення радянських військових баз, відсунути кордон від Ленінграда, вважаючи це загрозою безпеці міста.

В. Молотов їдко висміяв так звану брехню закордонної преси, що СРСР хоче відібрати м. Вііпури (Виборг), північну частину Ладозького озера, передачі Аландських островів тощо, назвавши ці твердження «чистою вигадкою і брехнею»... (Про зовнішню, 1939).

У той же час СРСР активно здійснював підготовку до вторгнення у Фінляндію. Уздовж радянсько-фінського кордону концентрувалися радянські війська, будувалися комунікації, готувалися плани наступу.

Крім воєнної підготовки керівництво СРСР активно використовувало вже напрацьовані у попередніх воєнних кампаніях елементи «гібридної війни». Аналіз матеріалів місцевої преси: «Колгоспника Христинівщини» і «Христинівського залізничника», дає можливість побачити, як втілювалися у життя інформаційний, політичний, правовий, психологічний, дипломатичний, і військовий елементи цього виду війни.

Базовим і системоутворюючим елементом радянської стратегії була *інформаційно-пропагандистська війна*. Вона проявлялася у створенні в уяві радянських людей образу неминучої загрози з боку Фінляндії і твердженні про війну як «необхідну оборону», у демонізації фінського уряду, який був перешкодою у «захисті фінського народу» тощо.

Напередодні війни радянське керівництво вдалося до випробуваного прийому: провести потужну підготовчу інформаційну обробку мізків власного населення. Районна газета «Колгоспник Христинівщини» твердила, що у Фінляндії проводиться шалена антирадянська кампанія: «Правлячі кола Фінляндії безперервно заохочують антирадянську пропаганду – преса, армія, школа. Офіційні правлячі кола Фінляндії твердять, що перерва переговорів з СРСР тимчасова» (Антирадянська кампанія, 1939). 20 листопада газета «Христинівський залізничник» опублікувала статтю ТАРС «Правлячі кола Фінляндії провокують війну з СРСР», у якій стверджується, що у Фінляндії відбувається справжній воєнний психоз: у штабі фінських збройних сил розробляються плани щодо війни з СРСР, у країні ведеться безперервна шовіністична пропаганда... Вищим керівництвом фінської армії заохочується система муштри, заснована на розпалюванні ворожнечі до радянського народу... (Правлячі кола, 1939).

Радянське керівництво через засоби масової інформації (у тому числі через місцеву пресу) намагалося легітимувати, оправдати воєнну агресію, як необхідність визволення фінського народу від «буржуазного», «антинародного», маріонеткового» уряду.

Наступні статті у місцевій пресі вказують на намагання створення радянською державою *формального юридичного обґрунтування для початку воєнної агресії*. Це, практично, є одним з ключових елементів гібридного характеру цього конфлікту. Мова йде про використання приводу (*casus belli*) для початку воєнних дій. Так про «зухвалу провокацію фінляндської вояччини» 28 листопада 1939 р. розповіла газета «Колгоспник Христинівщини»: «За повідомленням штабу 157 Ленінградського округу, 26 листопада були обстріляні радянські війська, які знаходились за кілометр від границі з Фінляндією, в результаті обстрілу 3 убитих червоноармійців та 7 поранено.

Провокація викликала обурення серед місцевого населення» (Зухвала провокація, 1939).

І тут же вміщено численні дописи про мітинги робітників христинівської залізниці, райвиконкому та інших організацій з різким засудження цієї «провокації» і виявленням готовності негайно виступити на захист соціалістичної батьківщини (Мельник, 1939).

Ряд статей у місцевих газетах показують, як радянське керівництво намагалося застосовувати такий елемент «гібридної війни» як *використання міжнародної дипломатії*. Зокрема, у газеті «Христинівський залізничник» від 30 листопада вміщена розширена стаття «Відповідь радянського уряду на ноту фінляндського уряду», у якій піддано критиці намагання фінської сторони доказати, що Майнільський інцидент не був зроблений з фінської сторони і тому не є ворожим актом проти СРСР. У ноті-відповіді СРСР це категорично опротестував, відкинув фінську пропозицію створити спільну комісію для розслідування цього випадку і заявив, що СРСР надасть адекватну оцінку і відповідь на «глибоку ворожість фінляндського уряду до СРСР» (Відповідь, 1939).

1 грудня 1939 р. газета «Христинівський залізничник» вмістила «Промову по радіо Голови РНК СРСР тов. Молотова» щодо провокації в Майнілі. Він рішуче засудив агресивні дії фінляндської сторони і піддав критиці «за злісний наклеп» іноземну пресу, яка стверджує, що СРСР ставить цілі загарбання або приєднання фінляндської території. ...Це брехливі твердження, бо ми вважаємо Фінляндію незалежною і суверенною державою...» (Промова, 1939).

СРСР проводив подвійну дипломатію: публічно декларував прагнення до миру і паралельно готував і здійснював військову агресію, використовував механізми міжнародного тиску та дезінформації. Зокрема, в газеті «Колгоспник Христинівщини» від 3 грудня 1939 р. розповідається про прийом тов. Молотовим американського посла п. Штейнгарта і запевнення його, що СРСР не втручається у внутрішні справи Фінляндії і поважає її суверенітет, а все те, що там відбувається, то є «внутрішнім фінляндським конфліктом»... (Прийом, 1939).

Ті ж самі наративи радянські дипломати поширювали на міжнародній арені, паралельно намагаючись мінімізувати зовнішню допомогу Фінляндії країнами Скандинавії. Про це говориться у статті «До радянсько-шведських і радянсько-норвезьких відносин» у газеті «Колгоспник Христинівщини» від 3 грудня 1939 р. (До радянсько-шведських, 1939). Тобто ці публікації стверджують, що СРСР активно використовував такий елемент «гібридної війни» як *маніпуляція міжнародною реакцією на дії СРСР*.

Про те, що керівництво Радянського Союзу використовувало такий елемент «гібридної війни» як *псевдодержавна гібридна стратегія*, свідчить негайне створення маріонеткової альтернативної держави ««Фінляндська Демократична Республіка», очолюваної фінським комуністом Отто Куусіненем і моментальне її визнання радянським керівництвом. Це дозволяло радянському керівництву оправдовувати факт агресії, представляти війну як «внутрішній конфлікт», легалізувати вторгнення з формально-правової точки зору.

Відповідно, це знайшло своє відображення у місцевій пресі: «...1 грудня у місті Терріюкі утворився новий уряд Фінляндії, який випустив декларацію з викладом своєї програми» (Утворення, 1939). Також були статті від 5 грудня 1939 р., які повідомляли про укладення договору про взаємодопомогу і дружбу між двома державами (Декларація, 1939).

Деякі елементи «гібридної війни» СРСР проти Фінляндії були менш помітними і не передбаченими для їх оприлюднення у засобах масової інформації. Це *підривна діяльність і агентурні мережі, психологічний тиск і демонстрація «переваги сил», економічно-ресурсний тиск* та інші.

Проте явним елементом, який активно відображався у ЗМІ, це *військова складова* як частина гібридної моделі зовнішньополітичного курсу СРСР. Публікацій у пресі на початку було багато, бо були великі надії на швидку перемогу над слабким противником. «Блискавична війна» мала закінчитися до 21 першого грудня 1939 р., до 60-річчя з дня народження Й. Сталіна. Практично у кожному номері місцевих газет публікувалися Оперативні зведення штабу Ленінградського воєнного округу з переможними реляціями (Оперативні зведення, 1939, 1940), аж поки у середині грудня фінські війська не розгромили під Суомусалмі 163-ю стрілецьку дивізію, а потім на Раатській дорозі – 44-у дивізію ім. М. Щорса. Наступ призупинився і призупинилися переможні дописи.

Важливою складовою цього елемента «гібридної війни» було *замовчування реальних втрат Червоної армії*. Показовою є стаття у газеті «Колгоспник Христинівщини» від 16 січня 1940 р «Спростування штабу Ленінградського військового округу» про нібито брехливі твердження фінської, французького видання Гавас та інших зарубіжних видань про повний розгром 44-ї дивізії (Спростування, 1940).

Але у газеті була опублікована стаття «Від перемог і до перемог», у якій зазначалося: «...Бійці і командири Червоної армії проявляють зразки мужності і героїзму, подаючи допомогу фінському народові, що бореться за демократію і незалежність проти своїх запеклих ворогів – маннергеймів і таннерів» (Від перемог, 1940).

Також появилася багато дописів у рубриці «Листи з Червоної армії». Як наприклад, лист червоноармійця П. Інтюка до своїх односельців с. Івангород, у якому він писав: «...Перебуваю я тепер на фронті. Наша артилерія, де я служу, громить білофінів, аж пір'я з них летить»... (Інтюк, 1940).

Війна тривала 105 днів. СРСР втратив за різними підрахунками, від 126 тис. до 422 тис. солдатів, а разом з пораненими, обмороженими і полоненими – від 422 до 722 тис. солдатів (Донченко, 2019: 90). І хоча вдалося змусити Фінляндію піти на укладення миру, вирішити територіальні питання, це була «піррова перемога», ганебна, тому її ніколи не згадували і не святкували.

Величезними були втрати на дипломатичному рівні, оскільки СРСР був виключений з Ліги Націй як агресор і поставлений на один рівень з нацистською Німеччиною. Ця війна підштовхнула А. Гітлера до нападу на СРСР, якого він охарактеризував як «глиняного колоса», що потягнуло за собою багатомільйонні людські жертви.

Після розпаду СРСР Російська Федерація успадкувала не лише економічні активи, але й зовнішньополітичні амбіції і агресію. Після приходу до влади В. Путіна і його однодумців Росія розпочала активно застосовувати елементи «гібридної війни», які вона використала для підготовки до війни і як супровід збройної агресії проти України.

Порівняльний аналіз російсько-фінської війни 1939–1940 років та сучасної війни Росії проти України дозволяє виокремити низку стійких закономірностей у зовнішньополітичній та військовій стратегії російської держави. Незважаючи на відмінності історичного контексту, міжнародної системи та рівня технологічного розвитку, обидві війни демонструють подібну логіку дій агресора, що поєднує військову силу з інформаційними, політичними, економічними, правовими та психологічними інструментами. Порівняння двох воєн дозволило виокремити наступні паралелі.

1. Провокація як інструмент легітимації агресії

Цю функцію у сучасній російсько-українській війні виконують заяви про нібито «обстріли Донбасу» («восем лет дамбілі Бамбас»), «терористичні акти» або «геноцид російськомовного населення». В обох випадках створення штучного приводу до агресії слугувало засобом перекладання відповідальності за агресію на державу-жертву.

2. Недооцінка оборонного потенціалу супротивника

У плануванні російської кампанії проти України у 2022 р. передбачалося швидке захоплення ключових політичних центрів. В обох випадках агресор зіткнувся з несподівано високим рівнем національної мобілізації та стійкості оборони.

3. Інформаційно-пропагандистський супровід війни

У сучасній війні проти України Російська Федерація використовує риторику загрози з боку НАТО, «утисків російськомовного населення» чи «неонацизму», наративи «денацифікації» та «демлітаризації», супроводжувані суворим контролем інформаційного простору всередині своєї країни. Відбувається системна підміна понять і перекручення реальності з метою легітимації воєнних дій у свідомості власного населення і намагання ввести в оману світ.

4. Створення маріонеткових політичних утворень

У контексті російсько-української війни аналогічну роль відіграють квазідержавні утворення на окупованих територіях України, включно з так званими «ДНР» і «ЛНР», а також окупаційні адміністрації, легітимізовані через псевдореферендуми. Цей механізм дозволяє агресору представити міждержавний конфлікт як внутрішньополітичний, як засіб маскування агресії та підриву міжнародно-правових норм.

5. Дегуманізація противника

У сучасній російській риториці українці постають як «нацисти», «маріонетки Заходу» або як спільнота, позбавлена права на власну державність. Дегуманізація противника є ключовим психологічним механізмом, що сприяє виправданню масового насильства.

6. Поєднання воєнного терору з інформаційним запереченням

Аналогічна практика спостерігається у сучасній війні проти України, де масовані удари по цивільній інфраструктурі поєднуються з офіційним запереченням воєнних злочинів або перекладанням відповідальності на українську сторону.

7. Використання дипломатії як тактичного інструмента

У сучасній війні Росія використовувала переговори та міжнародні угоди як засіб виграшу часу і досягнення оперативних переваг. Дипломатія розглядається не як механізм врегулювання проблем, а як елемент гібридної стратегії.

8. Маніпуляція нормами міжнародного права

У сучасному випадку Російська Федерація систематично порушує норми міжнародного права, намагається використати міжнародні інституції для інформаційних маневрів, затягування часу, дезорієнтації партнерів і зменшення зовнішнього тиску.

Висновки. Радянсько-фінська війна 1939–1940 рр. була проявом однієї з перших повноцінних реалізацій «гібридної війни» СРСР у ХХ ст. Вона, фактично, стала своєрідною матрицею гібридної агресії, де військова складова синхронно діяла з пропагандою, економічним, політичним, дипломатичним, психологічним тиском. Вона стала історичним шаблоном, який у модифікованому вигляді Росія використовує й сьогодні.

Місцева преса Христинівського району Київської області виступає важливим історичним джерелом для дослідження російсько-фінської війни 1939–1940 років не лише як воєнного конфлікту, але й як інформаційно-ідеологічного явища.

Дослідження показує, що аналіз гібридних методів ведення СРСР війни у ХХ ст. дозволяє розпізнавати сучасні маніпуляції та пропагандистські стратегії РФ. Це має практичне значення для підготовки навчальних курсів з історії, контрпропаганди та медіаграмотності, що може бути важливим для наступних досліджень даної теми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Антирадянська кампанія, 1939 – Антирадянська кампанія в Фінляндії. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 18 листопада.
- Від перемог, 1940 – Від перемог і до перемог. *Христинівський залізничник*. 1940. 1 січня.
- Відповідь, 1939 – Відповідь радянського уряду на ноту фінляндського уряду. *Христинівський залізничник*. 1939. 30 листопада.
- Гетьманчук, 2006 – Гетьманчук М. П. Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. та особливості її відображення в сучасній російській історіографії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 2006. № 555: Держава та армія. С. 112–113.
- Гриневич, 2012 – Гриневич В. А. Радянсько-Фінляндська війна 1939–1940. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Radiansko_finliandska_1939_1940
- Декларація, 1939 – Декларація Народного Уряду Фінляндії. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 4 грудня.
- Донченко, 2019 – Донченко С. Радянсько-фінська війна. Дніпровський державний технічний університет. *ГРАНІ*. Том 22 № 6. 2019. С. 86–95.
- До радянсько-шведських, 1939 – До радянсько-шведських і радянсько-норвезьких відносин. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 3 грудня.
- Жежера, 2012 – Жежера В. У Фінляндії загинуло більше, ніж в Афганістані. *Gazeta.ua*. 2012. 4 грудня.
- Зухвала провокація, 1939 – Зухвала провокація фінляндської воячини. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 28 листопада.

- Інтюк, 1940 – Інтюк П. Лист з Червоної Армії. *Колгоспник Христинівщини*. 1940. 16 лютого.
- Ковальов, Якуба, 2016 – Ковальов Д., Якуба Ю. Як українці зупинили сталінську агресію у Фінляндії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA>
- Крالیук, 2019 – Крالیук П. Радянсько-фінська війна 1939–1940 років: уроки для сучасної України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30299641.html>
- Мельник, 1939 – Мельник Дамо по руках знахабнілим провокаторам війни. *Христинівський залізничник*. 1939. 28 листопада.
- Оперативні зведення, 1939, 1940 – Оперативні зведення штабу Ленінградського Військового Округу. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. грудень. 1940. січень-березень.
- Правлячі кола, 1939 – Правлячі кола Фінляндії провокують війну з СРСР. *Христинівський залізничник*. 1939. 20 листопада.
- Прийом, 1939 – Прийом тов. Молотовим американського посла п. Штейнгарта. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 3 грудня.
- Про зовнішню, 1939 – Про зовнішню політику Радянського Союзу. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 3 листопада.
- Промова, 1939 – Промова по радіо голови Ради Народних Комісарів СРСР т. Молотова. *Христинівський залізничник*. 1939. 1 грудня.
- Спростування, 1940 – Спростування штабу Ленінградського Військового Округу. *Колгоспник Христинівщини*. 1940. 20 січня.
- Утворення, 1939 – Утворення нового уряду Фінляндії. *Колгоспник Христинівщини*. 1939. 3 грудня.
- Шурхало, 2019 – Шурхало Д. Українці в радянсько-фінській війні. *GRANI*. 22(6) 2019. URL: <https://www.Radiosvoboda.org/a/28180903.html> www.grani.org.ua 95.

REFERENCES

- Antyradianska kampaniia, 1939 – Antyradianska kampaniia v Finliandii [Anti-Soviet Campaign in Finland]. *Kolhosponyk Khrystynivshchyny*. 1939. 18 lystopada [in Ukrainian].
- Vid peremoh, 1940 – Vid peremoh do peremoh [From Victory to Victory]. *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 1940. 1 sichnia [in Ukrainian].
- Vidpovid, 1939 – Vidpovid radianskoho uriadu na notu finliandskoho uriadu [The Response of the Soviet Government to the Note of the Finnish Government]. *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 1939. 30 lystopada [in Ukrainian].
- Hetmanchuk, 2006 – Hetmanchuk, M. P. Radiansko-finliandska viina 1939–1940 rr. ta osoblyvosti yii vidobrazhennia v suchasni rosiiskii istoriohrafii [The Soviet–Finnish War (1939–1940) and Its Interpretation in Contemporary Russian Historiography]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”*. 2006. No. 555: Derzhava ta armiia. S. 112–113 [in Ukrainian].
- Hrynevych, 2012 – Hrynevych, V. A. Radiansko-Finliandska viina 1939–1940 [The Soviet–Finnish War of 1939–1940]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Radiansko_finliandska_1939_1940 [in Ukrainian].
- Deklaratsiia, 1939 – Deklaratsiia Narodnoho Uriadu Finliandii [Declaration of the People’s Government of Finland]. *Kolhosponyk Khrystynivshchyny*. 1939. 4 hrudnia [in Ukrainian].
- Donchenko, 2019 – Donchenko, S. Radiansko-finska viina [The Soviet–Finnish War]. *Dniprovskiy derzhavnyi tekhnichnyi universytet. HRANI*. Tom 22, No. 6, 2019, S. 86–95 [in Ukrainian].
- Do radiansko-shvedskykh, 1939 – Do radiansko-shvedskykh i radiansko-norvezkykh vidnosyn [On Soviet–Swedish and Soviet–Norwegian Relations]. *Kolhosponyk Khrystynivshchyny*. 1939. 3 hrudnia [in Ukrainian].
- Zhezhera, 2012 – Zhezhera, V. U Finliandii zahynulo bilshe, nizh v Afhanistani [More People Died in Finland than in Afghanistan]. *Gazeta.ua*. 2012. 4 hrudnia [in Ukrainian].
- Zukhvala provokatsiia, 1939 – Zukhvala provokatsiia finliandskoi voiachchyny [An Insolent Provocation by the Finnish Military]. *Kolhosponyk Khrystynivshchyny*. 1939. 28 lystopada [in Ukrainian].
- Intiuk, 1940 – Intiuk, P. Lyst z Chervonoj Armii [Letter from the Red Army]. *Kolhosponyk Khrystynivshchyny*. 1940. 16 liutoho [in Ukrainian].
- Kovaliov, Yakuba, 2016 – Kovaliov, D., Yakuba, Yu. Yak ukraintsi zupynyly stalinsku ahresiiu u Finliandii [How Ukrainians Stopped Stalin’s Aggression in Finland]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Radiansko-finska_viina [in Ukrainian].
- Kraliuk, 2019 – Kraliuk, P. Radiansko-finska viina 1939–1940 rokiv: uroky dlia suchasnoi Ukrainy [The Soviet–Finnish War of 1939–1940: Lessons for Contemporary Ukraine]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30299641.html> [in Ukrainian].
- Melnyk, 1939 – Melnyk. Damo po rukakh znakhablym provokatoram viiny [Let Us Strike the Hands of the Brazen War Provocateurs]. *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 1939. 28 lystopada [in Ukrainian].
- Operatyvni zvedennia, 1939, 1940 – Operatyvni zvedennia shtabu Leninhradskoho Viiskovoho Okruhu [Operational Reports of the Headquarters of the Leningrad Military District]. *Kolhosponyk Khrystynivshchyny*. 1939, hruden; 1940, sichen–berezen [in Ukrainian].
- Pravliachi kola, 1939 – Pravliachi kola Finliandii provokuiut viinu z SRSR [The Ruling Circles of Finland Are Provoking a War with the USSR]. *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 1939. 20 lystopada [in Ukrainian].
- Pryiom, 1939 – Pryiom tov. Molotovym amerykanskooho posla p. Shteinharta [Reception of the American Ambassador

Mr. Steinhardt by Comrade Molotov]. *Kolhosnyk Khrystynivshchyny*. 1939. 3 hrudnia [in Ukrainian].
Pro zovnishniu, 1939 – Pro zovnishniu polityku Radianskoho Soiuzu [On the Foreign Policy of the Soviet Union].
Kolhosnyk Khrystynivshchyny. 1939. 3 lystopada [in Ukrainian].
Promova, 1939 – Promova po radio holovy Rady Narodnykh Komisariv SRSR tov. Molotova [Radio Address by the
Chairman of the Council of People’s Commissars of the USSR, Comrade Molotov]. *Khrystynivskiy zaliznychnyk*. 1939.
1 hrudnia [in Ukrainian].
Sprostuvannia, 1940 – Sprostuvannia shtabu Leninhradskoho Viiskovoho Okruhu [Refutation by the Headquarters of
the Leningrad Military District]. *Kolhosnyk Khrystynivshchyny*. 1940. 20 sichnia [in Ukrainian].
Utvorennia, 1939 – Utvorennia novoho uriadu Finliandii [Formation of a New Government in Finland]. *Kolhosnyk
Khrystynivshchyny*. 1939. 3 hrudnia [in Ukrainian].
Shurkhalo, 2019 – Shurkhalo, D. Ukrainci v radiansko-finskii viini [Ukrainians in the Soviet–Finnish War]. *HRANI*.
Vol. 22, No. 6, 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28180903.html> [in Ukrainian].

Перше надходження – 13.02.2026
Прийнято до друку – 24.03.2026
Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358634
УДК 94:314.15-057.56(410)"2004/2016"

Вадим ДЕГТЯРЬОВ,
orcid.org/0009-0009-3829-3236
здобувач III (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
за спеціальністю 032 Історія та археологія
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка
(Україна, Суми)
vadymdehtiarov42@gmail.com

МІГРАЦІЙНИЙ ФАКТОР У ТРАНСФОРМАЦІЇ БРИТАНСЬКОГО ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ (2004–2016)

У статті досліджується структурна та ідеологічна трансформація британського євроскептицизму в період з 2004 по 2016 роки. Доводиться, що розширення ЄС 2004 р. та подальший демографічний шок стали ключовими каталізаторами зміни природи євроскептицизму, перетворивши його з елітарного політико-економічного дискурсу на потужний масовий рух. Злам традиційної «термостатичної моделі» реагування на міграцію внаслідок принципу вільного пересування в ЄС поглибив інституційну кризу та підірвав довіру до політичного істеблішменту. Аналізується роль асиметричного соціально-економічного впливу міграції та конструювання «етнічної загрози» в медійному просторі. Досліджено механізм концептуального злиття питань міграції та європейської інтеграції у масовій свідомості та їх успішну інструменталізацію Партією незалежності Сполученого Королівства (ПНСК). Робиться висновок, що неможливість врегулювати міграційну політику в межах ЄС стала однією з найважливіших чинників поразки євроінтеграційного курсу на референдумі 2016 р.

Ключові слова: Велика Британія, євроскептицизм, розширення ЄС 2004 р., Партія незалежності Сполученого Королівства, Брекзїт, «термостатична модель».

Vadym DEHTIAROV,
orcid.org/0009-0009-3829-3236
PhD Student (Specialty 032 History and Archaeology),
Sumy State Pedagogical University
named after A.S. Makarenko
(Ukraine, Sumy)
vadymdehtiarov42@gmail.com

THE MIGRATION FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF BRITISH EUROSCEPTICISM (2004–2016)

The article addresses the ideological transformation of British Euroscepticism between 2004 and 2016. Historically, opposition to the European Union in the UK was based on economic pragmatism and parliamentary sovereignty. However, the unprecedented influx of immigrants from Central and Eastern Europe altered the political landscape, triggering a deep institutional crisis. The main thesis of the article is that the migration factor, catalyzed by the 2004 EU enlargement, served as the fundamental driver that transformed British Euroscepticism from an elitist discourse into a mass populist movement, ultimately leading to Brexit.

The first argument proving this thesis relates to the institutional breakdown of the traditional "thermostatic model" of British migration policy. Before 2004, the government regulated migration in response to public concerns. However, the decision not to impose transitional controls on A8 countries, combined with the EU's free movement principle, deprived London of its regulatory levers. This paralysis demonstrated a loss of control over borders, directly linking EU membership with institutional impotence.

The second argument demonstrating the thesis is based on the asymmetrical socio-economic consequences of migration that actualized an "ethnic threat". The mass arrival of European workers caused occupational downgrading and wage stagnation in low-skilled sectors, putting pressure on social infrastructure. These material grievances disproportionately affected the "left-behind" demographics, transforming economic dissatisfaction into identity-based anxieties and a radical defense of national identity.

The third argument supporting the thesis lies in the conceptual fusion of migration and EU membership constructed by the media and instrumentalized by politicians. The tabloid press utilized negativity bias to frame migrants as a threat, merging integration, immigration, and political integrity into a single narrative. This discursive fusion created an opportunity for the UK Independence Party (UKIP) to mobilize the protest electorate, turning Euroscepticism into a mainstream political weapon.

In conclusion, the main thesis of the article is that the post-2004 migration wave fundamentally restructured British Euroscepticism into a mass populist force causing Brexit. This is proved by the following arguments: the destruction of the thermostatic model of migration control, the socio-economic marginalization fueling ethnic threats, and the political instrumentalization of these fears through the "Take back control" narrative. Thus, it can be stated that the thesis is fully proven.

The article demonstrates that between 2004 and 2016, British Euroscepticism transformed from an elite political and economic discourse into a powerful mass movement, with migration acting as a fundamental catalyst. The 2004 enlargement of the European Union and the unprecedented inflow of workers from the A8 countries led to a breakdown of the traditional "thermostatic model" of political responsiveness: due to the European principle of free movement, London effectively lost sovereign control over migration flows.

Keywords: United Kingdom, Euroscepticism, 2004 EU enlargement, UK Independence Party (UKIP), Brexit, "thermostatic model", ethnic threat.

Постановка проблеми. Результати референдуму 2016 р. щодо виходу Великої Британії з ЄС виявили глибоку трансформацію британського євроскептицизму: з елітарного політико-економічного дискурсу він перетворився на потужний масовий рух. Поширене пояснення цього феномену здебільшого зводиться до загального зростання антиінтеграційних настроїв, однак такий підхід не розкриває окремих причин, зокрема ролі міграційної кризи як фундаментального рушія цих змін. Таким чином, наукова проблема полягає у визначенні та аналізі механізмів, за допомогою яких міграційний чинник (після розширення ЄС 2004 р.) докорінно змінив ідеологічну природу та соціальну базу євроскептицизму, призвівши до зламу традиційної партійної системи Великої Британії.

Аналіз досліджень. Феномен британського євроскептицизму та міграційна криза стали предметом низки ґрунтовних досліджень у західній та вітчизняній історії та політології. Демографічні та соціально-економічні наслідки розширення ЄС 2004 р., зокрема тиск на ринок праці та становище групи так званих «залишених позаду», проаналізовано у працях С. Лонгі, М. Рокіцкі (Longhi, Rokicka, 2012), С. Беккера та Т. Фетцера (Becker, Fetzer,

2016). Концептуалізацію проблеми ідентичності, теорію «етнічної загрози» та медійне конструювання «іншості» дослідили М. ван Клінгерен (van Klingeren, 2014), Л. Данель (Danel, 2021), Д. Дікон і Д. Рінг (Deacon, Wring, 2014). Політичний вимір та електоральну поведінку, зокрема коцепцію зламу «термостатичної моделі» та інструменталізацію проблеми Партією незалежності Сполученого Королівства (ПНСК), розкрито в роботах Е. Філдгауса (Fieldhouse et al., 2020), М. Гудвіна, К. Мілаццо (Goodwin, Milazzo, 2017). В українській науці вплив євроскептицизму на партійну систему ґрунтовно висвітлено І. Грідіною та ін. (Gridina et al., 2023)

Таким чином, у західній та вітчизняній історіографії детально вивчено окремі виміри міграційного впливу. Проте ці аспекти здебільшого розглядаються ізольовано. Це створює потребу в синтетичній праці, яка б поєднала ці підходи і простежила безперервний ланцюг трансформації – від демографічного шоку через його медійне конструювання до партійної інструменталізації, що і є завданням даної статті.

Метою статті є комплексний аналіз ролі міграційного фактора у структурній та ідеологічній трансформації британського євроскептицизму в період з 2004 по 2016 рік.

Виклад основного матеріалу. Поворотним моментом у новітній історії британського євроскептицизму, що кардинально змінив його соціальну базу та ідеологічне наповнення, стало розширення Європейського Союзу у 2004 р. До цього часу ставлення до європейської інтеграції у Великій Британії переважно оберталось навколо економічного прагматизму та дискусій про межі національного суверенітету. Однак прихід до влади уряду «Нових Лейбористів» на чолі з Т. Блером, який узяв амбітний курс на «прагматичний проєвропеїзм» та посилення лідерства Британії в ЄС, мимоволі заклав передумови для безпрецедентного демографічного шоку. Ключовим каталізатором цього процесу стало рішення (The Accession, 2004) уряду не запроваджувати семирічні перехідні обмеження на вільне пересування робочої сили для громадян восьми нових держав-членів (країн А8). На відміну від Німеччини, Франції та більшості інших «старих» членів ЄС, які скористалися цим правом, Лондон (разом з Ірландією та Швецією) відкрив свої кордони негайно (Longhi, Rokicka, 2012: 5).

Варто зазначити, що Велика Британія історично мала значний досвід прийому іноземної робочої сили, проте природа цього явища до 2004 р. була принципово іншою. Традиційний міграційний приплив у період після Другої світової війни формувався переважно за рахунок вихідців із країн Співдружності (зокрема, Індії, Пакистану та держав Карибського басейну). Ця хвиля мала яскраво виражений урбанізований характер, концентруючись у великих космополітичних мегаполісах. Що найважливіше, обсяги цієї традиційної міграції повністю підпорядковувалися національному законодавству, і британський парламент зберігав суверенне право квотувати її у відповідь на економічні виклики. Натомість розширення ЄС 2004 р. докорінно зламало цей історичний патерн, позбавивши уряд звичних інструментів контролю (Evans, Mellon, 2018).

Рішення уряду Т. Блера відмовитися від перехідних обмежень базувалося не стільки на довгостроковій візії, скільки на хибних аналітичних розрахунках. Фундаментом для урядового рішення став звіт (Dustmann et al., 2003) Міністерства внутрішніх справ Великої Британії, підготовлений у 2003 р. Згідно з цим документом, прогнозований нетто-приплив мігрантів з країн А8 мав бути «відносно невеликим» і становити від 5 000 до 13 000 осіб на рік. Цей прогноз виявився фатальною політичною помилкою. Як зазначають дослідники (Fieldhouse et al., 2020: 78–79), автори звіту не врахували того факту, що через закриття ринків праці в інших великих європейських економіках, міграційні потоки з Центральної та Східної Європи неминуче переорієнтуються саме на Британію.

Зіткнення оптимістичних урядових очікувань із демографічною реальністю виявилось разючим. Замість прогнозованих кількох десятків тисяч, фактичні масштаби міграції набули характеру справжнього шоку пропозиції на ринку праці. За оцінками британських дослідників (Sumption, Somerville, 2010: 13), лише у період з травня 2004 р. по вересень 2009 р. до Великої Британії прибуло близько 1,5 мільйона працівників із країн А8, переважну більшість з яких становили громадяни Польщі. Фактичні темпи щорічного приросту робочої сили з нових країн-членів ЄС наблизилися до 127 тисяч осіб, що у десятки разів перевищувало урядові розрахунки (Evans, Mellon, 2018).

Для уряду «Нових Лейбористів» цей масовий приплив став не лише адміністративним викликом, а й джерелом глибокої кризи довіри. Європейський інтеграційний проєкт, який Т. Блер намагався продати британському електорату як економічно вигідний і контрольований, раптово обернувся втратою контролю над власними кордонами, заклавши структурні передумови для подальшого зламу традиційних механізмів британської внутрішньої політики.

Якісний вимір цього демографічного шоку виявився не менш значущим за кількісний. Якщо історично трудова міграція у Великій Британії (зокрема з країн Співдружності) мала переважно урбанізований характер і концентрувалася в мегаполісах, насамперед у Лондоні (Longhi, Rokicka, 2012: 6), то після 2004 р. ситуація кардинально змінилася. Новоприбулі громадяни країн А8 почали масово осідати в провінційних, промислових та сільських регіонах, таких як Східна Англія чи Мідлендс, які до того не мали значного досвіду взаємодії з іноземною робочою силою (Sumption, Somerville, 2010: 19). Така безпрецедентна географічна дисперсія призвела до того, що наслідки міграції стали візуально й соціально відчутними для тих сегментів британського суспільства, які раніше були дистанційовані від цього явища.

На тлі цих стрімких демографічних змін у британській політичній системі відбувся глибокий інституційний збій, який політологи Дж. Еванс та Дж. Меллон (Evans, Mellon, 2018) влучно описують як злам «термостатичної моделі» політичного реагування. Традиційно британська імміграційна політика працювала за принципом своєрідного соціального термостата: щойно в суспільстві зростав рівень занепокоєння щодо напливу мігрантів, уряди – як консервативні, так і лейбористські – реагували ухваленням жорсткішого

імміграційного законодавства та зменшенням квот. Цей механізм дозволяв політичному істеблішменту ефективно «знижувати градус» суспільної напруги та підтримувати легітимність влади.

Однак принцип вільного пересування робочої сили, що є фундаментальним стовпом законодавства Європейського Союзу, де-факто позбавив Лондон звичних суверенних важелів впливу. Зіткнувшись із різким зростанням суспільного невдоволення після 2004 р., британський уряд виявився юридично та інституційно неспроможним обмежити міграційні потоки з країн ЄС (Evans, Mellon, 2018). Відсутність звичної обмежувальної реакції держави на чіткий суспільний запит стала для британського виборця наочною демонстрацією втрати національного суверенітету.

Ця системна паралізованість мала далекосяжні наслідки для партійного ландшафту. Вона не лише підірвала довіру до мейнстримних партій, які виглядали безпорадними перед обличчям відкритості кордонів, а й як пишуть деякі дослідники (Fieldhouse et al., 2020: 5, 74) завершила процес злиття раніше відокремлених суспільно-політичних категорій. Відтепер членство в Європейському Союзі асоціювалося в масовій свідомості не з абстрактними економічними перевагами єдиного ринку, а з цілком конкретною втратою контролю над власною державою. Це, своєю чергою, підготувало ґрунт для трансформації соціально-економічного невдоволення у глибше відчуття загрози.

Інституційна криза управління міграцією, спричинена розширенням ЄС у 2004 р., неминуче трансформувалася в масштабні соціально-економічні виклики для Великої Британії. Масовий приплив громадян з країн А8 суттєво змінив структурну динаміку британського ринку праці, створивши безпрецедентний тиск на його нижні сегменти (Becker, Fetzer, 2016: 30).

Характерною особливістю цієї міграційної хвилі став феномен «професійного зниження» (occupational downgrading), ґрунтовно досліджений С. Лонгі та М. Рокіцкою (Longhi, Rokicka, 2012: 6). Аналіз демографічного профілю новоприбулих європейців свідчив, що, попри відносно високий рівень освіти (часто вищий, ніж у середньостатистичного британського робітника), вони масово погоджувалися на низькокваліфіковану роботу, яка не відповідала їхній кваліфікації (Sumption, Somerville, 2010: 16). У поєднанні з готовністю мігрантів працювати за мінімальну оплату праці, це призвело до різкого загострення конкуренції в секторах економіки з низькою доданою вартістю: сільському господарстві, будівництві, сфері обслуговування та харчовій промисловості (Longhi, Rokicka, 2012: 6, 16).

Такий шок пропозиції на ринку праці мав яскраво виражені асиметричні наслідки. Емпіричні дослідження, зокрема С. Беккера та Т. Фетцера (Becker, Fetzer, 2016: 30), фіксують, що цей вплив спричинив стагнацію заробітних плат та сформував так званий «зарплатний штраф» (wage penalty) виключно для працівників на нижньому кінці розподілу доходів.

Окрім прямого впливу на ринок праці, стрімке збільшення населення в провінційних містах і містечках створило надмірне навантаження на місцеву соціальну інфраструктуру. Оскільки британський уряд в умовах політики

жорсткої економії після фінансової кризи 2008 р. відчутно скорочував державні видатки, зростаючий попит на послуги Національної служби охорони здоров'я, соціальне житло та шкільну освіту не компенсувався відповідним розширенням їх фінансування (Becker, Fetzner, 2016: 37). Як зазначає Ш. Малік, це призвело до того, що черги до лікарів та дефіцит доступного житла почали прямо асоціюватися у масовій свідомості з присутністю європейських мігрантів (Malik, 2018: 98).

Як наслідок, виник глибокий розрив між макроекономічними показниками (загальним зростанням ВВП, яким апелювали прихильники євроінтеграції) та мікроекономічною реальністю, яку відчували пересічні британці. Усі ці соціально-економічні наслідки непропорційно сильно вдарили по традиційному британському робітничому класу та вразливих верствах населення, які в політологічному дискурсі концептуалізуються як категорія «залишених позаду» (left-behind). Для цієї демографічної групи погіршення життєвих стандартів та економічна незахищеність, посилені загальними наслідками глобалізації, стали стійко асоціюватися з європейською інтеграцією та неконтрольованим впливом іноземців (Malik, 2018: 93). Усвідомлення того, що плодами єдиного європейського ринку користуються переважно великі корпорації та освічений міський середній клас, тоді як тягар конкуренції лягає на плечі низів, формувало стійкий антиелітарний та антиєвропейський ресентимент.

Варто відзначити, що суто економічне невдоволення, викликане міграційним шоком, слугувало лише первинним каталізатором для значно глибших соціокультурних тривог. Політологічний аналіз британського євроскептицизму свідчить, що матеріальні скарги швидко акумулювалися у площині ідентичності, актуалізувавши механізми, описані в межах «теорії етнічної загрози» (ethnic threat theory) (Otter, 2020: 7). Відповідно до цієї концептуальної рамки, конкуренція за дефіцитні реальні ресурси (робочі місця, житло, доступ до соціальних благ) між «ін-групою» (корінним населенням) та «аут-групою» (новоприбулими європейцями) закономірно трансформується у сприйняття загрози базовим культурним цінностям та символічним ресурсам.

У британському, а точніше в англійському контексті, ця загроза набула специфічних рис. Дослідник Л. Данель (Danel, 2021: 133) підкреслює, що опір міграції та європейській інтеграції дедалі частіше артикулювався кризь призму «англійськості» (Englishness) – вужчої, більш ексклюзивної та етноцентричної форми національної ідентичності. На відміну від «британськості» (Britishness), яка історично формувалася як більш інклюзивний, імперський та мультикультурний концепт, «англійськість» стала прихистком для тих, хто відчував найбільшу соціальну маргіналізацію. Виборці, які першочергово ідентифікували себе як «англійці» (на відміну від «британців»), були значно більш схильні розглядати вплив мігрантів як загрозу своєму звичному способу життя, традиціям та локальній згуртованості.

Як наслідок, соціально-економічне тертя, згенероване міграцією з країн Центральної та Східної Європи, було остаточно переосмислене в масовій свідомості як фундаментальний виклик національному суверенітету та

культурному виживанню. Як демонструє дослідження К. Оттера (Otter, 2020: 29), суб'єктивне сприйняття «загрози» з боку іноземців відіграло набагато більшу роль у формуванні євроскептичних поглядів, ніж об'єктивні статистичні дані про їхню кількість у конкретному регіоні). Якщо раніше, у період 1970–1980-х рр., оцінка європейської інтеграції у Великій Британії базувалася переважно на утилітарному підході (калькуляції економічних вигод від доступу до Спільного ринку), то після 2004 р. вона остаточно змістилася у площину захисту культурних кордонів та ідентичності (van Klingeren, 2014: 106).

Ця фундаментальна трансформація суспільних установок від економічного прагматизму до захисту національної самобутності кардинально змінила природу британського євроскептицизму. Він перестав бути суто внутрішньопартійною дискусією еліт (як це було в часи консерваторів «бунтівників» проти Маастрихтського договору), перетворившись на емоційно заряджений масовий рух, готовий до політичної мобілізації.

Формування стійких євроскептичних установок у британському суспільстві після 2004 р. значною мірою опосередковувалося медіа. Як зазначають Дж. Еванс та Дж. Меллон, преса виконала функцію «трансмісійного паска», що пов'язав реальні міграційні процеси із суб'єктивним сприйняттям електорату (Evans, Mellon, 2018). Цей механізм ґрунтовно пояснює концепція «упередженості до негативу» М. ван Клінгерен (van Klingeren, 2014: 48–49, 102–106). Вона доводить, що систематична трансляція негативних повідомлень щодо ЄС та міграції мала непропорційно сильніший вплив на формування політичних установок, генеруючи стійке антиєвропейське відчуження.

Надзвичайний вплив у цьому процесі мала масова преса (Daily Mail, Daily Express, The Sun). Дослідники Д. Дікон та Д. Рінг наголошують, що таблоїди відіграли ключову роль у конструюванні концепту «іншості» (othering) стосовно громадян ЄС, зображуючи їх як тягар для соціальної системи (Deacon, Wring, 2014; van Klingeren, 2014: 110). Експлуатація емоційної метафорики («наплив», «повінь») закріпила в масовій свідомості сприйняття мігрантів як фундаментальної загрози британській ідентичності (Shariatmadari, 2015).

Центральним наслідком медійної стратегії стало концептуальне злиття раніше відокремлених суспільно-політичних категорій у парадигму «трьох І»: Integration (європейська інтеграція), Immigration (імміграція) та Integrity (добросесність або спроможність політичного істеблішменту) (Deacon, Wring, 2014). Преса артикулювала тезу, що неконтрольована міграція є наслідком участі Великої Британії в ЄС та неспроможності корумпованих еліт захистити національні інтереси (MP expenses, 2009). Нездатність уряду виконати офіційні обіцянки щодо зменшення міграції (The Conservative, 2010) продемонструвала злам «термостатичної моделі», що подавалося як беззаперечний доказ втрати суверенітету (Evans, Mellon, 2018).

Таке концептуальне злиття у масовій свідомості призвело до того, що міграція перетворилася на найбільш видимий та емоційно зрозумілий маркер делегітимізації Європейського Союзу. Як зазначають Е. Філдгаус із співавторами (Fieldhouse et al., 2020: 5, 84), внаслідок цього процесу питання членства в ЄС перестало трактуватися виборцями виключно як абстрактна

макроекономічна чи геополітична категорія). Воно остаточно трансформувалося у проблему безпосередньої соціокультурної та економічної безпеки, що стосується повсякденного життя кожного громадянина.

Відповідно, специфічна медійна репрезентація міграційного чинника не лише сформувала відчуття перманентної кризи, а й підготувала необхідне ідеологічне підґрунтя для переходу євроскептицизму з площини елітарних партійних дискусій до інструментальної масової політичної мобілізації. Створений пресою дискурсивний вакуум довіри забезпечив ідеальне політичне «вікно можливостей» для нових радикальних акторів, здатних капіталізувати ці суспільні фобії.

Соціально-економічне невдоволення та масові антимиграційні настрої, посилені медійним фреймінгом, неминуче вимагали «політичної каналізації». Ключовим бенефіціаром та головним рушієм політизації міграційного питання стала Партія незалежності Сполученого Королівства під проводом Н. Фаража. Еволюція цієї партії від маргінальної групи до потужної електоральної сили яскраво демонструє, як інструменталізація міграційних тривог дозволила подолати так звану «дилему нішевої партії».

Довгий час ПНСК функціонувала як однопроблемна партія, чиєю єдиною метою був вихід Великої Британії з ЄС. Проте суто антиінтеграційна риторика мала обмежений електоральний потенціал. Фундаментальний зсув у стратегії партії відбувся тоді, коли Н. Фараж здійснив концептуальне перепозиціонування, інтегрувавши євроскептицизм у ширший правопопулістський наратив, центральним елементом якого стала саме імміграція (Gridina et al., 2023: 321). Ця радикалізація була чітко зафіксована на документальному рівні, зокрема в партійному маніфесті 2010 р. (UKIP Manifesto, 2010). ПНСК відійшла від суто антиєвропейської риторики і висунула безкомпромісну вимогу: запровадити «негайне п'ятирічне заморожування імміграції для постійного поселення» та гарантувати, що «будь-яка майбутня імміграція не перевищуватиме 50 000 осіб на рік».

Фактично, ПНСК успішно абсорбувала згадану вище парадигму «трьох І» (Integration, Immigration, Integrity). Партія запропонувала виборцям просту й емоційно зрозумілу формулу: неконтрольована міграція, що руйнує британський уклад життя та обтяжує інфраструктуру, є прямим наслідком членства в Європейському Союзі та зради інтересів народу з боку корумпованого вестмінстерського істеблішменту.

Ця стратегія дозволила ПНСК мобілізувати специфічний протестний електорат. Ядром їхньої підтримки стали ті самі групи «залишених позаду» (left-behind) – переважно старші, менш освічені представники білого робітничого класу та дрібного підприємництва, які відчували себе економічно і культурно маргіналізованими внаслідок глобалізації та відтоку традиційних партій до ліберального центру (Fieldhouse et al., 2020: 75; Evans, Mellon, 2018). Тріумф ПНСК на виборах до Європарламенту у 2014 р., де партія здобула понад 27% голосів, створив екзистенційну загрозу насамперед для правлячої Консервативної партії (Cracknell et al., 2023).

Побоюючись масового відтоку правого електорату напередодні загальних

виборів 2015 р., прем'єр-міністр Д. Кемерон обрав тактику перехоплення політичної ініціативи, пообіцявши провести референдум щодо членства в ЄС (Fieldhouse et al., 2020: 91). Проте керівництво консерваторів припустилося фундаментального стратегічного прорахунку. Кампанія офіційного урядового блоку за збереження членства (Remain) була побудована майже виключно на економічному прагматизмі. Д. Кемерон та його прихильники апелювали до «ціни Брекзиту», наголошуючи на руйнівних короткострокових макроекономічних наслідках (втраті доступу до Єдиного ринку, падінні ВВП), критично недооцінивши соціокультурний вимір проблеми – глибоке занепокоєння громадян питаннями ідентичності та втрати контролю над кордонами (Malik, 2018: 93).

Офіційний Лондон так і не зміг запропонувати суспільству переконливої відповіді на міграційні тривоги. У передвиборчому маніфесті 2015 р. Консервативна партія офіційно закріпила обіцянку «зберегти амбіції щодо скорочення щорічної чистої міграції до десятків тисяч» (The Conservative Party Manifesto, 2015). Проте систематична нездатність уряду виконати це зобов'язання стала наочним підтвердженням тези євроскептиків про те, що правила Європейського Союзу превалюють над національними інтересами. Таким чином, спроба Д. Кемерона вирішити вузькопартійну проблему через механізм загальнонаціонального плебісциту фактично легітимізувала порядок денний ПНСК.

Референдум 23 червня 2016 р. став кульмінацією політизації міграційного питання, продемонструвавши безпрецедентний рівень концептуального злиття євроскептицизму та антиіммігрантських настроїв. Детальні емпіричні дослідження результатів голосування проведені М. Гудвіном і К. Мілаццо (Goodwin, Milazzo, 2017: 3–4) виявили парадоксальну закономірність: вирішальним предиктором підтримки виходу з ЄС (Leave) був не загальний (статичний) відсоток іноземного населення в конкретному виборчому окрузі, а саме динаміка демографічних змін. Спільноти з історично високим рівнем різноманітності (наприклад, окремі райони Лондона), які десятиліттями приймали мігрантів із країн Співдружності, переважно проголосували за збереження членства в ЄС. Натомість найвищий рівень підтримки Брекзиту було зафіксовано в регіонах, які після розширення ЄС у 2004 р. зазнали раптового і масштабного припливу мігрантів з країн Центральної та Східної Європи. Для цих громад швидкі демографічні зрушення посилили конкуренцію за місцеві ресурси та сприймалися як пряма загроза локальній ідентичності.

У цьому контексті генеральне гасло кампанії Leave – «Повернемо контроль» (Take back control) – виявилось максимально точним відображенням глибинного суспільного запиту. Апогеєм інструменталізації цих страхів стала офіційна кампанія Vote Leave, яка геніально поєднала антиєвропейські та соціальні мотиви. Їхнє найвідоміше гасло, розміщене на агітаційному автобусі, стверджувало: «Ми надсилаємо ЄС 350 мільйонів фунтів щотижня, давайте натомість профінансуємо нашу Національну службу охорони здоров'я» (Vote Leave, 2016). Хоча ця цифра була неодноразово спростована Управлінням національної статистики (UK Statistics, 2016), вона ідеально спрацювала на

емоційному рівні, трансформували євроскептицизм у питання захисту базових соціальних благ.

Відтак, міграційний фактор виконав роль критичного каталізатора, який трансформували євроскептицизм із абстрактної ідеології частини консервативних еліт на потужну популістську платформу масової дії, де обіцянка відновлення цілісності національних кордонів перевершила будь-які раціональні економічні аргументи.

Висновки. Проведене дослідження доводить, що у 2004–2016 рр. британський євроскептицизм трансформувалися з елітарного політико-економічного дискурсу на потужний масовий рух, де фундаментальним каталізатором виступив міграційний чинник. Розширення ЄС 2004 р. та безпрецедентний вплив працівників із країн А8 спричинили злам традиційної «термостатичної моделі» політичного реагування: через європейський принцип вільного пересування Лондон де-факто втратив суверенний контроль над міграційними потоками.

Асиметричний соціально-економічний вплив міграції (зокрема, феномен «професійного зниження» та надмірний тиск на інфраструктуру) болісно вдарив по вразливих соціальних групах («залишених позаду»). Це неминуче трансформувало економічне невдоволення у відчуття «етнічної загрози» та потребу захисту національної ідентичності. Завдяки медійному конструюванню та цілеспрямованій діяльності Партії незалежності Сполученого Королівства відбулося концептуальне злиття питань міграції, членства в ЄС та недовіри до традиційних еліт у єдиний правопопулістський наратив.

У підсумку, політизація міграції стала головною причиною Брекзиту. Раціонально-економічна стратегія уряду Д. Кемерона (Remain) зазнала краху через критичну недооцінку соціокультурних тривог електорату, викликаних швидкістю локальних демографічних змін. Тріумф гасла «повернення контролю» засвідчив, що прагнення суспільства відновити національний суверенітет над кордонами повністю перевершило економічні аргументи щодо переваг членства в ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Becker, Fetzer, 2016 – Becker S. O., Fetzer T. Does Migration Cause Extreme Voting? CAGE Online Working Paper Series. 2016. № 306. 54 p.
- Cracknell et al., 2023 – Cracknell R. et al. UK Election Statistics: 1918-2023. A Century of Elections. House of Commons Library. 2023. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529/>
- Danel, 2021 – Danel Ł. Euroscepticism or nationalism — which better explains the decision of the British to leave the European Union? *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*. 2021. № 43(1). pp. 125–138.
- Deacon, Wring, 2014 – Deacon D., Wring D. The United Kingdom Independence Party (UKIP) and the British Press: Integration, Immigration and Integrity. Loughborough Communication Research Centre. 2014. URL: https://repository.lboro.ac.uk/articles/The_United_Kingdom_Independence_Party_UKIP_and_the_British_press_integration_immigration_and_integrity/9478622/files/17103410.pdf
- Dustmann et al., 2003 – Dustmann C., Casanova M., Fertig M., Preston I., Schmidt C. The Impact of EU Enlargement on Migration Flows. Home Office Online Report. 2003. URL: https://www.homepages.ucl.ac.uk/~uctpb21/reports/HomeOffice25_03.pdf
- Evans, Mellon, 2018 – Evans G., Mellon J. Immigration, Euroscepticism and the Rise and Fall of UKIP. *Party Politics*. 2018. № 25(1). URL: https://www.researchgate.net/publication/330388356_Immigration_Euroscepticism_and_the_rise_and_fall_of_UKIP
- Fieldhouse et al., 2020 – Fieldhouse E., Green J. Evans G., Mellon J., Prosser C., Schmitt H., Eijk C. EU Accession Immigration and the Rise of UKIP. URL: https://www.researchgate.net/publication/338768752_EU_Accession_Immigration_and_the_Rise_of_UKIP

- Goodwin, Milazzo, 2017 – Goodwin M., Milazzo C. Taking back control? Investigating the role of immigration in the 2016 vote for Brexit. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2017. pp. 1–15.
- Gridina et al., 2023 – Gridina I., Pashyna N., Lysak V. The impact of Euroscepticism on the transformation of the UK party system in the context of Brexit. *Věda a perspektivy*. 2023. № 9(28). pp. 314–322.
- Longhi, Rokicka, 2012 – Longhi S., Rokicka M. European immigrants in the UK before and after the 2004 enlargement: Is there a change in immigrant self-selection? *NORFACE Migration Discussion Paper*. 2012. № 2012-30. 29 p.
- Malik, 2018 – Malik S. Post-Brexit Scenario: The European Union under Threat. *Strategic Studies*. 2018. № 38. pp. 90–109.
- MP expenses leak, 2009 – MP expenses leak «not for money». BBC News. 2009. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/8115998.stm
- Otter, 2020 – Otter K. Immigration and Euroscepticism – Hand in hand? University of Gothenburg. 2020. 39 p.
- Shariatmadari, 2015 – Shariatmadari D. Swarms, floods and marauders: the toxic metaphors of the migration debate. *The Guardian*. 2015. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/aug/10/migration-debate-metaphors-swarms-floods-marauders-migrants>
- Sumption, Somerville, 2010 – Sumption M., Somerville W. The UK's new Europeans: Progress and challenges five years after accession. Equality and Human Rights Commission Policy report. 2010. 52 p.
- The Accession Regulations, 2004 – The Accession (Immigration and Worker Registration) Regulations 2004. UK Statutory Instruments. 2004. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukxi/2004/1219/contents/made>
- The Conservative Party Manifesto, 2010 – The Conservative Party Manifesto 2010. Invitation to Join the Government of Britain. 2010. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- The Conservative Party Manifesto, 2015 – The Conservative Party Manifesto 2015. Strong leadership, a clear economic plan, a brighter, more secure future. 2015. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- UK Statistics Authority statement, 2016 – UK Statistics Authority statement on the use of official statistics on contributions to the European Union. UK Statistics Authority. 2016. URL: <https://uksa.statisticsauthority.gov.uk/news/uk-statistics-authority-statement-on-the-use-of-official-statistics-on-contributions-to-the-european-union/>
- UKIP Manifesto, 2010 – UKIP Manifesto. Empowering the People. 2010. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- Van Klingeren, 2014 – van Klingeren M. "Welcome" to Europe: How Media and Immigration Affect Increasing Euroscepticism. PhD Dissertation, University of Amsterdam. 2014. 165 p.

REFERENCES

- Becker, Fetzer, 2016 – Becker S. O., Fetzer T. Does Migration Cause Extreme Voting? CAGE Online Working Paper Series. 2016. № 306. 54 p.
- Cracknell et al., 2023 – Cracknell R. et al. UK Election Statistics: 1918-2023. A Century of Elections. House of Commons Library. 2023. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529/>
- Danel, 2021 – Danel Ł. Euroscepticism or nationalism — which better explains the decision of the British to leave the European Union? *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*. 2021. № 43(1). pp. 125–138.
- Deacon, Wring, 2014 – Deacon D., Wring D. The United Kingdom Independence Party (UKIP) and the British Press: Integration, Immigration and Integrity. Loughborough Communication Research Centre. 2014. URL: https://repository.lboro.ac.uk/articles/The_United_Kingdom_Independence_Party_UKIP_and_the_British_press_integration_immigration_and_integrity/9478622/files/17103410.pdf
- Dustmann et al., 2003 – Dustmann C., Casanova M., Fertig M., Preston I., Schmidt C. The Impact of EU Enlargement on Migration Flows. Home Office Online Report. 2003. URL: https://www.homepages.ucl.ac.uk/~uctpb21/reports/HomeOffice25_03.pdf
- Evans, Mellon, 2018 – Evans G., Mellon J. Immigration, Euroscepticism and the Rise and Fall of UKIP. *Party Politics*. 2018. № 25(1). URL: https://www.researchgate.net/publication/330388356_Immigration_Euroscepticism_and_the_rise_and_fall_of_UKIP
- Fieldhouse et al., 2020 – Fieldhouse E., Green J. Evans G., Mellon J., Prosser C., Schmitt H., Eijk C. EU Accession Immigration and the Rise of UKIP. URL: https://www.researchgate.net/publication/338768752_EU_Accession_Immigration_and_the_Rise_of_UKIP
- Goodwin, Milazzo, 2017 – Goodwin M., Milazzo C. Taking back control? Investigating the role of immigration in the 2016 vote for Brexit. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2017. pp. 1–15.
- Gridina et al., 2023 – Gridina I., Pashyna N., Lysak V. The impact of Euroscepticism on the transformation of the UK party system in the context of Brexit. *Věda a perspektivy*. 2023. № 9(28). pp. 314–322.
- Longhi, Rokicka, 2012 – Longhi S., Rokicka M. European immigrants in the UK before and after the 2004 enlargement: Is there a change in immigrant self-selection? *NORFACE Migration Discussion Paper*. 2012. № 2012-30. 29 p.
- Malik, 2018 – Malik S. Post-Brexit Scenario: The European Union under Threat. *Strategic Studies*. 2018. № 38. pp. 90–109.

- MP expenses leak, 2009 – MP expenses leak «not for money». BBC News. 2009. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/8115998.stm
- Otter, 2020 – Otter K. Immigration and Euroscepticism – Hand in hand? University of Gothenburg. 2020. 39 p.
- Shariatmadari, 2015 – Shariatmadari D. Swarms, floods and marauders: the toxic metaphors of the migration debate. The Guardian. 2015. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/aug/10/migration-debate-metaphors-swarms-floods-marauders-migrants>
- Sumption, Somerville, 2010 – Sumption M., Somerville W. The UK's new Europeans: Progress and challenges five years after accession. Equality and Human Rights Commission Policy report. 2010. 52 p.
- The Accession Regulations, 2004 – The Accession (Immigration and Worker Registration) Regulations 2004. UK Statutory Instruments. 2004. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukxi/2004/1219/contents/made>
- The Conservative Party Manifesto, 2010 – The Conservative Party Manifesto 2010. Invitation to Join the Government of Britain. 2010. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- The Conservative Party Manifesto, 2015 – The Conservative Party Manifesto 2015. Strong leadership, a clear economic plan, a brighter, more secure future. 2015. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- UK Statistics Authority statement, 2016 – UK Statistics Authority statement on the use of official statistics on contributions to the European Union. UK Statistics Authority. 2016. URL: <https://uksa.statisticsauthority.gov.uk/news/uk-statistics-authority-statement-on-the-use-of-official-statistics-on-contributions-to-the-european-union/>
- UKIP Manifesto, 2010 – UKIP Manifesto. Empowering the People. 2010. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/
- Van Klingeren, 2014 – van Klingeren M. "Welcome" to Europe: How Media and Immigration Affect Increasing Euroscepticism. PhD Dissertation, University of Amsterdam. 2014. 165 p.

Перше надходження – 04.03.2026

Прийнято до друку – 20.03.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358636

УДК 94:[339.923(560):0611 ЄС](045)

Оксана МАХИНЯ,

orcid.org/0000-0003-1838-4877

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси)

Oksana_82@ukr.net

Алла ЛИСЕНКО,

orcid.org/0000-0002-7354-4071

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного
технологічного університету
(Україна, Черкаси)

topsy-turvy@ukr.net

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО ТУРЕЧЧИНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В УМОВАХ ФУНКЦІОНУВАННЯ МИТНОГО СОЮЗУ

У статті здійснено комплексний аналіз еволюції та результатів економічного співробітництва між Туреччиною та Європейським Союзом у межах Митного союзу, заснованого у 1995 р. Досліджено трансформацію товарної структури турецького експорту. Висвітлено стратегічну роль Туреччини як енергетичного коридору та транзитера критично важливих ресурсів для європейського ринку. Особливу увагу приділено соціально-економічному впливу турецької діаспори та спільним євро-турецьким заходам із врегулювання міграційної кризи. Автор констатує, що, попри глибоку економічну інтеграцію та високі

показники товарообігу, політичні розбіжності та стагнація переговорного процесу щодо членства в ЄС зумовлюють необхідність модернізації чинної моделі партнерства та пошуку альтернативних форматів взаємодії.

Ключові слова: Туреччина, Європейський Союз, Митний союз, економічна інтеграція, енергетична безпека, міграційна криза.

Oksana MAKHYNIA,
orcid.org/0000-0003-1838-4877
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Archeology
and Special Branches of Historical Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(Cherkasy, Ukraine)
Okcana_82@ukr.net

Alla LYSENKO,
orcid.org/0000-0002-7354-4071
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor of the
Department of History and Law
Cherkasy State Technological University
(Ukraine, Cherkasy)
topsy-turvy@ukr.net

STRATEGIC PARTNERSHIP BETWEEN TURKEY AND THE EUROPEAN UNION IN THE CONDITIONS OF THE FUNCTIONING OF THE CUSTOMS UNION

The article presents a comprehensive study of the evolution and current state of the strategic partnership between Turkey and the European Union, based on the functioning of the Customs Union. The main idea of the article is to identify the key patterns of Turkey's economic integration into the single European market after the creation of a common customs space and to assess the impact of political factors on the stability of this process.

*During the scientific research, it was found that the signing of the Ankara Agreement and the subsequent creation of the Customs Union in 1995 became not only an economic step, but also an instrument of deep institutional adaptation of Turkey to the legal standards of the *acquis communautaire*. Based on the analysis of statistical indicators, it is proven that free access to the European market became the main catalyst for the structural restructuring of the Turkish industry, which allowed the country to transform from an agricultural exporter into a powerful producer of goods with high added value, in particular in the automotive, mechanical engineering and electronics sectors. The paper highlights the dynamics of trade growth, which has increased more than fivefold over a quarter of a century, confirming the high level of interdependence of markets. Separately, the role of Turkey as a strategic energy corridor, ensuring the stability of energy supplies to Europe through the INOGATE and Black Sea Synergy projects, is analyzed.*

It is argued that Turkey's economic importance for the EU is enhanced by its status as a key supplier of critical raw materials, in particular boron and antimony, which is reflected in modern reports on European competitiveness. The study focuses on the significant contribution of the Turkish business diaspora to the German economy, which is considered an effective tool of "soft power" in bilateral relations. At the same time, it states the presence of significant shortcomings of the current model of cooperation, in particular trade asymmetry and politicization of the process of modernization of the Customs Union. It is substantiated that despite the successful implementation of the 2016 migration agreement, political disagreements on issues of democratic freedoms led to the stagnation of negotiations on full membership.

The study concludes that further development of relations will take place in the format of a pragmatic partnership, where economic and security interests will dominate ideological contradictions, which requires urgent updating of the contractual framework between the parties. Thus, the relationship between Turkey and the EU is complex and multifaceted. While close economic ties, confirmed by participation in the Customs Union and mutual investment, serve as a key driver of cooperation, political relations remain tense, and the main differences concern issues of human rights, democratic freedoms and foreign policy conflicts. Despite Turkey's strategic importance as a transit energy hub and a partner in resolving the migration crisis, the stagnation of European integration processes and

political differences cast doubt on the possibility of its full membership in the EU, leading to the search for alternative formats of cooperation.

Keywords: Turkey, European Union, Customs Union, economic integration, energy security, migration crisis.

Постановка і проблеми. Створення Митного союзу між Туреччиною та Європейським Союзом у 1995 р. стало безпрецедентним кроком у системі міжнародних економічних відносин, оскільки вперше держава, що не є членом Співтовариства, була настільки глибоко інтегрована у єдиний європейський ринок. Проте сучасний етап взаємовідносин демонструє складну динаміку: з одного боку, спостерігається відчутне зростання товарообігу, а з іншого – поглиблюється політична стагнація процесу набуття Туреччиною повноправного членства в ЄС. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення ролі Митного союзу як інструменту, що вийшов за межі суто торговельних преференцій. Сьогодні турецько-європейські відносини охоплюють критично важливі сфери: енергетичну безпеку, вирішення міграційної кризи та промислової кооперації. Вивчення цього досвіду є надзвичайно цінним для країн, що перебувають на шляху асоціації з ЄС, оскільки турецький кейс наочно демонструє як переваги глибокої економічної інтеграції, так і ризики «політичної асиметрії», коли економічна залежність вступає у суперечність із розбіжностями у зовнішньополітичних курсах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інтеграції Туреччини до європейських структур перебуває у центрі уваги широкого кола дослідників. Фундаментальні економічні аспекти проблематики ґрунтовно проаналізовані у праці С. Тогана (Togan, 1997). Проблеми модернізації митних домовленостей та політичні бар'єри у відносинах досліджує Ф. Хакура (Hakura, 2018). Історико-політичний контекст та перспективи членства висвітлені у статті Р. Кіценка (Кіценка, 2023), тоді як питання енергетичної безпеки та ролі Туреччини як енергетичного вузла аналізуються у працях Г. Гусейна (Huseyn, 2025). Окреме місце займають аналітичні доповіді провідних інституцій, таких як звіти Європейської комісії, Королівського інституту міжнародних відносин, які підкреслюють критичну залежність ЄС від турецького імпорту сировини та енергоносіїв. Попри значну кількість публікацій, динаміка відносин між Туреччиною та ЄС потребує подальшого переосмислення через нові міграційні та геополітичні виклики.

Метою статті є комплексний аналіз результатів та перспектив співробітництва між Туреччиною та ЄС після створення Митного союзу.

Виклад основного матеріалу. Підписання угоди про формування Митного союзу між Туреччиною та Європейським Союзом (ЄС) в 1995 р. стало логічним завершенням тривалого процесу інституційної адаптації Туреччини до правових та економічних стандартів євросоюдної спільноти, закладеного ще Анкарською угодою 1963 р. Внаслідок створення Митного союзу Туреччина відкрила свій внутрішній ринок для конкуренції ЄС та третіх країн, гарантуючи при цьому вільний доступ своїх експортерів на ринок ЄС. Крім того, Туреччина взяла на себе зобов'язання приєднатися до преференційних режимів, що застосовуються ЄС до третіх країн, та гармонізувати своє законодавство з *acquis communautaire* ЄС з широкого спектру областей,

включаючи стандарти та технічне законодавство, а також політику конкуренції (Decision no 1/95, 1995).

Відкриваючи свій ринок для європейських товарів, Туреччина отримувала фінансову підтримку, але й водночас значно збільшила власний експорт до країн ЄС, що сприяло швидкому зростанню ВВП. Оскільки турецький експорт переважно складався з промислових товарів (текстилю, одягу, видобувних ресурсів), скасування митних обмежень стало потужним стимулом для економіки, забезпечивши високі темпи її зростання. Широкий спектр статистичних даних наявний в ґрунтовному науковому дослідженні «Відкриття турецької економіки в контексті Митного союзу з ЄС» С. Тогана з Бількентського університету в Анкарі, розміщеному в «Journal of Economic Integration». Акцент робиться на тому, що аналітичний огляд даних про торгівлю між Туреччиною та ЄС наглядно демонструє, що у 1995 р. турецький експорт до ЄС становив 11,08 млрд. дол. США (51,2% експорту Туреччини) (Togan, 1997: 159). Товарна структура експорту Туреччини в її торгівлі з ЄС, наведена у дослідженні, демонструє частку товарів у імпорті Туреччини, з яких текстиль та одяг складала 48,27%, продукти харчування – 14,6 %, машини та транспортне обладнання – 13,79%, напої та тютюн – 1,21 %, сільськогосподарська сировина – 1,95%, енергетика – 1,4%, залізо, сталь та кольорові метали – 4,16%, добрива та чорні руди – 2,33% тощо (Togan, 1997: 160). Що стосується імпорту Туреччини з ЄС, то найбільшу його частку складала машини та транспортне обладнання – 42,53%, хімічні речовини та гумові вироби – 15,66%, а також різні промислові товари – 12,16% (Togan, 1997: 161).

Протягом наступних років внаслідок високого рівня інтеграції традиційно всеосяжні економічні відносини між Туреччиною та ЄС, особливо у сфері торгівлі та інвестицій, значно зміцнилися. У зв'язку з цим обсяг торгівлі з ЄС збільшився з 33,0 млрд. доларів США в 1996 р. до 178,6 млрд. доларів США в 2021 р. До 2021 р. експорт Туреччини до ЄС досяг 93 млрд. доларів США, а імпорт з ЄС – 85 млрд. доларів США. У цьому контексті на частку ЄС припадає 41,3% загального обсягу експорту та 31,5% загального обсягу імпорту Туреччини. З іншого боку, Туреччина є важливим торговим партнером ЄС згідно зі статистикою зовнішньої торгівлі ЄС, що вказує на те, що у 2021 р. Туреччина посіла шосте місце з імпорту та експорту ЄС із частками 3,7% та 3,6% відповідно (Turkiye and the EU).

Доволі якісне зростання показників двосторонньої торгівлі між Туреччиною та країнами Співтовариства відзначене й у дослідженні «Митний союз ЄС-Туреччина: перспективи модернізації та уроки для Brexit», Фаді Хакури, консультанта Європейської програми в провідному світовому політичному інституті Chatham House (Королівському інституті міжнародних відносин), що базується в Лондоні, керівника турецького проекту (Nakura, 2018).

Після створення Митного союзу товарна структура турецького експорту значно змінилася. Завдяки покращенню умов конкуренції та доступу до ринків ЄС зросла частка секторів з високою доданою вартістю,

таких як електроніка, машинобудування та автомобілебудування. У період з 1995 по 2021 рік частка сільськогосподарської продукції в експорті Туреччини до ЄС знизилася з 15,4% до 7%, а текстильної та швейної продукції – з 42,1% до 19,2%. Водночас частка автомобільної продукції зросла з 2,5% до 17,4%, машинобудування – з 2,7% до 10%, продукції із заліза та сталі – з 3,2% до 10,9%, а електронної продукції – з 4,5% до 5,5% (Turkiye and the EU).

Створення Митного союзу між Туреччиною та ЄС принесло не лише переваги, але й суттєві недоліки, що особливо проявилися в довгостроковій перспективі. Одним із головних недоліків стала асиметрія у торговельних відносинах: Туреччина зобов'язана приймати торговельні угоди ЄС з третіми країнами, які, однак, могли не відкривати свої ринки для турецької продукції. Ці та інші недоліки, а також залежність Туреччини від європейського ринку, змусили сторони розпочати обговорення модернізації митного союзу у 2015 р. Однак, реалізація цих змін ускладнюється, так як наразі процес модернізації сильно політизований. Як зазначає Р. Кіценко у науковій розвідці «Європейська інтеграція Туреччини: історичний контекст, сучасний стан і перспективи», митний союз, що був важливим етапом інтеграції, продемонстрував стагнацію через віддалення Туреччини від європейських цінностей та її більш незалежну, а іноді й конфліктну політику (Кіценко, 2023). Згадуваний нами Ф. Хакура констатував, що «митний союз між ЄС та Туреччиною потребує модернізації, але, незважаючи на визнання цього з обох сторін, політичні суперечки загальмували прогрес і призвели до його зупинки. Жодна зі сторін, схоже, не бажала розширювати та поглиблювати двосторонні економічні відносини шляхом оновлення чинної домовленості про митний союз» (Nakura, 2018: 15).

Взагалі, економічна співпраця між ЄС та Туреччиною значною мірою залежить від політичної волі лідерів, загальної політичної ситуації та регіональної стабільності. У цьому контексті європейсько-турецькі відносини можна охарактеризувати як ситуацію, коли політика є концентрованим виразом економіки. Обом сторонам набагато вигідніше співпрацювати в економічній і політичній сферах з широкого кола питань, ніж протистояти одна одній. Проте важливе місце у цьому питанні приділяється економічному аспекту: Туреччина все ще відстає у соціально-економічному розвитку країн-членів ЄС. З цих причин у листопаді 2016 р. Європейський парламент схвалив резолюцію, яка закликала до призупинення переговорів щодо членства Туреччини у співтоваристві. Узагальнена думка депутатів Європарламенту полягала в тому, що «Туреччина не виявляє такої політичної волі, оскільки дії уряду ще більше відхиляють Туреччину від європейського шляху», в той же час акцентуючи на тому, що Туреччина має залишитись «прикріпленою» до ЄС (Freeze EU accession, 2016). Представники провідних політичних сил Європарламенту зауважували, що замість повноправного членства доцільніше розвивати формат галузевого співробітництва в економічній, культурній та освітній сферах. Такий підхід підтверджує, що для

ключових європейських держав економічні інтереси та прагматичне партнерство з Анкарою наразі мають пріоритет над політичною інтеграцією.

Згідно статистичних даних 2018 р. Європейський Союз був головним торговельним партнером Туреччини: він став найбільшим споживачем її товарів, а також п'ятим за величиною джерелом імпорту та ключовим інвестором, забезпечивши близько 70% усіх іноземних інвестицій (Turkey Trade, 2018). Також маємо зазначити, що ЄС повністю залежить від імпорту більшості критичних матеріалів, і у багатьох випадках це є залежність лише від однієї країни-постачальника (Стратегічні орієнтири, 2025: 160). Маріо Драгі, визнаний на міжнародному рівні економіст, на прохання Європейської комісії підготував в 2025 р. доповідь щодо європейської конкурентоздатності, в якій зазначено, зокрема, що Туреччина забезпечує євросоюзний ринок 98% імпорту бору, 63% сурми та 51% польового шпату (The future of European, 2025).

Статистичні дані Eurostat та електронної системи світових інтегрованих торговельних даних WITS (World Integrated Trade Solutions) на 2023 р. теж демонструють значну частку експорту турецьких товарів до ЄС: машинобудівна продукція (автобуси, вантажні та легкові автомобілі, трактори, частини й пристрої для автомобілів, опалювальні котли, холодильне та морозильне обладнання, причепи та напівпричепи для сільського господарства, трансформатори, шини й покришки та ін.), нафтопродукти (пальне), продукція легкої промисловості (текстиль, одяг), продукція харчової промисловості (соки, макаронні вироби, крохмаль, оброблені томати та ін.), металоконструкції, дерев'яні меблі, керамічна плитка, цемент, склотара тощо (Стратегічні орієнтири, 2025: 31–32).

Турецький капітал поширився майже у всіх країнах Європи, охоплюючи підприємства сфери послуг та соціальні об'єкти. Особливе значення в рамках питання економічного співробітництва мала турецька діаспора в Німеччині. Загалом, згідно даних Статистичного управління Європейського Союзу, в Європі проживає не менше 1,9 млн. громадян Туреччини. Найбільша турецька община проживає саме в Німеччині – 1,3 млн. осіб (Fleck, 2023), з яких понад 500 тис. вже отримали німецьке громадянство (Масюта, 2009-2010: 160). Багато представників турецької спільноти успішно адаптувалися, створили власний бізнес і роблять значний внесок в економіку як Німеччини, так і Туреччини.

Так, на сучасному етапі у Німеччині налічується понад 70 тисяч компаній та підприємств, які були створені вихідцями з Туреччини. Близько 57 тис. турків ведуть власний бізнес (1985 р. цей показник становив лише 22 тис.). Компанії працюють у різних секторах німецької економіки, але здебільшого турецькі бізнесмени працюють у сфері роздрібної торгівлі (34,%) та громадського харчування (23%). Загальний оборот компаній у 2000 р. становив близько 28,5 млрд. євро. Таким чином, турецька діаспора робить колосальний внесок у розвиток приватного бізнесу та європейської економіки (Turkey – statistics & facts, 2025).

Важливим аспектом євро-турецьких відносин стала співпраця у

вирішенні міграційної проблеми, що закріплена угодою 2016 р. Керівництво провідних інституцій ЄС та лідери країн-членів розглядали цей документ як стратегічний інструмент подолання кризи, спрямований на ліквідацію мереж контрабандистів та створення легальних маршрутів для переміщення мігрантів. Угода передбачала повернення до Туреччини всіх нелегальних мігрантів, які прибули до Греції після 20 березня 2016 р., за фінансової підтримки ЄС. Натомість Туреччина зобов'язалася блокувати нові маршрути нелегальної міграції. Ключовою умовою став принцип обміну: за кожного поверненого сирійця ЄС мав прийняти одного біженця безпосередньо з Туреччини. Окрім фінансової допомоги у 3 млрд. євро Брюссель пообіцяв прискорити скасування візового режиму та надати новий імпульс переговорам про вступ Туреччини до ЄС за умови виконання нею всіх необхідних вимог (EU-Turkey migrant deal, 2016).

Угода піддалася критиці зі сторони правозахисників, зокрема міжнародної правозахисної організації «Amnesty International». Правозахисники назвали угоду між ЄС та Туреччиною безумством, «чорним днем для людства», незаконною й аморальною (EU-Turkey refugee deal, 2016). Реалізація угоди супроводжувалася труднощами через ризики порушення норм міжнародного права та взаємні звинувачення сторін у невиконанні зобов'язань, що перетворило міграційне питання на ще один чинник напруженості у складній системі взаємовідносин між ЄС та Туреччиною.

Стосовно енергетики, держави-члени ЄС та Європейський Союз загалом не наділені достатніми власними енергетичними ресурсами, що робить їх залежними від імпорту енергоносіїв. Ця обставина пояснює необхідність Європейському Союзу сформувавши стабільні та передбачувані відносини з сусідніми країнами, потенційними постачальниками та країнами-транзитерами енергоносіїв на європейський внутрішній енергетичний ринок.

Щодо Туреччини, то країна має значне геополітичне та стратегічне значення завдяки своїй близькості до регіонів, де зосереджено 70 % існуючих світових запасів нафти та природного газу, а також до регіонів з високим попитом на ці ресурси. Зокрема, Туреччина характеризується як транзитна країна або «енергетичний коридор» щодо природного газу (Huseyn, 2025: 111). Г. Гусейн, аналізуючи участь Туреччини у співпраці з питань енергетичної безпеки з країнами Південного Кавказу, констатував, що, однак, мега-метою Туреччини є перетворення на «енергетичний центр» (Huseyn, 2025: 111).

Найважливішими проектами щодо встановлення відносин з Туреччиною в галузі енергетики стало будівництво транскаспійського газопроводу «Nabucco», міждержавну угоду про будівництво якого було підписано в Анкарі в липні 2009 р. Туреччина займає одне з ключових місць в енергетичному діалозі з ЄС на двосторонньому рівні як важливий транзитний вузол енергії з Каспійського регіону, Близького Сходу та Африки. ЄС має практичні енергетичні відносини з Туреччиною у низці областей, першою з яких є Міждержавна програма транспортування нафти та газу до Європи INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe),

реалізація якої розпочалась 1996 р. в рамках «Бакинської ініціативи» та Східного партнерства. Програма стала відповіддю Європейського Союзу на колапс трубопровідних мереж після розпаду СРСР. Запропонований на початку 1990-х рр. проєкт мав на меті реструктуризацію та інтеграцію систем транспортування енергії, щоб забезпечити їх безперебійне постачання з нових незалежних держав на ринки Західної Європи.

Вище названа «Бакинська ініціатива», яка бере свій початок з 2004 р., є теж важливим напрямом діяльності ЄС щодо Туреччини в галузі енергетики та взаємодії енергетичних ринків країн Чорноморсько-Каспійського регіону й ЄС і здійснюється в рамках INOGATE й міжрегіональної програми «TRASECA» – «Транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія» (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia).

Третій напрямок зовнішньої енергетичної діяльності Туреччини до ЄС є продовженням державної політики дій Чорноморської Синергії. Готуючись до розширення Європейського Союзу, Європейська комісія у квітні 2007 р. оголосила Чорноморський регіон об'єктом розширеного регіонального співробітництва, де Молдова, Україна, країни Південного Кавказу зустрінуться з Євросоюзом, Росією та Туреччиною (Communication from the Commission, 2007). 2008 р. було прийнято документ «Чорноморська синергія – нова ініціатива регіонального співробітництва», який став декларацією загальноєвропейського бачення регіону та позиції ЄС щодо регіональних процесів і головних принципів його діяльності в регіоні (Чорноморський регіон, 2020: 88).

Четвертим напрямом стало залучення Туреччини до Енергетичного співтовариства Південно-Східної Європи, діяльність якого фокусується на розбудові стратегічної інфраструктури, включаючи трубопроводи та лінії електропередач, що з'єднують європейський ринок із ресурсними регіонами Близького Сходу, Каспію, Центральної Азії та Африки (Селезньова, 2010: 210).

Висновки. Таким чином, взаємини між Туреччиною та ЄС є складними і багатограними. Хоча тісні економічні зв'язки, що підтверджуються участю в Митному союзі та взаємним інвестуванням, слугують ключовим рушієм співпраці, політичні відносини залишаються напруженими, а основні розбіжності стосуються питань прав людини, демократичних свобод та зовнішньополітичних конфліктів. Незважаючи на стратегічну важливість Туреччини як транзитного енергетичного вузла та партнера у вирішенні міграційної кризи, стагнація євроінтеграційних процесів та політичні розбіжності ставлять під сумнів можливість її повноправного членства в ЄС, що призводить до пошуку альтернативних форматів співпраці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Кіценко, 2023 – Кіценко Р. Європейська інтеграція Туреччини: історичний контекст, сучасний стан і перспективи. *Національний університет «Острозька академія». Науковий блог.* 12.07.2023. URL: <https://naub.ua/evropejska-intehratsiya-turechchyny-istorychnyj-kontekst-suchasnyj-stan-i-perspektyvy/> (дата звернення: 04.01.2026)
- Масюта, 2009-2010 – Масюта Н.О. Турецька національна громада в Німеччині: історія формування, основні заняття, перспективи розвитку. *Українська орієнталістика.* 2009-2010. Вип. 4-5. С. 159-161.
- Селезньова, 2010 – Селезньова О. А. Енергетична політика Європейського Союзу. *Наукові праці МАУП.* 2010. Вип. 1(24). С. 207-212.

- Стратегічні орієнтири, 2025 – Стратегічні орієнтири поглиблення торговельно-економічних відносин України з країнами Європейського Союзу в умовах набуття Україною офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС. Київ: ДНДІМЕ, 2025. 197 с.
- Чорноморський регіон, 2020 – Чорноморський регіон у світовій політиці: актори, чинники, сценарії майбутнього: монографія /за заг. ред. О.І. Брусилівської, В.А. Дубовика, І.М. Ковалю. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2020. 176 с.
- Communication from the Commission, 2007 – Communication from the Commission to the Council and the European Parliament black sea synergy – A new regional cooperation initiative. 11.04.2007. *EUR-Lex. Access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52007DC0160> (дата звернення: 26.12.2025)
- Decision no 1/95, 1995 – Decision no 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995 on implementing the final phase of the Customs Union (96/142/EC). *Republic of Turkiye Ministry of Trade*. URL: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu> (дата звернення: 11.01.2026)
- EU-Turkey migrant deal, 2016 – EU-Turkey migrant deal: A Herculean task. *BBC News*. 18.03.2016. URL: <https://www.bbc.com/news/blogs-eu-35848181> (дата звернення: 29.12.2025)
- EU-Turkey refugee deal, 2016 – EU-Turkey refugee deal a historic blow to rights. *Amnesty International*. 18.03.2016. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2016/03/eu-turkey-refugee-deal-a-historic-blow-to-rights/> (дата звернення: 29.12.2025)
- Fleck, 2023 – Fleck A. Europe’s Turkish Communities. *Statista*. May 11, 2023. URL: <https://www.statista.com/chart/29975/number-of-turkish-people-in-european-countries/> (дата звернення: 11.01.2026)
- Freeze EU accession, 2016 – Freeze EU accession talks with Turkey until it halts repression, urge MEPs. *News European Parliament*. 24.11.2016. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20161117IPR51549/freeze-eu-accession-talks-with-turkey-until-it-halts-repression-urge-meps?quizBaseUrl=https%3A%2F%2Fquizweb.europarl.europa.eu> (дата звернення: 07.01.2026)
- Hakura, 2018 – Hakura F. EU–Turkey Customs Union. Prospects for Modernization and Lessons for Brexit. *Chatman House*. 2018. 16 p. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-12-12-eu-turkey-customs-union-hakura.pdf> (дата звернення: 07.01.2026)
- Huseyn, 2025 – Huseyn H. Turkey’s Engagement in Energy Security Cooperation with South Caucasus Countries. *Grani*. 2025. 28(1). P. 110-117. DOI: <https://doi.org/10.15421/172514>
- The future of European, 2025 – The future of European competitiveness: Report by Mario Draghi. 16 September 2025. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/strengthening-european-competitiveness/eu-competitiveness-looking-ahead_en (дата звернення: 05.01.2026)
- Togan, 1997 – Togan S. Opening up the Turkish Economy in the Context of the Customs Union with EU. *Journal of Economic Integration*. 1997. 12(2), June. P. 157-179.
- Turkey – statistics & facts, 2025 – Turkey – statistics & facts. *Statista*. Dec 17, 2025. URL: <https://www.statista.com/topics/1442/turkey/#topicOverview> (дата звернення: 28.12.2025)
- Turkey Trade, 2018 – Turkey Trade Summary 2018 Data. *World Integrated Trade Solutions*. URL: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/TUR/Year/2018/Summary> (дата звернення: 14.01.2026)
- Turkiye and the EU – Turkiye and the EU. *Republic of Turkiye Ministry of Trade*. URL: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu> (дата звернення: 26.12.2025)

REFERENCES

- Kitsenko, 2023 – Kitsenko R. Yevropeiska intehratsiia Turechchynu: istorychnyi kontekst, suchasnyi stan i perspektyvy [European integration of Turkey: historical context, current state and prospects]. *National University of «Ostroh Academy». Scientific Blog*. 12.07.2023. URL: <https://naub.oa.edu.ua/yevropejska-intehratsiya-turechchyny-istorychnyj-kontekst-suchasnyi-stan-i-perspektyvy/> (Accessed: 04.01.2026) [in Ukrainian].
- Masiuta, 2009-2010 – Masiuta N.O. Turetska natsionalna hromada v Nimechchyni: istoriia formuvannia, osnovni zaniattia, perspektyvy rozvytku [Turkish national community in Germany: history of formation, main occupations, development prospects]. *Ukrainska oriientalistyka*. 2009-2010. Iss. 4-5. S. 159-161. [in Ukrainian].
- Seleznyova, 2010 – Seleznyova O. A. Energetychna polityka Yevropeiskoho Soiuzu. [Energy policy of the European Union]. *Naukovi pratsi MAUP*. 2010. Iss. 1(24). S. 207-212. [in Ukrainian].
- Stratehichni oriientyry, 2025 – Stratehichni oriientyry pohlyblennia torhovelno-ekonomichnykh vidnosyn Ukrainy z krainamy Yevropeiskoho Soiuzu v umovakh nabuttia Ukrainoiu ofitsiinoho statusu kandydata na vstup do YeS. [Strategic guidelines for deepening trade and economic relations of Ukraine with the EU countries in the context of Ukraine’s official status as a candidate for EU membership]. Kyiv: DNDIIME, 2025. 197 s. [in Ukrainian].
- Chornomorskyi rehion, 2020 – Chornomorskyi rehion u svitovii politytsi: aktory, chynnyky, stsenarii maibutnoho: monohrafiia. [The Black Sea region in world politics: actors, factors, future scenarios: monograph]. O. I. Brusylivska, V. A. Dubovyk, I. M. Koval (Eds.). Odessa: Mechnikov National University, 2020. 176 s. [in Ukrainian].
- Communication from the Commission, 2007 – Communication from the Commission to the Council and the European Parliament black sea synergy – A new regional cooperation initiative. 11.04.2007. *EUR-Lex. Access to European Union*

- law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A52007DC0160> (Accessed: 26.12.2025) [in English].
- Decision no 1/95, 1995 – Decision no 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995 on implementing the final phase of the Customs Union (96/142/EC). *Republic of Turkiye Ministry of Trade*. URL: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu> (Accessed: 11.01.2026) [in English].
- EU-Turkey migrant deal, 2016 – EU-Turkey migrant deal: A Herculean task. *BBC News*. 18.03.2016. URL: <https://www.bbc.com/news/blogs-eu-35848181> (Accessed: 29.12.2025) [in English].
- EU-Turkey refugee deal, 2016 – EU-Turkey refugee deal a historic blow to rights. *Amnesty International*. 18.03.2016. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2016/03/eu-turkey-refugee-deal-a-historic-blow-to-rights/> (Accessed: 29.12.2025) [in English].
- Fleck, 2023 – Fleck A. Europe's Turkish Communities. *Statista*. May 11, 2023. URL: <https://www.statista.com/chart/29975/number-of-turkish-people-in-european-countries/> (Accessed: 11.01.2026).
- Freeze EU accession, 2016 – Freeze EU accession talks with Turkey until it halts repression, urge MEPs. *News European Parliament*. 24.11.2016. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20161117IPR51549/> (Accessed: 07.01.2026) [in English].
- Hakura, 2018 – Hakura F. EU-Turkey Customs Union. Prospects for Modernization and Lessons for Brexit. Chatham House. 2018. 16 p. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-12-12-eu-turkey-customs-union-hakura.pdf> (Accessed: 07.01.2026) [in English].
- Huseyn, 2025 – Huseyn H. Turkey's Engagement in Energy Security Cooperation with South Caucasus Countries. *Grani*. 2025. 28(1). P. 110-117. <https://doi.org/10.15421/172514> [in English].
- The future of European, 2025 – The future of European competitiveness: Report by Mario Draghi. 16 September 2025. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/strengthening-european-competitiveness/eu-competitiveness-looking-ahead_en (Accessed: 05.01.2026) [in English].
- Togan, 1997 – Togan S. Opening up the Turkish Economy in the Context of the Customs Union with EU. *Journal of Economic Integration*. 1997. 12(2), June. P. 157-179. [in English].
- Turkey – statistics & facts, 2025 – Turkey – statistics & facts. *Statista*. Dec 17, 2025. URL: <https://www.statista.com/topics/1442/turkey/#topicOverview> (Accessed: 28.12.2025) [in English].
- Turkey Trade, 2018 – Turkey Trade Summary 2018 Data. *World Integrated Trade Solutions*. URL: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/TUR/Year/2018/Summary> (Accessed: 14.01.2026) [in English].
- Turkiye and the EU – Turkiye and the EU. *Republic of Turkiye Ministry of Trade*. URL: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu> (Accessed: 26.12.2025) [in English].

Перше надходження – 09.02.2026

Прийнято до друку – 24.03.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358647

УДК 94:061.2FRE(100)](045)

Олена СКРИПНИК,
orcid.org/0000-0003-1904-3468
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
olena-skripnik@meta.ua

ІСТОРІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ НЕУРЯДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ FREEDOM HOUSE

У статті здійснено комплексний аналіз історії становлення та основних напрямів діяльності міжнародної правозахисної організації Freedom House. Простежено передумови її створення у 1941 р., еволюцію місії в умовах Другої світової війни, холодної війни та постбіполярного світу, а також трансформацію інструментів впливу на міжнародний дискурс демократії та прав людини. Особливу увагу приділено аналітичній діяльності організації, зокрема започаткуванню та методології ключових рейтингів – «Freedom in the World», «Freedom of the Press», «Freedom on the Net» та регіональних досліджень.

Проаналізовано організаційну структуру, міжнародні програми та участь Freedom House у підтримці демократичних рухів і захисті дисидентів. Окремо розглянуто наукову критику методології рейтингів і дискусії щодо політичних та ідеологічних аспектів вимірювання демократії. Зроблено висновок про значну роль Freedom House у формуванні глобальних індикаторів свободи та її вплив на міжнародні політичні й академічні процеси.

Ключові слова: Freedom House, «Дім свободи», демократія, права людини, Freedom in the World, індекси свободи, міжнародна неурядова організація.

Olena SKRYPNYK,

orcid.org/0000-0003-1904-3468

PhD in History,

Associate Professor, Professor of the World History
and Teaching Methodologies Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)

olena-skripnik@meta.ua

HISTORY AND ACTIVITIES OF THE INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATION FREEDOM HOUSE

The article offers a comprehensive and conceptually grounded analysis of the historical evolution and institutional activity of the international human rights organization Freedom House. It reconstructs the circumstances of its establishment in 1941 and examines the transformation of its mission within the broader context of World War II, the ideological confrontation of the Cold War, and the restructuring of the international system after 1991. Particular attention is devoted to the organization's gradual shift from advocacy-oriented informational work to the development of systematic analytical instruments designed to assess political rights and civil liberties on a global scale. The study explores the origins, structure, and methodological foundations of key reports, including Freedom in the World, Freedom of the Press, Freedom on the Net, and Nations in Transit, emphasizing their comparative framework and evaluative criteria. It analyzes the scoring system, the categorization of regimes, and the standardization of democratic indicators, which have significantly influenced both academic research and policy-oriented discourse. The article further examines the organizational structure of Freedom House, its governing bodies, international offices, and project-based activities aimed at supporting democratic institutions and civil society actors in transitional and authoritarian contexts.

A separate analytical section addresses historiographical debates concerning the normative and ideological dimensions embedded in the organization's assessment model. Special consideration is given to scholarly critiques that question the liberal-democratic paradigm underlying its indicators and the potential political implications of global democracy rankings. At the same time, the study argues that the methodological consistency and longitudinal character of Freedom House indices have ensured their status as one of the most widely cited instruments for measuring democratic development. The findings demonstrate that the organization has contributed to the consolidation of a global normative framework linking democracy, human rights, and international legitimacy. Moreover, its reports have shaped development assistance strategies, conditionality policies, and international monitoring practices. The evolution of Freedom House thus illustrates the growing role of non-governmental actors in constructing standards of democratic governance. In conclusion, the article substantiates that Freedom House represents both an analytical center and a normative actor whose activities reflect broader transformations in the architecture of global civil society and the conceptual understanding of democracy in the twentieth and twenty-first centuries. This comprehensive assessment underscores the organization's enduring relevance in contemporary debates on democratic backsliding and the global crisis of liberal governance.

Keywords: Freedom House, democracy, human rights, Freedom in the World, freedom indices, international non-governmental organization.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної російської агресії проти України чимало міжнародних неурядових організацій виступили на підтримку нашої держави, активізувавши правозахисну, аналітичну та адвокаційну діяльність, спрямовану на документування воєнних злочинів та привернення уваги міжнародної спільноти до наслідків російської агресії, серед яких особливе місце посідає діяльність Freedom House. Дана організація стала активним учасником міжнародного інформаційно-аналітичного та

правозахисного супроводу українського питання, публічно засудивши дії Російської Федерації та системно висвітлюючи наслідки війни для стану політичних прав і громадянських свобод в Україні та на окупованих територіях. Проте, не зважаючи на авторитетність та впливовість даної організації, у науковому дискурсі українських дослідників діяльність Freedom House здебільшого розглядається крізь призму її рейтингів і аналітичних звітів, без належного осмислення історичних передумов створення, інституційної логіки та специфіки практичної діяльності організації. Це зумовлює необхідність комплексного дослідження історії та діяльності Freedom House.

Аналіз досліджень. Серед дослідників історії міжнародної організації Freedom House слід відзначити статтю Дієго Джанноне «Political and Ideological Aspects in the Measurement of Democracy: the Freedom House Case» (Giannone, 2010) в якій здійснено критичний аналіз методології та концептуальних засад індексів Freedom House. Автор розглядає оцінювання демократії не лише як технічний інструмент вимірювання, а як політично та ідеологічно зумовлений процес. Також важливою є стаття Адріана Каратницького, радника і старшого дослідника Freedom House, який підбиває підсумки тридцятирічної історії звіту і окреслює загальні тенденції змін свободи у світі (Karatnycky, 2003). У статті Майкла Абрамовіца «Freedom House: 80 Years of Fighting Threats to Liberty» (Abramowitz, 2022) здійснено ретроспективний огляд восьмидесятирічної історії діяльності Freedom House. Автор, який на той час обіймав посаду президента організації, окреслює ключові етапи та здобутки Freedom House.

Метою даної статті є комплексне дослідження історії становлення та основних напрямів діяльності міжнародної неурядової організації Freedom House.

Виклад основного матеріалу. «Freedom House» (Дім свободи) – найстаріша американська організація, що займається підтримкою та захистом демократії в усьому світі. Міжнародна правозахисна організація Freedom House була створена у вирішальний період світової історії – напередодні вступу Сполучених Штатів Америки у Другу світову війну. Її офіційне заснування відбулося 31 жовтня 1941 р. в Нью-Йорку. Організація виникла на хвилі політичних і громадських ініціатив, спрямованих на підтримку демократичних цінностей та протидію тоталітаризму, який охопив значну частину світу в 1930-ті роки (Freedom House). На той час у США панували ізоляціоністські настрої: більшість американців виступали проти участі у європейському конфлікті. Проте група впливових громадських діячів, політиків і журналістів усвідомлювала, що боротьба проти нацизму і фашизму є не лише європейською справою, а питанням захисту самих основ свободи і демократії. Саме ця ідея лягла в основу створення Freedom House.

Організацію заснували відомі та впливові представники бізнесових кіл, профспілок, журналістики, академічного середовища та урядових структур, об'єднані спільною метою – захистом демократії та протидією загрозам свободі в умовах наростання тоталітаризму в Європі напередодні та під час Другої світової війни.

Одним із ключових засновників і першим виконавчим директором

організації Freedom House був громадський діяч Джордж Філд, який запропонував об'єднати кілька продемократичних об'єднань, що діяли у США, зокрема рух «Fight for Freedom Committee». Нову організацію замислювали як єдину платформу для координації громадських зусиль у боротьбі проти ізоляціонізму та в підтримку активної зовнішньої політики. Уже 22 січня 1942 р. у Нью-Йорку, за адресою 32 East 51st Street, було відкрито перший офіс Freedom House, який став центром її аналітичної та просвітницької діяльності, а саме місцем для зустрічей, планування радіопередач тощо. Джордж Філд був виконавчим директором організації до виходу на пенсію в 1967 р. (Karatnycky, 2003: 102).

Також серед засновників Freedom House були мер Нью-Йорка Фіорелло Ла Гуардія, Елізабет Каттер Морроу, Дороті Томпсон, Герберт Агар, Герберт Баярд Своуп, Ральф Банч, отець Джордж Б. Форд, Роско Драммонд та Рекс Стаут. Д. Томпсон та доктор Френк Кінгдон були співголовами [George Field].

Центральною фігурою серед ранніх лідерів Freedom House була перша леді Сполучених Штатів Елеонора Рузвельт – відома правозахисниця, майбутня головна авторка Загальної декларації прав людини. Її авторитет, міжнародні зв'язки та активна гуманітарна позиція значною мірою визначили ідеологічні засади новоствореної організації. Важливо, що у керівництві Freedom House одночасно працювали представники різних політичних таборів: зокрема, Венделл Вілкі, кандидат у президенти від Республіканської партії на виборах 1940 р., який виступав опонентом Франкліна Рузвельта, став палким прихильником діяльності організації. Він обіймав посаду почесного співголови разом з Елеонорою Рузвельт, що символізувало надпартійний характер Freedom House та її орієнтацію на спільні демократичні цінності, а не на політичне суперництво (Freedom House. Our History).

Така двопартійна співпраця заклала фундамент для подальшої діяльності організації, яка від моменту свого створення була покликана мобілізувати громадську думку в США на підтримку демократії, протидіяти авторитарним режимам та сприяти захисту громадянських і політичних прав у світі (Giannone, 2010: 73). Отже, Freedom House виникла 1941 р. внаслідок об'єднання двох груп, створених з метою заохочення суспільної підтримки участі Сполучених Штатів Америки у Другій світовій війні, що мало на меті подолання ізоляціоністських настроїв.

Від самого початку керівництво організації було переконане, що «американське лідерство в міжнародних справах є необхідним для утвердження прав людини та демократії», а також що «поширення демократії є найефективнішою зброєю проти тоталітарних ідеологій»; це переконання формувало своєрідну «місію [...] з розширення свободи в усьому світі та боротьби з іншою тоталітарною загрозою ХХ століття – комунізмом» (Matthew, 2021).

Поступово, розширюючи масштаби своєї діяльності після заснування, Freedom House сформувала чітку та багаторівневу організаційну структуру, покликану забезпечити ефективну реалізацію її місії з підтримки свободи, демократії та прав людини у глобальному вимірі. Найвищим керівним органом

організації є Рада довірених осіб (Board of Trustees), яка здійснює стратегічний нагляд за діяльністю Freedom House, визначає ключові напрями розвитку та контролює дотримання основоположних принципів незалежності й неупередженості. До складу Ради входять відомі громадські діячі, політики, дипломати, науковці та журналісти, що відображає міждисциплінарний характер і суспільну значущість діяльності організації.

Оперативне управління Freedom House здійснює виконавче керівництво, очолюване генеральним директором (CEO) та президентами організації, які відповідають за реалізацію стратегічних рішень, координацію програмної діяльності та управління фінансовими й кадровими ресурсами. Важливу роль у цій системі відіграють віце-президенти та директори окремих напрямів, зокрема досліджень і аналізу, міжнародних програм, адвокації, комунікацій та розвитку, що забезпечує комплексний підхід до виконання завдань організації.

Основу практичної діяльності Freedom House становить професійний штат експертів і аналітиків, які працюють як у центральних офісах, так і в регіональних представництвах по всьому світу. До їхніх функцій належать підготовка аналітичних матеріалів і щорічних звітів, зокрема «Freedom in the World», «Freedom on the Net» та «Nations in Transit», а також реалізація програм підтримки громадянського суспільства, правозахисників і незалежних медіа (Freedom House).

Важливим структурним елементом Freedom House є регіональні програми, що охоплюють країни Європи, Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки та Карибського басейну. Через ці програми організація здійснює освітні ініціативи, тренінги, грантову підтримку, мережеву взаємодію та адвокаційні кампанії, спрямовані на зміцнення демократичних інститутів і захист основоположних свобод у країнах з авторитарними або перехідними політичними режимами (Giannone, 2010: 74). Таким чином, організаційна структура Freedom House поєднує стратегічне керівництво, професійну експертизу та широку мережу регіональних програм, що дозволяє організації ефективно реагувати на глобальні виклики у сфері прав людини та демократії.

Уже в перші роки існування Freedom House ініціювала інформаційні кампанії проти нацистської пропаганди, підтримувала рухи опору в окупованих країнах (The History), організовувала публічні лекції, радіопередачі, публікації у пресі, що закликали американців підтримувати боротьбу проти держав Осі. Одним із напрямів діяльності було розвінчання тоталітарної пропаганди та популяризація ідеї, що свобода слова, віросповідання й об'єднання є невід'ємними складовими людської гідності.

У роки Другої світової війни Freedom House виступала спонсором низки впливових радіопрограм, зокрема «Voice of Freedom» («Голос свободи», 1942–1943) та «Our Secret Weapon» («Наша таємна зброя», 1942–1943) – радіосеріалу компанії CBS, створеного з метою протидії пропагандистським короткохвильовим передачам країн Осі (The History). У межах цих програм голова Ради письменників воєнного часу та представник Freedom House Рекс Стаут регулярно спростовував найбільш поширені приклади дезінформації й пропаганди, що циркулювали в ефірі того часу.

Після завершення війни організація не припинила своєї роботи, а, навпаки, розширила сферу діяльності. Freedom House виступала за реалізацію Плану Маршалла, підтримувала створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) і Північноатлантичного альянсу (НАТО), вбачаючи в них гарантію захисту миру і демократії. Водночас організація сприяла внутрішньоамериканським демократичним реформам – зокрема, підтримувала рух за громадянські права афроамериканців та виступала проти переслідувань підозрюваних у «комуністичних симпатіях» під час маккартизму (Freedom House. Our History).

У 1950-х і 1960-х років Freedom House підтримувала Рух за громадянські права (Civil Rights Movement) у США та співпрацювала з провідними його лідерами, такими як Торгуд Маршалл і Рой Вількінс. Організація наголошувала на важливості захисту громадянських свобод і закликала до ліквідації дискримінації. Певні члени правління були активними в русі, а Freedom House навіть вручала свої нагороди таким діячам, як Мартін Лютер Кінг та Медгар Еверс у 1963 р. (Freedom House. Our History).

У 1960-х рр. Freedom House зосередила свою діяльність на підтримці демократичних рухів, боротьбі з расовою дискримінацією та протидії авторитаризму в умовах глобальної холодної війни. Організація активно виступала за розширення громадянських прав у США, підтримувала рух за права афроамериканців і публічно засуджувала расову сегрегацію.

На міжнародній арені організація Freedom House аналізувала стан свобод у країнах, залучених до деколонізації, та критикувала як радянські, так і інші авторитарні режими. У цей період закладаються основи для майбутніх глобальних досліджень, зокрема ідей, що згодом ляжуть в основу рейтингу «Freedom in the World». Організація зміцнює свій статус впливового голосу на захист демократії, поєднуючи громадянську активність у США з міжнародною правозахисною діяльністю (Matthew, 2021).

У 1975 р. Freedom House стала однією з перших міжнародних неурядових організацій, які публічно звернули увагу світової спільноти на масові порушення прав людини та геноцид у Камбоджі після приходу до влади режиму «Червоних кхмерів». Важливу роль у цьому процесі відіграв член Ради Freedom House Лео Черн, який ініціював і домігся ухвалення відповідної резолюції в Комісії ООН з прав людини щодо необхідності міжнародного розслідування злочинів, скоєних камбоджійським режимом (Freedom House. Our History).

Ще одним важливим моментом у роботі організації стала поїздка представників Freedom House у 1976 р. до Південно-Африканської Республіки з метою підготовки звіту про системні утиски темношкірого населення в умовах режиму апартеїду. У своїх матеріалах організація зосереджувала увагу на расовій дискримінації, поліцейському насильстві та порушеннях основоположних прав людини, розглядаючи ці явища як ключові прояви боротьби проти апартеїду. Активну участь у цій діяльності брали антиапартеїдні активісти Гелен Джозеф і Сузманн, які входили до Консультативної ради Freedom House (Freedom House. Our History). Таким

чином, організація не лише здійснювала аналітичне документування порушень прав людини, а й сприяла міжнародній мобілізації громадської думки проти расистських режимів, поєднуючи правозахисний дискурс із ширшою боротьбою за демократичні цінності в умовах холодної війни.

Слід зауважити, що позиція Freedom House щодо апартеїду відповідала зростанню міжнародного правозахисного консенсусу, який дедалі чіткіше трактував расову сегрегацію як порушення універсальних прав людини, а не як внутрішню справу держави.

У 1981 р. Freedom House виступила з ініціативою захисту прав радянських військовополонених, утримуваних у таборах на території Пакистану та Афганістану в контексті радянсько-афганської війни. Представники організації здійснили поїздки до регіону з метою збору інформації та публічного висвітлення умов утримання полонених. У результаті адвокаційних зусиль Freedom House питання дотримання гуманітарних норм щодо військовополонених набуло міжнародного резонансу, а двадцять осіб були згодом передані під опіку Сполучених Штатів Америки (Freedom House).

Також, Freedom House активно долучалася до підтримки А. Д. Сахарова та інших радянських дисидентів у 1970 – 1980-х роках, коли широка міжнародна увага до порушень прав людини в СРСР поступово зростала. Згідно з історичним оглядом організації, Freedom House була серед тих правозахисних інституцій, які виступали на захист А. Д. Сахарова та інших радянських правозахисників, документували факти репресій і включали це питання в ширший дискурс про свободу та політичні права (Freedom House. Our History).

На початку 1980-х рр. Freedom House долучається до підтримки виборчих процесів у зонах конфлікту, зокрема у 1982 р. представники організації здійснювали спостереження за виборчим процесом у Республіці Сальвадор в умовах тривалої громадянської війни. Діяльність організації була спрямована на підтримку умов для проведення виборів, а також на фіксацію порушень прав людини, пов'язаних із політичним насильством і діями збройних формувань. Freedom House публічно застерігала про довгострокову загрозу свободі з боку комуністичного повстанського руху, водночас наголошуючи на необхідності дотримання демократичних процедур і захисту цивільного населення (The History).

Важливим етапом інституціоналізації аналітичної діяльності Freedom House стало започаткування щорічного звіту *«Свобода у світі» («Freedom in the World»)*, який з часом перетворився на один із найавторитетніших глобальних інструментів оцінювання стану демократії та прав людини.

Індекс Freedom House було вперше започатковано Реймондом Гастілом у 1973 р. Як зауважує Дієго Джанноне «цей рік став жахливим для демократії та капіталізму через нафтову й інфляційну кризу, четверту арабо-ізраїльську війну, а також повалення демократично обраного соціалістичного уряду Сальвадора Альєнде в Чилі внаслідок державного перевороту. Ці події були охарактеризовані як «перший великий експеримент із формування неоліберальної держави»» (Giannone, 2010: 78). Так у 1973 р. з'явився перший звіт «Свобода у світі» («Freedom in the World»), який оцінював рівень

політичних прав і громадянських свобод у різних країнах. Ця ініціатива перетворила Freedom House на авторитетний міжнародний центр моніторингу демократії, до якого сьогодні звертаються уряди, дослідники та правозахисні організації по всьому світу.

Звіт «Свобода у світі» є одним із найвпливовіших і найцитованіших глобальних досліджень стану демократії, політичних прав і громадянських свобод у світі. Результати дослідження широко використовують ООН, ЄС, Держдепартамент США, Світовий банк, медіа та аналітичні центри для формування політики, визначення пріоритетів допомоги та моніторингу ситуації з правами людини. Звіт надає правозахисникам, журналістам і дослідникам авторитетні дані, які допомагають привертати увагу до порушень прав людини, аргументувати необхідність реформ і захищати демократичні інститути.

Звіт використовує уніфіковану методологію оцінювання, що дозволяє порівнювати рівень свобод у різних країнах і відстежувати динаміку змін упродовж років. Він став своєрідним міжнародним «барометром» демократії. Держави, у яких показник політичних та громадських свобод складає від 1.0 по 2.5 вважаються «вільні», держави з показником 3.0–5.5 – «частково вільні», а ті, у яких даний показник складає 5.5–7.0 – «невільні».

Оцінюючи понад 190 країн і територій, Freedom House фіксує як випадки демократичного прогресу, так і занепаду. Звіт допомагає зрозуміти масштабні процеси – хвилі демократизації, зростання авторитаризму, вплив конфліктів чи економічних криз на свободу. Публічність звіту стимулює уряди звертати увагу на свої показники, реагувати на критику та реформувати політичні та правові системи (Freedom House).

Рівень свободи країни у звіті визначається на основі низки критеріїв, зокрема: чи обираються глава держави та уряд на вільних і чесних виборах, чи функціонує незалежна судова система, чи дозволені вільні профспілки та громадські організації, а також чи існують можливості для ефективних колективних переговорів. Методологія Freedom House значною мірою ґрунтується на принципах, закладених у Загальній декларації прав людини.

Над підготовкою щорічної доповіді працюють близько двадцяти аналітиків та група висококваліфікованих наукових консультантів. Вони використовують широкий набір джерел: міжнародні й місцеві новини, академічні дослідження, матеріали неурядових організацій, аналітичних центрів, а також професійні контакти й поїздки до регіонів (Abramowitz, 2022).

Поряд із запровадженням загального індексу політичних прав і громадянських свобод, Freedom House поступово розширювала спектр своїх аналітичних інструментів, зосереджуючи увагу на окремих вимірах демократичного розвитку. Одним із таких інструментів став *Індекс свободи преси (Freedom of the Press)*, що являє собою щорічне глобальне дослідження рівня незалежності друкованих, електронних та онлайн-засобів масової інформації.

Дослідження свободи преси Freedom House здійснюється з 1980 р. та охоплює майже 200 країн і територій, що дозволяє проводити систематичний

порівняльний аналіз медіасередовища у світовому масштабі. На основі отриманих результатів держави класифікуються як «вільні», «частково вільні» або «невільні» з точки зору функціонування медіа, що корелює із загальною логікою оцінювання свободи, застосованою в інших звітах організації.

Методологія Індексу ґрунтується на оцінюванні правового, політичного та економічного середовища, у межах яких аналізуються умови діяльності медіа, ступінь державного та політичного тиску, а також економічні чинники, що впливають на доступ до інформації та фінансову незалежність журналістики. Кожна країна отримує кількісну оцінку за шкалою від 0 до 100, де 0 відповідає найвищому рівню свободи, а 100 – найнижчому. Оцінювання здійснюється на основі 23 показників, згрупованих у зазначені три категорії. Відповідно до підсумкового балу, країни відносять до категорій: 0–30 – «вільні» медіа, 31–60 – «частково вільні», 61–100 – «невільні» (Freedom House. Our History).

Щорічні звіти відображають події попереднього календарного року та базуються на універсальних критеріях, які водночас враховують культурні, політичні й економічні відмінності між країнами. Такий підхід дає змогу здійснювати комплексну оцінку рівня незалежності засобів масової інформації, різноманітності джерел і контенту, а також реальних можливостей журналістів працювати вільно та об'єктивно. Результати дослідження широко використовуються урядовими структурами, міжнародними організаціями, науковцями та представниками медіа як аналітичний інструмент для оцінки стану свободи слова у глобальному та регіональному вимірах.

Реагуючи на зростання значення цифрового простору для реалізації громадянських і політичних прав, Freedom House у 2009 р. започаткувала щорічну доповідь «Свобода в мережі» (*Freedom on the Net*), спрямовану на систематичний моніторинг стану інтернет-свобод у світі. Цей звіт зосереджується не лише на технічній доступності Інтернету, але й на ширшому спектрі цифрових прав і свобод, включно зі свободою вираження поглядів онлайн, захистом приватності та дотриманням прав користувачів у цифровому просторі.

Дослідження охоплює держави з різними політичними режимами, рівнем економічного розвитку та станом медіасвободи, що дозволяє здійснювати порівняльний аналіз впливу політичних і правових чинників на цифрове середовище. Методологія доповіді ґрунтується на оцінюванні трьох ключових сфер: обмежень доступу до Інтернету, які включають інфраструктурні бар'єри та державне блокування мережі; обмежень контенту, зокрема цензури, фільтрації інформації та маніпуляцій інформаційними потоками; а також порушень прав користувачів, серед яких особливу увагу приділено незаконному стеженню, переслідуванню за онлайн-активність і відсутності ефективних правових гарантій.

За результатами оцінювання кожна країна отримує інтегральний показник за шкалою від 0 до 100, де 0 відповідає найвищому рівню свободи, а 100 – найнижчому. Відповідно до підсумкового балу держави класифікуються як «вільні» (0–30), «частково вільні» (31–60) або «невільні» (61–100) у цифровому

вимірі. Така система класифікації узгоджується з підходами, застосованими в інших звітах Freedom House, що забезпечує методологічну цілісність усієї серії досліджень (Freedom House).

Окрім базових щорічних індексів, Freedom House готує низку спеціалізованих тематичних доповідей, спрямованих на поглиблений аналіз окремих регіонів і аспектів демократичного розвитку. Ці звіти розширюють аналітичну рамку організації та дозволяють комплексніше оцінювати стан демократії і прав людини у глобальному та регіональному вимірах.

Однією з таких доповідей є «Nations in Transit» («Країни перехідного періоду»), що публікується з 2003 р. та зосереджується на дослідженні політичних і інституційних трансформацій у державах Східної Європи, Балканського регіону та пострадянського простору. У межах цього звіту аналізуються ключові компоненти демократичного врядування, зокрема виборчі процеси, розвиток громадянського суспільства, рівень незалежності засобів масової інформації, ефективність місцевого самоврядування та стан судової системи.

Іншим важливим аналітичним продуктом є доповідь «Countries at the Crossroads» («Країни на роздоріжжі»), яка виходить із 2004 р. і присвячена поглибленій оцінці країн, що перебувають у перехідному стані між авторитарними та демократичними моделями правління. У звіті основну увагу приділено якості державного управління, рівню політичної підзвітності, дотриманню принципу верховенства права та ступеню забезпечення основоположних громадянських свобод (Abramowitz, 2022).

Окреме місце серед регіонально орієнтованих досліджень Freedom House посідає доповідь «Women's Rights in the Middle East and North Africa» («Права жінок на Близькому Сході та в Північній Африці»), яка публікується з 2005 р. Вона зосереджена на комплексному аналізі становища жінок у країнах відповідного регіону, охоплюючи питання політичної участі, доступу до освіти, економічних можливостей, соціальної інтеграції та рівня захисту від дискримінаційних практик.

Загалом ці спеціалізовані звіти відіграють важливу роль у деталізації регіональних і тематичних аспектів демократичних трансформацій, доповнюючи універсальні індекси Freedom House та сприяючи глибшому розумінню особливостей демократизації і правозахисних процесів у різних частинах світу (Freedom House).

Починаючи з 2002 р. організація Freedom House випустила понад 85 спеціальних звітів, в тому числі: «Найгірші з найгірших: найбільш репресивні суспільства у світі», «Голоси на вулицях: масові соціальні протести та право на мирні збори», «Свобода в Африці на південь від Сахари 2009».

Поряд із підготовкою аналітичних звітів Freedom House здійснює ширшу програмну та адвокаційну діяльність, спрямовану на просування демократичних цінностей і захист свободи слова. Організація має мережу представництв у різних країнах, через які підтримує розвиток правозахисних ініціатив, неурядових організацій та інститутів громадянського суспільства.

Важливим напрямом діяльності Freedom House є участь у міжнародних

коаліціях. Зокрема, організація входить до Міжнародної біржі свободи слова (International Freedom of Expression Exchange – IFEX), глобальної мережі, що об'єднує понад 80 неурядових організацій, які займаються моніторингом свободи вираження поглядів та захистом осіб, переслідуваних за реалізацію цього права. У межах цієї співпраці Freedom House здійснює моніторинг стану свободи слова у світі та надає підтримку журналістам, письменникам і громадським діячам, які зазнають тиску або репресій (Freedom House. Our History).

Окрему увагу організація приділяє аналізу інформаційної політики авторитарних держав. Зокрема, Freedom House видає спеціалізований китайськомовний медіабюлетень, а також пов'язаний із ним щотижневий аналітичний огляд свободи преси в Китайській Народній Республіці, що спрямований на висвітлення тенденцій державного контролю над медіа та обмеження свободи інформації.

Використовуючи сучасні цифрові інструменти для поширення своїх матеріалів, Freedom House 2013 р. запустила офіційний мобільний застосунок для платформи iPhone, розроблений британським підприємцем Джошуа Браудером, що стало черговим кроком у розширенні доступу до аналітичних ресурсів організації (Matthew, 2021).

У 2020-х роках Freedom House зберігає статус однієї з провідних міжнародних організацій, що відстежує стан демократії, політичних прав і громадянських свобод у світі. На сучасному етапі її діяльність зосереджена на фіксації глобального спадання рівня свободи, яке триває вже понад десятиліття. У своїх щорічних звітах, зокрема «Свобода у світі», Freedom House наголошує на посиленні авторитарних тенденцій, обмеженні демократичних інститутів, переслідуванні незалежних медіа та зростанні політичних репресій. Важливим напрямом діяльності організації стала підтримка правозахисників, журналістів і громадських активістів: у 2023 р. вона надала допомогу тисячам учасників громадянських рухів у понад 90 країнах, надаючи навчальні програми, гранти та екстрену фінансову підтримку (Freedom House).

Значну увагу Freedom House приділяє впливу війни в Україні на стан свобод. Організація оцінює зміни в політичних правах і громадянських свободах в умовах повномасштабного вторгнення РФ та окремо аналізує ситуацію на окупованих територіях. Водночас вона підкреслює, що попри складні умови, українське громадянське суспільство залишається одним із найактивніших у регіоні.

Однією з ключових сфер сучасної діяльності є захист цифрових прав: у звітах «Свобода в мережі» Freedom House досліджує тенденції онлайн-цензури, блокування платформ, дезінформації та посилення цифрового контролю з боку урядів. Особливу увагу організація приділяє новим викликам, пов'язаним зі штучним інтелектом, який усе частіше використовується для стеження та цифрової репресії (Abramowitz, 2022).

Окремим напрямом є протидія транскордонним репресіям, коли авторитарні режими переслідують дисидентів за межами своїх країн через погрози, стеження або тиск на їхні родини. Так само Freedom House постійно

висвітлює погіршення стану свободи преси, підкреслюючи зростання кількості держав, у яких журналісти стикаються з кримінальним переслідуванням, обмеженням доступу до інформації та фізичними загрозами. У низці країн організація зазнає прямого тиску: зокрема, у 2024 р. у Росії Freedom House було визнано «небажаною організацією» (Freedom House).

Водночас діяльність Freedom House неодноразово ставала предметом критики як у політичному, так і в науковому дискурсі. Основні зауваження стосуються потенційної політичної упередженості організації, зокрема з огляду на фінансування частини її програм урядовими структурами США, що, на думку критиків, може опосередковано впливати на формування оцінок політичних режимів. Представники окремих держав, насамперед з авторитарними моделями управління, звинувачують Freedom House у просуванні західних ліберально-демократичних цінностей та у вибірковості підходів до оцінювання рівня свобод.

Окремий напрям критики пов'язаний із методологією рейтингів, які, за оцінками низки дослідників, ґрунтуються на нормативних демократичних стандартах і не завжди повною мірою враховують історичні, соціально-культурні та інституційні особливості розвитку різних країн. У цьому контексті наголошується, що індекси Freedom House доцільно використовувати як інструмент порівняльного аналізу, поєднуючи їх із альтернативними індикаторами демократії та якісними дослідницькими методами. Авторитарні режими активно реагують на діяльність Freedom House: у 2024 р. Китай та Іран звинувачують у втручанні у внутрішні справи та пропаганді західної моделі демократії (Freedom House). Незважаючи на це, більшість експертів визнають, що звіти Freedom House залишаються важливим джерелом інформації для аналізу стану демократії, свободи слова та прав людини у світі.

Висновки. Історія Freedom House демонструє, що це не просто дослідницька структура, а активний учасник глобального процесу захисту демократії. Її діяльність сприяє підвищенню прозорості, зміцненню демократичних інститутів і формуванню міжнародної політики, яка базується на правах людини та верховенстві права. Freedom House є однією з найстаріших і найвпливовіших міжнародних правозахисних організацій у світі. У 2020-х роках Freedom House активно реагує на нові глобальні виклики, пов'язані з авторитаризмом, війнами та цифровою трансформацією. Її аналітичні звіти залишаються важливим джерелом для міжнародних інституцій, урядів, дослідників і правозахисників, а практична підтримка активістів посилює її роль як впливового захисника демократії й громадянських свобод у сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Abramowitz, 2022 – Abramowitz M. Freedom House: 80 Years of Fighting Threats to Liberty. *Freedom House*. 2022. URL: <https://surl.li/zspzqc>
- Freedom House. *Офіційний сайт організації*. URL: <https://freedomhouse.org/>
- Freedom House. Our History. *Офіційний сайт організації*. URL: https://freedomhouse.org/about-us/our-history?utm_source=chatgpt.com
- George Field Collection of Freedom House Files, 1933-1990 (bulk 1941-1969). *Princeton University LibraryMudd Manuscript Library*. URL: <http://arks.princeton.edu/ark:/88435/j9602061n>

- Giannone, 2010 – Giannone D. Political and ideological aspects in the measurement of democracy: the Freedom House case. *Democratization*. 2010. № 17. pp. 68-97.
- Karatnycky, 2003 – Karatnycky A. The 30th Anniversary Freedom House Survey: Liberty's Advances in a Troubled World. *Journal of Democracy*. 2003. Volume 14, Number 1. pp. 100-113. URL: <https://muse.jhu.edu/article/38541>
- Matthew, 2021 – Matthew L., Edwards M. D. Race, policing, and history – remembering the Freedom House Ambulance Service. *The New England Journal of Medicine homepage*. 2021. № 15. URL: <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMp2035467>
- Organization The Freedom House. *Participedia*. URL: <https://participedia.net/organization/262>
- The History and Legacy of the Freedom House. *Heinz History Center*. URL: <https://www.heinzhistorycenter.org/blog/general-the-history-and-legacy-of-the-freedom-house/>

REFERENCES

- Abramowitz, 2022 – Abramowitz M. Freedom House: 80 Years of Fighting Threats to Liberty. *Freedom House*. 2022. URL: <https://surl.li/zspzqc> [in English].
- Freedom House. *Ofitsynny sayt orhanizatsiyi*. URL: <https://freedomhouse.org/> [in English].
- Freedom House. Our History. *Ofitsynny sayt orhanizatsiyi*. URL: https://freedomhouse.org/about-us/our-history?utm_source=chatgpt.com [in English].
- George Field Collection of Freedom House Files, 1933-1990 (bulk 1941-1969). *Princeton University LibraryMudd Manuscript Library*. URL: <http://arks.princeton.edu/ark:/88435/j9602061n> [in English].
- Giannone, 2010 – Giannone D. Political and ideological aspects in the measurement of democracy: the Freedom House case. *Democratization*. 2010. № 17. pp. 68-97. [in English].
- Karatnycky, 2003 – Karatnycky A. The 30th Anniversary Freedom House Survey: Liberty's Advances in a Troubled World. *Journal of Democracy*. 2003. Volume 14, Number 1. pp. 100-113. URL: <https://muse.jhu.edu/article/38541> [in English].
- Matthew, 2021 – Matthew L., Edwards M. D. Race, policing, and history – remembering the Freedom House Ambulance Service. *The New England Journal of Medicine homepage*. 2021. № 15. URL: <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMp2035467> [in English].
- Organization The Freedom House. *Participedia*. URL: <https://participedia.net/organization/262>
- The History and Legacy of the Freedom House. *Heinz History Center*. URL: <https://www.heinzhistorycenter.org/blog/general-the-history-and-legacy-of-the-freedom-house/> [in English].

Перше надходження – 12.02.2026

Прийнято до друку – 27.02.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358655

УДК 373.5.016:94(4-191.2+4-11)".../17"](045)

Зінаїда СВЯЩЕНКО,

<http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
szv09@meta.ua

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVIII СТ. У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто зміст, методичні підходи та педагогічні умови вивчення історії Центрально-Східної Європи (ЦСЕ) з найдавніших часів до кінця XVIII ст. у закладах загальної середньої освіти. Проаналізовано основні проблеми викладання цього історичного періоду, серед яких недостатня доступність джерельної бази, складність узагальнення подій та інтеграція регіональної історії у загальнонаціональний контекст. Визначено роль історії регіону у формуванні історичної свідомості учнів, розвитку міжкультурної компетентності, критичного мислення та здатності до порівняльного аналізу історичних процесів. Розглянуто можливості використання компетентнісного підходу, інтеграції сучасних наукових джерел, мультимедійних технологій та інноваційних методик навчання. Зроблено акцент на значенні історичних прикладів Центрально-Східної Європи для формування у школярів уявлень про політичні, економічні та культурні взаємозв'язки регіону. Подано рекомендації щодо вдосконалення навчального процесу на основі компетентнісного підходу, інтеграції сучасних джерел і мультимедійних технологій.

Ключові слова: історія Центрально-Східної Європи, методика навчання історії, середня освіта, компетентнісний підхід, міжкультурна компетентність, інтеграція історичного знання.

Zinaida SVYASCHEENKO,

<http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor of World History
and methods of Teaching
Uman State Pedagogical University Paul Tychiny
(Ukraine, Uman)
szv09@meta.ua

THE STUDY OF THE HISTORY OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE FROM ANCIENT TIMES TO THE LATE EIGHTEENTH CENTURY IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

The article provides a comprehensive analysis of the content, methodological approaches, and pedagogical conditions for studying the history of Central and Eastern Europe (CEE) from ancient times to the late eighteenth century in general secondary education institutions. The place of regional history within the structure of the school course in world history is substantiated, and its significance for shaping students' holistic understanding of the European historical process, the patterns of social development, and the interconnections between different regions of Europe is determined. Particular attention is paid to the analysis of the main challenges in teaching this historical period, including the fragmented presentation of educational material, difficulties in synchronizing historical events across different states of Central and Eastern Europe, limited instructional and methodological support, and the insufficient integration of regional history into broader European and national contexts.

The role of the history of Central and Eastern Europe in the formation of students' historical consciousness, the development of intercultural competence, critical thinking, and the ability to conduct comparative analysis of historical processes and phenomena is revealed. It is emphasized that studying the history of the region contributes to understanding both the common and distinctive features of the political, socio-economic, and cultural development of CEE countries, as well as to shaping awareness of the specific historical paths of individual peoples and states. The didactic potential of working with written and visual historical sources, cartographic materials, statistical data, as well as modern digital and multimedia resources is analyzed.

The expediency of applying a competency-based approach in teaching the history of Central and Eastern Europe, integrating interdisciplinary connections, and using innovative pedagogical technologies is substantiated. Methodological recommendations are proposed for improving curricula and lesson planning through the use of problem-based, interactive, and project-based learning methods that promote students' cognitive engagement, increase motivation, and foster a sustained interest in history.

It is concluded that the study of the history of Central and Eastern Europe from ancient times to the late eighteenth century in general secondary education institutions is an important instrument for shaping students' holistic historical worldview. The implementation of a competency-based approach, the use of interactive methods, interdisciplinary integration, and the modernization of instructional and methodological resources will contribute to improving the quality of history education. A necessary step is the development of new textbooks and digital materials, the organization of professional development courses for teachers, and the dissemination of innovative pedagogical practices. Only under these conditions can the study of the history of Central and Eastern Europe become an effective means of educating citizens capable of understanding the complexity of historical processes and responsibly engaging with the shared European heritage.

Keywords: history of Central and Eastern Europe, history teaching methodology, secondary education, competency-based approach, intercultural competence, integration of historical knowledge.

Постановка проблеми. Історія Центрально-Східної Європи (ЦСЕ) є важливою складовою загальноєвропейського історичного процесу, що поєднує в собі політичні, культурні, релігійні та соціально-економічні особливості багатьох народів. Вивчення цього регіону у шкільному курсі історії має не лише пізнавальне, а й виховне значення, адже формує в учнів здатність розуміти взаємозв'язки між історією України та ширшим європейським контекстом, сприяє становленню історичної свідомості, громадянської компетентності та толерантності.

В українському контексті цей напрям особливо важливий, адже історія України органічно вплетена в історію Центрально-Східної Європи. У давні часи територія сучасної України була одним із центрів формування східноєвропейської цивілізації, а в середньовіччі – частиною політичних, культурних і релігійних процесів, що визначали обличчя регіону.

Відповідно до Концепції Нової української школи (Концепція ...), історична освіта має бути спрямована не на механічне запам'ятовування фактів, а на розвиток критичного мислення, уміння аналізувати історичні джерела, порівнювати, робити висновки. Саме тому вивчення історії Центрально-Східної Європи з найдавніших часів до кінця XVIII ст. у закладах загальної середньої освіти набуває особливого значення, оскільки дозволяє учням усвідомити витоки спільних європейських процесів і місце українських земель у цих подіях.

Аналіз досліджень. Проблеми історичної освіти – її змісту, методики та напрямів оновлення – уже тривалий час залишаються у центрі уваги як науковців, так і широкої громадськості. У дослідженнях К. Баханова (Баханов, 2005; Баханов, 2012), О. Пометун, Н. Гупана, В. Власова (Пометун, Гупан, Власов, 2018), Т. Ладиченко (Ладиченко, 1999), П. Мороза та І. Мороза (Мороз, Мороз, 2018), О. Пометун, Г. Фреймана (Пометун, Фрейман, 2006), Г. Яковенко

(Яковенко, 2017) та інших науковців висвітлено дидактичні засади викладання історії, акцентовано увагу на розвитку критичного мислення, застосуванні дослідницьких підходів у навчанні, зокрема методу проєктів, а також питанні інтеграції історичних дисциплін.

У науково-методичній літературі питання викладання історії в середній школі, зокрема формування предметних і ключових компетентностей, розглядається в різних аспектах – від теоретичних засад компетентнісного підходу до конкретних методичних рішень для уроків історії.

Одним із базових напрямів є розробка теоретичних засад компетентнісно-орієнтованого навчання історії. О.І. Пометун у своїх статтях показує, як діяльнісний і компетентнісний підходи впливають на структуру та зміст сучасного підручника з історії та методику уроків (діяльнісний підхід передбачає не лише передачу знань, а й активну роботу учнів з джерелами та завданнями проблемного характеру) – автор зокрема виділяє вимоги до формування локальних історичних умінь та алгоритмів їх розвитку (Пометун, 2008; Пометун, 2007).

Методичний посібник О.І. Пометун, Н.М. Гупан та В.С. Власова (Пометун, Гупан, Власов, 2018) є важливим джерелом зв'язку теорії і практики компетентнісного навчання історії в основній школі. У ньому розкрито поняттєво-термінологічний апарат компетентнісної методики, описано шляхи формування хронологічної, просторової, логічної та інформаційної складових історичної компетентності, а також структуру уроків, де вони мають формуватися.

Дискусійні та практичні аспекти формування предметних компетентностей також досліджувалися в роботах українських методистів, які підкреслюють актуальність проблеми адаптації уроків історії до сучасних викликів (наприклад, О. Дяченко наголошує на ефективності інтерактивних методів: робота з картами, проєктні дослідження, історичні задачі, дискусії) (Дяченко, 2025:165)

Певне місце в історіографії проблеми займають дослідження, що розглядають застосування компетентнісного підходу до конкретних тематичних блоків історичного курсу. Наприклад, аналіз історичного портрету видатних особистостей у шкільній історії демонструє, як діяльнісний підхід може бути реалізований через роботу з біографічними джерелами, що сприяє розвитку ціннісного і мотиваційного компонентів компетентності (Задорожна, 2020: 47–49).

Важливою ланкою у вивченні проблеми є також дослідження, присвячені інтерактивним та активним методам навчання, які підтримують розвиток компетентностей. Методи дискусії, рольових ігор, роботи з джерелами, історичних карт та проєктних завдань розвивають критичне мислення та історичні навички. Педагогічні дослідження показують, що вчителі цінують активні ресурси навчання, які сприяють більш глибокому розумінню та залученню учнів до дослідження історичного матеріалу, порівняно з традиційними підходами, орієнтованими лише на репродуктивне запам'ятовування фактів. Загальноосвітня практика демонструє, що рольові

ігри є ефективним інструментом для залучення учнів до активної діяльності з реконструкції історичних подій і розвитком аргументації (Joan Tumblety, 2004).

Щодо досліджень історії Центрально-Східної Європи, то вони активно розвиваються у вітчизняній та зарубіжній науці. Серед українських науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення історії регіону, варто відзначити, І. Десятничука (Десятничук, 2025), С. Рудька (Рудько, 2010), а також колектив авторів навчально-методичного посібника «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією Л. Зашкільняка (Історія Центрально-Східної Європи), тощо. Автори досліджують розвиток держав, суспільств та міжнародні взаємодії регіону. Олена Козак у статті «Slavic countries of Central and Eastern Europe during the post-communist period on the pages of Ukrainian textbooks» висвітлює методичне відображення цих процесів у навчальних матеріалах (Kozak, 2020).

Серед зарубіжних досліджень важливими є праці П. Вандича (Вандич, 2004), Ф. Дворніка (Дворнік, 2005), Н. Дейвіса (Дейвіс, 2001), Р. Еванса (Evans, 2006), які розглядають ЦСЄ як особливий простір зі складною політичною та культурною структурою. Їхні підходи базуються на міждисциплінарному аналізі, поєднанні політичної, соціальної й культурної історії. Дослідники узагальнюють політичний, соціально-економічний та культурний розвиток країн регіону, демонструючи їхню інтеграцію у загальноєвропейський контекст. Таким чином, сучасна історіографія поєднує українську та зарубіжну перспективи і створює міцну основу для методичного забезпечення викладання історії Центрально-Східної Європи у школі.

Мета статті – проаналізувати особливості викладання історії Центрально-Східної Європи з найдавніших часів до кінця XVIII ст. у закладах загальної середньої освіти, визначити ефективні методичні підходи та надати рекомендації для педагогічної практики.

Виклад основного матеріалу. Регіон Центрально-Східної Європи, який охоплює території між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями, є простором взаємодії слов'янських, балтійських, германських, угро-фінських, романських і тюркських народів. Саме тут відбувалися важливі процеси формування середньовічних держав – Київської Русі, Великої Моравії, Польського та Угорського королівств, Чехії, Литви, Речі Посполитої, що згодом визначили контури сучасної Європи. У навчанні цей матеріал дозволяє формувати у школярів системне уявлення про розвиток цивілізацій, міжкультурні впливи та роль релігії у державотворчих процесах.

У методологічному сенсі викладання історії ЦСЄ у школі має ґрунтуватися на принципах історизму, науковості, міжкультурності та компаративності. Історизм передбачає розгляд подій у розвитку, виявлення причинно-наслідкових зв'язків і тенденцій; науковість – спирання на достовірні джерела та сучасну історіографію; міжкультурність – розуміння взаємозалежності культурних процесів і релігійних впливів; компаративність – порівняння політичних, соціальних і культурних моделей у різних країнах регіону. Важливо, щоб ці підходи поєднувалися із компетентнісною парадигмою сучасної освіти, яка орієнтує процес навчання на розвиток в учнів

уміння мислити історично та застосовувати знання на практиці (Пометун, Гупан, Власов, 2018: 12).

Зміст навчального матеріалу про Центрально-Східну Європу з найдавніших часів до кінця XVIII ст. у закладах загальної середньої освіти охоплює три основні періоди: найдавніші часи, середньовіччя та ранній новий час. У вивченні найдавнішої історії доцільно зосередитися на процесах етногенезу – формуванні слов'ян, балтів, кельтів, германців, а також на розвитку археологічних культур, таких як трипільська, лужицька, поморська. Цей матеріал дає можливість показати учням, як природне середовище, торгівля й міграції впливали на формування народів і перших політичних утворень.

Період середньовіччя – це час формування держав у ЦСЄ, коли християнізація стала ключовим чинником єднання народів і формування політичних центрів. Важливими темами є становлення Київської Русі, утворення Польського та Угорського королівств, Велике князівство Литовське, розвиток феодалних відносин, міждержавні союзи й війни. Для ефективного засвоєння матеріалу варто використовувати карти, схеми, генеалогічні таблиці, що допомагає учням краще орієнтуватися у складних просторово-часових процесах.

Ранній новий час (XVI–XVIII ст.) характеризується становленням великих імперій і трансформацією політичної карти регіону. Габсбурзька монархія, Османська імперія, Московська держава (згодом Російська імперія) та Річ Посполита змагалися за домінування у Центрально-Східній Європі. Для українських земель цей період позначився боротьбою за автономію, становленням козацької державності, входженням до складу Речі Посполитої, а пізніше – імперських структур. Аналіз цих процесів дозволяє учням побачити історичні передумови сучасного політичного поділу регіону.

Відповідно до навчальної програми «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи», для закладів загальної середньої освіти (Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2022 року) (Історія України. Всесвітня історія ..., 2022), Модельної навчальної програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.) (наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2023 № 1090) (Модельна ... (авт. Пометун О. І., Ремех та ін.)) та Модельної навчальної програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Щупак І. Я., Посунько А. С., Бакка Т. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В., Махонін О. О., Мелешенко Т. В., Павловська-Кравчук В. А., Піскарьова І. О., Худобець О. А.) (наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2023 року № 1001) (Модельна ... (авт. Щупак І. Я., Посунько А. та ін.)) історичні події найдавніших часів та періоду середньовіччя вивчаються у 7 класі. Ранній новий час (XVI–XVIII ст.) – у 8 класі.

У межах навчальної програми учні знайомляться з виникненням перших слов'янських держав, зокрема Великої Моравії, Чехії, Польщі, Угорщини, Болгарії та Хорватії. Розглядаються процеси формування їхньої державності,

прийняття християнства, становлення монархій та розвиток суспільних відносин. Важливе місце посідає вивчення Київської Русі та її взаємин із країнами Центрально-Східної Європи. Учні дізнаються про політичні, торговельні та культурні зв'язки Русі з Польщею, Чехією, Угорщиною, Візантією, про роль християнства у зміцненні зв'язків між східними і західними слов'янами.

У подальших темах розглядаються події пізнього середньовіччя, коли формувалися станово-представницькі монархії, розвивалося міське самоврядування, зароджувалися елементи буржуазних відносин. Учні вивчають історію Чехії періоду гуситських воєн, становлення Великого князівства Литовського та створення Речі Посполитої. Значна увага приділяється політичному устрою цих держав, розвитку культури, релігії, освіти, а також відносинам з українськими землями.

У новий час (XVI–XVIII ст.) програмою передбачено ознайомлення з реформами, релігійними рухами, посиленням шляхетської влади у Речі Посполитій, боротьбою народів за незалежність, війнами з Османською імперією та Австрією. Учні дізнаються про участь українських земель у цих процесах, зокрема про формування козацької держави, національно-визвольну війну середини XVII ст. та вплив українських подій на політичну ситуацію в регіоні. Завершується цей етап вивченням поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., які призвели до суттєвих змін політичної карти Центрально-Східної Європи.

Одним із головних завдань викладання історії ЦСЄ є розвиток компетентностей, визначених Державним стандартом базової середньої освіти (Державний стандарт ..., 2020). Йдеться про історичну компетентність (уміння пояснювати причини та наслідки історичних подій), громадянську (усвідомлення європейських цінностей і принципів демократії), інформаційну (уміння працювати з джерелами), а також соціальну (здатність до діалогу, співпраці, толерантності). Формування цих компетентностей вимагає застосування інтерактивних методів навчання, серед яких – дебати, рольові ігри, аналіз документів, робота з історичними картами, створення хронологічних таблиць, порівняння історичних процесів у різних країнах, створення навчальних історичних проєктів (Баханов, 2012: 89).

Під час вивчення історії Центральної та Східної Європи в 7–8 класах ефективним є поєднання традиційних і активних методів навчання, що дозволяють формувати ключові та предметні компетентності учнів відповідно до вимог НУШ. Серед них:

Пояснювально-ілюстративні методи: класична лекція з опорою на історичні карти, хронологічні таблиці, ілюстрації подій; демонстрація відео- та фотоматеріалів, реконструкцій історичних подій; використання опорних схем для узагальнення політичних і соціальних процесів у країнах Центральної та Східної Європи.

Проблемно-пошукові методи: робота з історичними джерелами: документи, хроніки, листи, договори; порівняльний аналіз розвитку Польсько-

Литовської держави, Чехії, Угорщини та інших країн регіону; створення хронологічних таблиць та тематичних карт.

Ігрові та інтерактивні методи, до яких відносимо рольові ігри: відтворення дипломатичних переговорів, парламентів, історичних судів; моделювання історичних ситуацій: наприклад, «Розподіл територій Польщі у XVIII ст.» або «Угоди європейських монархів»; дебати і дискусії: обговорення причин та наслідків важливих політичних рішень у регіоні.

Практичні роботи та творчі завдання: створення тематичних плакатів та презентацій «Культура та релігія Центральної Європи у XVI–XVIII ст.»; підготовка коротких доповідей про правлячі династії та їх політичні союзи; аналіз причин соціальних конфліктів та змін у державних інституціях.

Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ): використання інтерактивних карт, онлайн-енциклопедій, освітніх платформ; відео- та анімаційні реконструкції битв, дипломатичних подій і культурних процесів.

Комбіновані форми: поєднання групової та індивідуальної роботи: учні створюють міні-проекти або дослідження за темами «Політичні союзи у Центральній Європі» або «Соціально-економічний розвиток Угорщини та Польщі»; використання міні-експериментів у вигляді рольових ситуацій, що допомагають перевірити гіпотези про причини історичних подій.

Ефективними є історичні реконструкції, обговорення тем «Україна і Європа у Середньовіччі», «Держави Центрально-Східної Європи та їхня культурна спадщина». Такі форми роботи сприяють розвитку критичного мислення, вмінню аргументувати власну думку, співвідносити події регіональної історії із загальноєвропейськими процесами.

Серед ефективних методів роботи – історичні дискусії («Чи могла Річ Посполита уникнути поділів?»), рольові моделювання («Козацька рада», «Сейм XVI ст.»), створення візуальних схем і діаграм, що ілюструють еволюцію державного устрою. Особливу роль відіграють цифрові технології – інтерактивні карти, онлайн-музеї, платформи Kahoot, LearningApps, які роблять навчання більш динамічним і охоплюють роботою значну кількість учнів.

Для прикладу: під час вивчення теми «Формування ранніх держав Центрально-Східної Європи», де розглядається процес утворення Польського, Чеського та Угорського королівств, учні працюють із картою, визначають території Польського, Чеського та Угорського королівств, порівнюють умови державотворення та складають порівняльну таблицю. Завдяки цьому розвиваються просторові та хронологічні компетентності, навички аналізу та порівняння. Можна також провести рольову гру «Сейм Речі Посполитої», під час якої учні виконують ролі депутатів та обговорюють застосування *liberum veto*. Під час дискусії оцінюють політичні наслідки механізму та вплив на стабільність держави. Цей формат уроку формує критичне мислення, комунікативні навички та громадянську компетентність.

Під час вивчення теми «Реформація та Контрреформація» учні аналізують витяги з хронік та листів епохи, виділяють ключові ідеї Реформації та порівнюють їх із реакцією католицької церкви. Результатом роботи є

складання таблиці «Причини і наслідки Реформації у Центрально-Східній Європі», що розвиває аналітичні компетентності та критичне мислення.

Вивчаючи тему «Османська експансія та політика Габсбургів» можна провести рольову гру «Дипломатична рада», де учні представляють різні держави та приймають рішення щодо оборонної та дипломатичної політики. Цей формат розвитку вчить аргументувати позицію, аналізувати історичні події та працювати в команді.

Невід'ємною частиною сучасного викладання є міжпредметна інтеграція. Історія ЦСЄ має природні зв'язки з географією, літературою, культурологією та громадянською освітою. Наприклад, вивчаючи християнізацію слов'ян, доцільно залучати тексти житій Кирила і Мефодія, а під час аналізу поділів Речі Посполитої – використовувати карти геополітичних змін. Такі зв'язки не лише підвищують інтерес учнів, а й поглиблюють розуміння історичних процесів.

Попри очевидну актуальність, викладання історії ЦСЄ у шкільному курсі має низку проблем. Серед них – значний обсяг матеріалу, обмеженість навчальних годин, недостатня кількість адаптованих підручників і мультимедійних ресурсів, а також потреба у підвищенні кваліфікації вчителів. Важливим завданням є подолання стереотипів, які часто спрощують складні історичні процеси, подаючи їх через призму протистояння «імперій» і «жертв». Учні мають розуміти, що історія Центрально-Східної Європи – це історія взаємодії, співіснування і взаємовпливів.

Для вдосконалення навчального процесу доцільно впроваджувати модульний підхід до вивчення регіону, розробляти порівняльні таблиці та візуальні матеріали, інтегрувати український контекст у кожен тему, застосовувати проектні завдання та історичні реконструкції. Особливо ефективними є завдання, які спонукають до критичного аналізу, наприклад: «Які чинники зумовили занепад середньовічних держав ЦСЄ?» або «Як події XVII–XVIII ст. вплинули на формування сучасних націй регіону?».

Результатом вивчення історії Центрально-Східної Європи має стати формування в учнів здатності аналізувати історичні процеси, розуміти багатокультурність і взаємозалежність народів, оцінювати роль України в європейській історії. Таке навчання сприяє вихованню толерантності, поваги до історичної спадщини, розвитку громадянської свідомості та критичного мислення.

Вивчення історії Центрально-Східної Європи має не лише пізнавальне, а й виховне значення. Воно формує в учнів розуміння спільності історичного розвитку народів, сприяє розвитку поваги до культурного розмаїття, виховує громадянську позицію і почуття належності до європейського історичного простору. Саме через усвідомлення минулого сусідніх країн школярі краще розуміють власну національну історію та місце України в Європі.

Висновки. Отже, вивчення історії Центрально-Східної Європи з найдавніших часів до кінця XVIII ст. у закладах загальної середньої освіти є важливим інструментом формування цілісного історичного світогляду учнів. Реалізація компетентнісного підходу, використання інтерактивних методів, міжпредметна інтеграція та осучаснення навчально-методичної бази

сприятимуть підвищенню якості історичної освіти. Необхідним кроком є створення нових підручників і цифрових матеріалів, проведення курсів підвищення кваліфікації для вчителів та поширення інноваційних педагогічних практик. Лише за таких умов вивчення історії Центрально-Східної Європи стане дієвим засобом виховання громадянина, здатного розуміти складність історичних процесів і відповідально ставитися до спільної європейської спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Баханов, 2012 – Баханов К. Навчання історії в школі під кутом зору компетентнісного підходу: посібник для вчителя. Х.: Вид. група «Основа», 2012. 127 с.
- Баханов, 2005 – Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційний аспект: монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. 384 с.
- Вандич, 2004 – Вандич Пьотр. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. К.: Критика, 2004. 463 с.
- Дворнік, 2005 – Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 528 с.
- Дейвіс, 2001 – Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О.Коваленко. К.: Основи, 2001. 1463 с.
- Державний стандарт ..., 2020 – Державний стандарт базової середньої освіти / Постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти» від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npsa/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyizagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>
- Десятничук, 2025 – Десятничук І. Історія Центральної та Східної Європи від найдавніших часів до початку ХХ століття. К.: Кондор, 2025. 288 с.
- Дяченко, 2025 – Дяченко О. Формування предметної компетентності на уроках історії. *Методика навчання географії та історії: сучасні виклики та практичний досвід*: Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 10 квітня 2025 р.). Дніпро: Середняк Т. К., 2025. С. 164–167.
- Задорожна, 2020 – Задорожна Л. В. Реалізація компетентнісного підходу до вивчення життя, діяльності та ролі видатних особистостей в шкільній історичній освіті. *Virtus*. 2020. № 42. С. 47–49.
- Історія України. Всесвітня історія ..., 2022 – Історія України. Всесвітня історія. 6-11 класи: Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2022 року № 698. К., 2022. 106 с. URL: <https://mon.gov.ua/staticobjects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>
- Історія Центрально-Східної Європи, 2001 – Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Леоніда Зашкільняка, Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 658 с.
- Концепція... – Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- Ладиченко, 1999 – Ладиченко Т. Формування історичного мислення в процесі вивчення курсу всесвітньої історії в школі. *Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелектуалу та творчих здібностей*. Одеса, 1999. С. 73–77.
- Модельна ... (авт. Пометун О. І., Ремех та ін.) – Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малиєнко Ю. Б., Мороз П. В.) (наказ Міністерства освіти і науки України від 06.09.2023 № 1090) <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Vsesvitnya.istoriya.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf>
- Модельна ... (авт. Щупак І. Я., Посулько А. та ін.) – Модельна навчальна програма «Всесвітня історія. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Щупак І. Я., Посулько А. С., Бакка Т. В., Бурака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В., Махонін О. О., Мелешенко Т. В., Павловська-Кравчук В. А., Піскарьова І. О., Худобець О. А.) (наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2023 року № 1001) <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/16.08.2023/Vsesvitnya.istoriya.7-9.kl.Shchupak.ta.in.13.09.2023.pdf>
- Мороз, Мороз, 2018 – Мороз П.В., Мороз І.В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с. Пометун, Гупан, Власов, 2018 – Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. К.: КОНВІ ПРІНТ, 2018. 208 с.
- Пометун, 2007 – Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті. *Історія в школах України*. 2007. № 6. С. 3–12.
- Пометун, 2008 – Пометун О.І. Підручник з історії у контексті діяльнісного і компетентнісного підходів. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2008. Том 1. № 50. С. 83–89.

- Пометун, Фрейман, 2006 – Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.
- Рудько, 2010 – Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.
- Яковенко, 2017 – Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.
- Evans, 2006 – Evans R.J.W. Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe. Oxford – New York: Oxford University Press, 2006. 358 p.
- Kozak, 2020 – Kozak O. Slavic countries of Central and Eastern Europe during the post-communist period on the pages of Ukrainian textbooks. *East European historical Bulletin*. 2020. № 1(17). P. 251–261. URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/218191>
- Tumblety, 2004 – Tumblety Joan. Evaluating role-play in history teaching: pedagogical benefits and challenges. *Advance HE*, 2004. URL: https://www.advance-he.ac.uk/knowledge-hub/evaluating-role-play-history-teaching?utm_source=chatgpt.com

REFERENCES

- Bakhanov, 2012 – Bakhanov K. Navchannia istorii v shkoli pid kutom zoru kompetentnisnogo pidkhotu: posibnyk dlia vchytelia [Teaching history at school from the perspective of a competency-based approach: a guide for teachers]. Kh.: Vyd. hrupa «Osнова», 2012. 127 s. [in Ukrainian].
- Bakhanov, 2005 – Bakhanov K. Suchasna shkilna istorychna osvita: innovatsiyni aspekt: monohrafiia [Modern school history education: an innovative aspect: monograph]. Donetsk: TOV «Yuho-Vostok, Ltd», 2005. 384 s. [in Ukrainian].
- Vandysh, 2004 – Vandysh Potr Tsina svobody. Istoriiia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy vid Serednovichchia do sohodennia [The Price of Freedom. A History of Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the Present]. K.: Krytyka, 2004. 463 s. [in Ukrainian].
- Dvornik, 2005 – Dvornik F. Sloviany v Yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii [Slavs in European history and civilization] / Per. z anhl. K: DUKh I LITERA, 2005. 528 s. [in Ukrainian].
- Deivis, 2001 – Deivis N. Yevropa: Istoriiia [Europe: History] / Per. z anh. P. Tarashchuk, O.Kovalenko. K.: Osnovy, 2001. 1463 s. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi standart ..., 2020 – Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State standard of basic secondary education] / Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro deiaki pytannia derzhavnykh standartiv povnoi zahalnoi serednoi osvity» vid 30 veresnia 2020 r. № 898. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyizagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898> [in Ukrainian].
- Desiatnychuk, 2025 – Desiatnychuk I. Istoriiia Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy vid naidavnishykh chasiv do pochatku KhKh stolittia [History of Central and Eastern Europe from ancient times to the beginning of the 20th century]. K.: Kondor, 2025. 288 s.
- Diachenko, 2025 – Diachenko O. Formuvannia predmetnoi kompetentnosti na urokakh istorii [Formation of subject competence in history lessons]. *Metodyka navchannia heohrafii ta istorii: suchasni vyklyky ta praktychnyi dosvid: Materialy I Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii (m. Dnipro, 10 kvitnia 2025 r.)*. Dnipro: Seredniak T. K., 2025. S. 164–167. [in Ukrainian].
- Zadorozhna, 2020 – Zadorozhna L. V. Realizatsiia kompetentnisnogo pidkhotu do vyvchennia zhyttia, diialnosti ta roli vydatnykh osobystostei v shkilnii istorychnii osviti [Implementation of a competency-based approach to studying the life, activities and role of prominent figures in school history education]. *Virtus*. 2020. № 42. S. 47–49. [in Ukrainian].
- Istoriiia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia ..., 2022 – Istoriiia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. 6-11 klasy: Navchalna prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History of Ukraine. World History. Grades 6-11: Curriculum for secondary education institutions]. Zatverdzheno Nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 3 serpnia 2022 roku № 698. K., 2022. 106 s. URL: <https://mon.gov.ua/staticobjects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.prohrama.2022.WH.HU.6-11.pdf> [in Ukrainian].
- Istoriiia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, 2001 – Istoriiia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [History of Central and Eastern Europe]. Posibnyk dlia studentiv istorychnykh i humanitarnykh fakultetiv universytetiv / Za red. Leonida Zashkilniaka, Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2001. 658 s. [in Ukrainian].
- Kontseptsiiia... – Kontseptsiiia Novoi ukrainskoi shkoly [The Concept of the New Ukrainian School]. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].
- Ladychenko, 1999 – Ladychenko T. Formuvannia istorychnogo myslennia v protsesi vyvchennia kursu vsesvitnoi istorii v shkoli [Formation of historical thinking in the process of studying the world history course at school]. *Rozvytok istorychnogo myslennia yak zasib formuvannia osobystosti, yii intelektualu ta tvorchykh zdibnostei*. Odesa, 1999. S. 73–77. [in Ukrainian].
- Modelna ... (avt. Pometun O. I., Remekh ta in.) – Modelna navchalna prohrama «Vsesvitnia istoriia. 7–9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Model curriculum "World History. Grades 7–9" for secondary education institutions] (avt. Pometun O. I., Remekh T. O., Maliienko Yu. B., Moroz P. V.) (nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 06.09.2023 № 1090) <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Vsesvitnya.istoriya.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf> [in Ukrainian].

- Modelna ... (avt. Shchupak I. Ya., Posunko A. ta in.) – Modelna navchalna prohrama «Vsesvitnia istoriia. 7-9 klasy» dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Model curriculum "World History. Grades 7–9" for secondary education institutions] (avt. Shchupak I. Ya., Posunko A. S., Bakka T. V., Burlaka O. V., Vlasova N. S., Zheliba O. V., Makhonin O. O., Meleshchenko T. V., Pavlovska-Kravchuk V. A., Piskarova I. O., Khudobets O. A.) (nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 16 serpnia 2023 roku № 1001) <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/16.08.2023/Vsesvitnya.istoriya.7-9.kl.Shchupak.ta.in.13.09.2023.pdf> [in Ukrainian].
- Moroz, Moroz, 2018 – Moroz P.V., Moroz I.V. Doslidnytska diialnist uchniv u protsesi navchannia vsesvitnoi istorii v osnovnii shkoli: metodychnyi posibnyk [Research activities of students in the process of teaching world history in primary school: a methodological manual]. Kyiv: TOV «KONVI PRINT», 2018. 96 s. [in Ukrainian].
- Pometun, Hupan, Vlasov, 2018 – Pometun O. I., Hupan N. M., Vlasov V. S. Kompetentnisno oriietovana metodyka navchannia istorii v osnovnii shkoli: metodychnyi posibnyk [Competency-oriented methodology for teaching history in primary school: a methodological manual]. K.: KONVI PRINT, 2018. 208 s. [in Ukrainian].
- Pometun, 2007 – Pometun O. I. Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii istorychnii osviti [Competency-based approach in modern history education]. *Istoriia v shkolakh Ukrainy*. 2007. № 6. S. 3–12. [in Ukrainian].
- Pometun, 2008 – Pometun O.I. Pidruchnyk z istorii u konteksti diialnisnogo i kompetentnisnogo pidkhodiv [History textbook in the context of activity and competency approaches]. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohichni nauky»*. 2008. Tom 1. № 50. S. 83–89. [in Ukrainian].
- Pometun, Freiman, 2006 – Pometun O., Freiman H. Metodyka navchannia istorii v shkoli [Methodology of teaching history at school]. K.: Heneza, 2006. 328 s. [in Ukrainian].
- Rudko, 2010 – Rudko S.O. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kin. XVIII – poch. XXI st.): navchalno-metodychnyi posibnyk z kursu [History of Central and Eastern Europe (late 18th - early 21st centuries): a teaching and methodological manual for the course]. Vyd. 2-he, dopovnene. Ostroh, 2010. 220 s. [in Ukrainian].
- Yakovenko, 2017 – Yakovenko H. Metodyka navchannia istorii: navchalno-metodychnyi posibnyk [History Teaching Methodology: Teaching and Methodological Guide]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU, 2017. 324 s. [in Ukrainian].
- Evans, 2006 – Evans R.J.W. Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe. Oxford – New York: Oxford University Press, 2006. 358 p. [in English].
- Kozak, 2020 – Kozak O. Slavic countries of Central and Eastern Europe during the post-communist period on the pages of Ukrainian textbooks. *East European historical Bulletin*. 2020. № 1(17). P. 251–261. URL: <http://eehb.dspu.edu.ua/article/view/218191> [in English].
- Tumblety, 2004 – Tumblety Joan. Evaluating role-play in history teaching: pedagogical benefits and challenges. *Advance HE*, 2004. URL: https://www.advance-he.ac.uk/knowledge-hub/evaluating-role-play-history-teaching?utm_source=chatgpt.com [in English].

Перше надходження – 11.02.2026

Прийнято до друку – 24.02.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358779

УДК 930.253: 291.6 (477.46)

Тетяна КЛИМЕНКО,
orcid.org/0000-0002-0748-4269
доцент, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету
(Україна, Черкаси)
winterone18@gmail.com

РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ЧЕРКАЩИНИ В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено інформаційну наповненість та здійснено комплексну характеристику фондів Державного архіву Черкаської області, що містять джерела до вивчення історії виникнення, становлення та діяльності релігійних громад і організацій на теренах Черкащини. Особливу увагу приділено аналізу документів різного походження – як адміністративно-управлінської документації, так і матеріалів самих релігійних інституцій, що дозволяє відтворити багатогранну картину конфесійного життя регіону. Розглянуто склад і зміст архівних фондів, їхню структуру, хронологічні межі та інформаційний потенціал для дослідження державно-церковних відносин, трансформацій релігійної мережі, а також особливостей функціонування православних, католицьких, протестантських та інших громад. Окреслено значення документів для вивчення політики держави щодо релігії у різні історичні періоди, зокрема в умовах змін політичних режимів. Зроблено висновок про важливість архівних матеріалів як надійної джерельної бази для реконструкції історії релігійного життя Черкащини, а також наголошено на необхідності подальшого їх наукового опрацювання, систематизації та введення до наукового обігу.

Ключові слова: архівні документи, фонди, історичні джерела, релігійні установи, релігійні громади, конфесії, церковні організації.

Tetiana KLYMENKO,
orcid.org/0000-0002-0748-4269
Associate Professor, Department of History and Law
Cherkasy State Technological University
(Ukraine, Cherkasy)
winterone18@gmail.com

RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE CHERKASY REGION IN ARCHIVAL DOCUMENTS: A SOURCE CRITICAL ANALYSIS

The article highlights the informational content and provides a comprehensive characterization of the holdings of the State Archive of the Cherkasy Region, which contain sources for studying the history of the emergence, formation, and activities of religious communities and organizations in the Cherkasy region. Particular attention is paid to the analysis of documents of various origins—both administrative and managerial records (circulars, directives, reports of authorities, correspondence) and materials produced by the religious institutions themselves (metric books, confession registers, minutes of community meetings, statutes, financial documents), which makes it possible to reconstruct a multifaceted picture of the confessional life of the region.

In the course of the research, the composition and content of archival fonds, their internal structure, principles of formation, chronological boundaries, and the degree of preservation of documents are examined. The informational potential of these materials for studying state–church relations, transformations of the religious network, and the specific features of the functioning of Orthodox, Catholic, Protestant, and other communities is analyzed separately. In particular, the documents make it possible to trace changes in the legal status of religious organizations, the specifics of their registration, liquidation, or restoration of activity, as well as their interaction with local authorities.

An important place in the study is occupied by the analysis of sources reflecting the everyday life of believers, the social composition of communities, the level of their activity, and their participation in social processes. Archival materials make it possible to identify the regional specifics of the development of the religious environment in the Cherkasy region and to trace the influence of historical events—revolutions, wars, and changes of state power—on the position of churches and denominations. Particularly valuable are documents from the Soviet period, which shed light on state policy toward religion, mechanisms of control and restriction of the activities of religious organizations, as well as the forms of adaptation of communities to new conditions of existence.

The significance of archival documents for studying state policy toward religion in different historical periods, particularly under conditions of changing political regimes and ideological orientations, is outlined. It is shown that archival materials are an important source not only for historians but also for researchers in the fields of religious studies, sociology, cultural studies, and law. They contribute to a deeper understanding of the processes of forming the religious identity of the population, the role of the church in society, and its influence on the cultural development of the region.

The article concludes by emphasizing the importance of archival materials as a reliable source base for reconstructing the history of religious life in the Cherkasy region. It stresses the need for their further scholarly processing, systematization, and introduction into academic circulation, in particular through the creation of electronic catalogs, publication of documentary collections, and the development of interdisciplinary research. Digitization of archival fonds is also identified as a promising direction, as it will significantly expand access to sources and promote their more active use in scholarly and educational activities.

Keywords: *archival documents, fonds, historical sources, religious institutions, religious communities, denominations, church organizations.*

Постановка проблеми. Дослідження архівних джерел з історії місцевих релігійних конфесій Черкащини, наукове осмислення їх ролі набуває в наші дні все більшої актуальності. Однією з важливих причин, що спонукали до цього процесу можна назвати його малодослідженість. У Державному архіві Черкаської області зберігається не достатньо документів, які б дали можливість простежити всю історію діяльності церковних установ в регіоні. До того ж, через відсутність значного комплексу документів певних історичних періодів, не всі аспекти церковної історії відбилися у матеріалах з однаковою повнотою, що зумовлене історичними військовими подіями, політичними переслідуваннями та репресіями осіб, які мали відношення до створення документів і збереження архівів, а також хронологічні межі не мають логічного зв'язку і охоплюють різні часові проміжки.

Актуальність обраної теми зумовлюється ще й тим, що історична роль релігійних громад та організацій Черкащини не повною мірою висвітлена у вітчизняній історіографії. Лише деякі джерелознавчі дослідження певною мірою розкривають процес його вивчення. У фондах духовних правлінь, церков, костьолів, монастирів, благочинних та релігійних навчальних закладів зберігаються надзвичайно цікаві відомості про їх діяльність, хоча кількість документів вкрай обмежена. Усі збережені фонди є важливим джерелом вивчення взаємовідносин держави та церкви, внутрішнього життя церкви, духовенства та віруючих.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливий внесок у дослідження джерельної бази з історії релігійних громад здійснюється у межах архівознавчих і джерелознавчих студій. У працях сучасних дослідників акцентується увага на інформативному потенціалі архівних фондів, зокрема можливості реконструкції діяльності релігійних інституцій через діловодну документацію, метричні книги, сповідні відомості та інші матеріали. У цьому контексті підкреслюється, що комплексний аналіз архівних документів дозволяє не лише відтворити структуру та функціонування релігійних громад, а

й простежити їхню роль у соціальному та культурному житті регіону. Огляди та публікації краєзнавців С. Кривенка (Кривенко, 1992; Кривенко, 1996), Л. Горенко (Горенко, 1992), Ю. Мариновського мають велике значення у вивченні цієї проблеми. Юрій Мариновський в своїй праці «Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року» використав значну кількість доступної документальної бази, щоб відтворити всю історію й функціонування православних монастирів, що розташовувалися на терені сучасної Черкаської області. Він увів до наукового обігу цілу низку архівних документів, додавши до них докладних коментарів та приміток (Мариновський, 2001). Дотичними до даної теми є дослідження сучасних істориків С. Таранця, (Таранець, 2004), Т. Клименко (Клименко, 2003; Клименко, 2005), Г. Папакіна. Г.В.Папакін, досліджуючи церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України поділяє їх на чотири категорії, відповідно до церковно-ієрархічної структури. До першої категорії він відносить фонди всіх церковних установ, до другої – церковно-громадські і добродійні організації (ради, товариства), до третьої – їх конфесійну приналежність (православна, греко-католицька, римо-католицька, старообрядницька та ін.), до четвертої – фонди церковно-навчальних установ, які займались підготовкою кадрів для релігійних установ (Папакін, 2001).

Автор статті ставить за мету подати якомога ширшу інформацію, з елементами аналізу, про фондний склад державного архіву області та рівень його збереженості, вказати на інформативну наповненість з питань історії православ'я на Черкащині, реконструювати події різних часів, які протягом тривалого часу замовчувались через ідеологічні та політичні причини, привернути увагу істориків до подальшого дослідження архівних матеріалів з метою використання в наукових розробках.

Виклад основного матеріалу. Церква займала особливе місце в історії України. Володіючи могутніми важелями впливу в економічній, політичній та ідеологічній сферах розвитку суспільства церква відігравала важливу роль у житті українського народу. Упродовж багатьох десятиліть першої половини ХХ ст. будь-яка релігія в Україні нищилась з катастрофічною швидкістю. Церква і релігія пережили ряд драматичних криз і зазнали репресій. Втрати духовних цінностей особливо вражають. У 1919 – 1969 рр. на території сучасної Черкаської області було закрито 10 православних і 2 старообрядницьких монастирів, близько 700 православних та 5 старообрядницьких храмів, 10 католицьких костелів і близько 60 синагог (ДАЧО. Ф. Р- 4313. Оп. 3. Спр. 162. Арк. 6 – 11). З усіх розібраних, або висаджених у повітря духовних святинь більшість була пам'ятками архітектури минулих віків. Разом з ними загинули священнослужителі, які були репресовані у трагічні 30-ті роки ХХ століття, а також і архіви.

Масове знищення православних храмів відбувалося у першій половині ХХ ст. Церкви закривались, храми руйнувались чи використовувались під сільські клуби, склади тощо. Попри те, що Конституцією 1936 р. кожному громадянину гарантувалося право на свободу вірування церковне життя в Україні не відроджувалось впродовж ще багатьох десятиліть. У роки масових

репресій великих людських втрат зазнала Церква. Для українського духовенства фатальним роком став 1937 р. Тільки за жовтень було заарештовано понад вісімдесят священнослужителів на Черкащині (Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання, 2001). Крім того, значний масив документів, було втраченою в роки Другої світової війни.

Характеризуючи склад документів, що знаходяться на збереженні в архіві слід зазначити, що переважну більшість складають 209 фондів церков за 1710 – 1924 рр. та два об'єднані архівні фонди – 71-ї церкви Звенигородського повіту за 1710 – 1924 рр. та 56-ти церков Золотоніського повіту за 1734 – 1920 рр. Серед матеріалів переважне число становлять метричні книги про народження, шлюб та смерть; дошлюбні опитування; сповідні розписи; списки населення села; клірові відомості; ревізські казки; прибуткові і видаткові книги; списки членів релігійної громади; інвентарні книги причтових будівель церкви; описи церковного майна; звітні відомості церковно-парафіальних шкіл; копії царських Указів та маніфестів; книги обліку надходжень добровільних пожертвувань та прочитаних проповідей; літописи сіл; кошториси на будівництво храмів; відомості про кількість церковних земель та стан церковної пасіки. Серед однотипних документів знаходимо також і особливі, які з невідомих причин потрапили до їх складу.

Так, у фондах Миколаївської церкви с. Воробіївка Черкаського повіту зберігається праця ректора Казанської духовної семінарії архімандрита Іннокентія – «Богословие обличительное» за 1863 р. (ДАЧО. Ф. 169. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 13 – 20.); Богословської церкви с. Суха Калигірка Звенигородського повіту є опис ікони Сухокалигірської божої матері за 1868 р. (ДАЧО. Ф. 152. Оп. 27. Спр. 30. Арк. 1 – 25); полкової Преображенської церкви Брянського єгерського полку 9-ї піхотної дивізії – листування священників церкви з командуванням полку і дивізії з службових і релігійних питань; список убитих військових чинів у війні 1877 р. (ДАЧО. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1 – 11); Богородицької церкви с. Івангород Чигиринського повіту – Уставна грамота генерала від кавалерії, героя Вітчизняної війни 1812 р. Миколи Миколайовича Раєвського за 1866 р. (ДАЧО. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4).

Богданівська (Іллінська) церква в с. Суботів має історичне значення, як місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького, яку він сам збудував у 1651 р. (ДАЧО. Ф. Р- 131. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 54). В Уманській церкві, яка після землетрусу 1846 р. була розібрана, похована Софія Потоцька, яку в другій половині XVIII ст. п'ять найбільших європейських дворів монархів визнало за найкращу жінку епохи (ДАЧО. Ф. Р-5624. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 53).

На кладовищі довкола св. Троїцької церкви у Млієві знаходяться могили родини Самиренків – купців І-ої гільдії, промисловців, видатних вчених помологів, соціологів та меценатів. Після Другої світової війни пам'ятники були зруйновані, а могили зорані (ДАЧО. Ф. Р-5624. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 24).

Католицький костюл в с. Таганча Канівського району вважається родинним сім'ї землевласника графа Осипа Понятовського – гвардії полковника, засновника першої в Україні суконної фабрики, і його синів Августа і Цезаря – учасників польського повстання 1863 р. За часів

громадянської війни склеп було пошкоджено, а в 1925 р. труни по варварські спалено.

Традиційні документи (метричні книги, сповідні розписи, книги шлюбних обшуків, дошлюбні свідоцтва, список парафіян, ревізькі казки) використовуються, як правило, для генеалогічних досліджень. Серед них, особливо, значний і не розкритий, у повному обсязі, інформаційний потенціал мають матеріали церковної реєстрації актів цивільного стану.

Першоджерелом фіксації вікового і цивільного стану населення є метричні книги – основне джерело для вивчення демографічної структури населення, як держави в цілому, так і окремих населених пунктів зокрема, а також родинних зв'язків. Генеалогічні дослідження вимагають знань таких допоміжних історичних дисциплін, як геральдики, історичної географії, хронології, ономастики, антропоніміки та топоніміки. В метричних книгах подається інформація про кількість народжених, місяць і день народження, імена народжених, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, віросповідання батьків та хрещених батьків новонародженого та осіб, хто проводив таїнство хрещення. В інформації про тих, хто взяв шлюб подається кількість шлюбів, місяць і день шлюбу, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, віросповідання нареченого та нареченої, яким за рахунком є цей шлюб для кожного з молодих, про особу, хто проводив таїнство та тих, хто був поручителями. У відомостях про померлих повідомляється стать померлого, місяць і день смерті, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, причина смерті померлого, та про особу, хто проводив сповідання, організував поховання і де поховано померлого.

Вивчення метричних книг дозволяє отримати цінну інформацію про причину вибору імені при народженні. Позашлюбні діти записувались на ім'я матері, і лише, в окремих випадках на ім'я батька. Дослідникам родів важливо знати про те, що потрійна форма імен виникла поступово: раніше за все виникло ім'я, потім по-батькові, і тільки з середини XIX ст. прізвище. У польських прізвищах суфікс «ський» вказував на належність до заможного прошарку у суспільстві та наявність землеволодіння.

Представникам духовенства почали надавати прізвища тільки з XVIII ст. Більша частина з них походила від назв церков, на честь святих, пророків, церковних свят, ікон, географічних назв місцевості в якій вони мешкали, та ін. Відомості про причини, форми і особливості виникнення власних імен допомагають вирішувати питання ідентифікації осіб з однаковими іменами і прізвищами, які належать до конкретного роду. Вивчення родоводу – дуже тонка і делікатна тема, яка вимагає занурення в певний соціокультурний пласт, отримання знань про стан, традиції, рід занять, участь у військових змаганнях та інші відомості з історії роду.

Наявність інформації, що міститься в метричних книгах дозволяє виявити вікову структуру шлюбів і смертності; сезонність народжень, шлюбів, смертності; визначити напрямки шлюбних міграцій. Ці відомості дозволяють встановити природний приріст населення конкретного населеного пункту; відновити історію родин, а також їх зв'язок з іншими мешканцями конкретних населених пунктів через запрошення їх як хрещених батьків та поручителів.

Не менш цікавими документами є ревізькі казки, як джерело важливої демографічної інформації та сповідні розписи, в яких сконцентовано відомості про чисельність та соціальну структуру православного населення. У фонді Черкаське повітове казначейство знаходимо ревізькі казки міщанських православних, єврейських та купецьких православних товариств м. Черкас за 1834 – 1858 рр. (ДАЧО. Ф. 285. Оп.1. Спр. 3. Арк. 1 – 996); додаткові ревізькі казки кріпосних, казенних та поміщицьких селян, сімейств рекрутів і відставних від військової служби Черкаського повіту (ДАЧО. Ф. 285. Оп.1. Спр. 24. Арк. 1 – 91).

Цінна інформація щодо ведення церковного господарства є в прибутково-видаткових книгах та книгах ревізій. Певну інформаційну цінність становлять документи з адміністративно-кадрових призначень, порушень церковнослужителями уставних норм. Не менш важливими є документи з виборів церковних старост, в яких сконцентована інформація про моральний і духовний стан парафії, кількість та поіменний склад прихожан церкви. Так, в протоколі виборів церковних старост Соборно-Успенської церкви м. Канева від 29 травня 1889 р. зазначено, що на наступне триріччя, одноголосно, було продовжено перебування на цих посадах раніше обраних прихожан – міщан м. Канева, як таких, що заслужили довіру у громади «по їх тверезості та чесній поведінці признані благонадійними, а тому довіряємо як за спостереженням за церковним майном, так і за збереженням і використанням церковних коштів» (ДАЧО. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1).

Серед документів церковної звітності кінця XVIII ст. з'явилися шнурові книги, до яких вносились прибутки від торгівлі церковними свічками (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 17), так звані, свічні збори (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 11), крім того, кухлеві та причтові збори, пожертвування прихожан, книги обліку грошових витрат, описи церковного майна та книг. Але ці документи містять не повну інформацію про церковні прибутки, більшість з них приховувалась причетниками. Певне наближення до істинного матеріального статку духовенства дають численні метричні книги та сповідальні розписи, книги обшуку оскільки за виконання цих обрядів, в обов'язковому порядку, бралася плата (ДАЧО. Ф. 403. Оп. 21. Спр. 1. Арк. 13, 113 – 114).

В архівних фондах є чимало відомостей про історію церков, які зосереджено в клірових відомостях, літописах і описах церков та послужних формулярних списках служителів церкви. В них подано описання зовнішнього вигляду церков, зазначено дати їх будівництва, наявність землі та іншої власності, церковного майна, чисельність прихожан за соціальним статусом та вид їх занять, відстань церкви від консисторії, благочинного та повітового міста. Наведено перелік населених пунктів, що входили до складу парафії церкви. Крім того, вказано прізвища власників сіл, хуторів з кількістю дворів у них (ДАЧО. Ф. 334. Оп. 1. Спр.40. Арк. 1 – 4).

Указом від 7 березня 1722 р. Синод зобов'язав усіх священників щорічно складати клірові відомості. Тим самим було покладено початок систематичному обліку населення. Важливу частину документів складають

клірові відомості, в яких зібрані відомості статистичного характеру про стан церков округу, кількість і склад священнослужителів, церковне майно (ДАЧО. Ф. 346, Оп. 1. Спр.1. Арк. 1 – 85), використання церковних коштів (ДАЧО. Ф. 347. Оп. 1. Спр 12. Арк. 1 – 109). Саме клірові відомості були первинною ланкою церковного обліку і є цінним історичним джерелом для історико-статистичних досліджень (Кузнець, 2006). Форми клірових відомостей упродовж десятиліть змінювались і розширювались інформацією про парафіяльний храм, його причт, церковну землю, станово-конфесійний склад населення, динаміку змін демографічної ситуації.

Серед численних матеріалів різних релігійних фондів збереглося чимало документів органів державної влади та вищого духовенства. Зокрема, копій указів і маніфестів імператора, Синода, циркулярів Київської духовної дикастерії, Черкаського духовного правління (ДАЧО. Ф. 165. Оп.1. Спр 7. Арк. 1 – 250). Ці документи містять відомості про формування політики держави та вищого релігійного керівництва щодо їх діяльності і дають можливість краще зрозуміти механізм формування державної політики по відношенню до духовенства в різні часові періоди.

Певну джерелознавчу цінність мають документи, які відображають діяльність благочинних, що діяли в повітових містах і представлені першою дільницею третього та четвертого округів Звенигородського повіту та третього і п'ятого округів Черкаського повіту. Посада благочинного була затверджена в православної церкві в першій половині XVIII ст. і ліквідована у 1917 р. Вперше вона згадується в Духовному Регламенті 1719 р. Благочинні здійснювали нагляд за проведенням церковної політики, веденням господарства, поведінкою духовенства, приводили у виконання розпорядження єпархіального керівництва, приймали адміністративно-судові рішення над причтом. Надзору благочинного належали від 10 до 30 ближніх церков, які входили в його округ. Документи благочинних, що зберігаються в архіві охоплюють хронологічні рамки з 1800 по 1920 рр. і представлені копіями указів Київської духовної консисторії, рапортами священників про відвід земельних ділянок, надання допомоги вдовам, сиротам, сім'ям солдат (ДАЧО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1 – 67), стан церков та притулків (ДАЧО. Ф. 445. Оп. 1. Спр.7. Арк. 1 – 27), рапортами і листуванням священників про діяльність приходських комітетів та асигнування коштів на ремонт церков (ДАЧО. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1 – 154). Важливу роль відігравали благочинні у сприянні відкриттю в селах церковно-приходських шкіл і училищ, наглядом за їх діяльністю і утриманням (ДАЧО. Ф. 150. Оп. 1. Спр.1. Арк. 1 – 117). Так, Київське Губернське правління своїм розпорядженням 1860 р. до благочинних наголошувало вирішити організаційні питання щодо залучення підвідомчих їм священнослужителів до організації при кожному приході «православного навчання дітей селянських, яке має бути, скільки можна, просто і не складно і полягати повинно бути в навчанні правилам віри православної і молитвам, букварю, часослову і псалтирю, а також рахунку і письма, по скільки можна, простому і наочному способу, наприклад, на великій чорній дошці, добре і доступно для всіх

встановленою, взаємно навчати інших менших» (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4).

У державному архіві зберігається 10 фондів церковно-приходських шкіл та двох духовних училищ. Найбільш характерні документи – розпорядження інспектора народних училищ; циркуляри повітового відділення губернської єпархіальної училищної ради; протоколи педагогічних рад; звіти про діяльність училищ і шкіл, класні журнали, списки учнів та екзаменаційні листи; копії розписок про отримання коштів на ремонт школи; каталог книг школи, інвентарна книга, розписки про отримання свідоцтва про закінчення школи (ДАЧО. Ф. 121. Оп. 1. Спр. Арк. 6).

Цікавим та інформативно наповненим є фонд Ротмистрівської двокласної церковно-приходської школи в якому відклались копії циркулярів Всеросійської та Київської губернської єпархіальних училищних рад до постанови Тимчасового Уряду від 20 липня 1917 р. про передавання всіх церковних шкіл у відомство Міністерства народної освіти; Київського генерального секретаріату у справах освіти про ведення навчання українською мовою у школах України, про організацію курсів дошкільних вихователів; циркуляри Черкаської повітової шкільної ради про асигнування коштів школам, про організацію для вчителів українознавчих курсів у м. Кив та м. Сміла, про перехід діловодства шкіл на новий (григоріанський) стиль (ДАЧО. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 18).

При церковно-приходських школах створювались опікунські ради на які покладалась обов'язки з благоустрою і утримання шкіл, господарських питань, організації харчування та доставки учнів до школи, придбання підручників, проведення концертів та літературно-вокальних вечорів. До складу церковно-шкільних опікунств входили: завідуючий та опікун школи, учитель, представники від міської влади і земства та дві виборні особи від православного населення (ДАЧО. Ф. 247. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 18).

Окремо можна виділити фонд Черкаського повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради. Цей фонд містить циркуляри Київської єпархіальної училищної ради про організацію діяльності церковно-приходських шкіл; журнали засідань Черкаського повітового відділення та шкільної комісії; листування з Київською єпархіальною училищною радою, благочинними повіту, інспекторами народних училищ, повітовою земською управою, завідуючими шкіл з кадрових, господарських та фінансових питань; акти та звіти про діяльність учбових закладів; акти іспитових комісій шкіл повіту; послужні списки учителів шкіл повіту; списки шкіл по округах повіту; списки вихованців шкіл по селах повіту; акти про рух грошових коштів по повітовому відділенню (ДАЧО. Ф. 142. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1 – 9).

Для задоволення духовних потреб все зростаючого населення на терені Середнього Подніпров'я в XVI – XVII ст. виникає велика кількість монастирів. За деякими даними на території сучасної Черкащини у XVI – XX ст. діяло близько 30 монастирів. У XIX початку XX ст. в числі діючих було лише чотири: Красногірський, Лебединський, Мотронинський та Онуфріївський. Документи тільки двох з них – Лебединського Миколаївського жіночого і

Жаботинського Онуфріївського чоловічого та ще чотирьох ліквідованих монастирів зберігаються в державному архіві області (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9). У ліквідованому Мошногірському Вознесенському козацькому монастирі за словами Л.Похілевича «...блукав нещасний син Хмельницького Юрій, який став із гетьмана ченцем» (Похілевич, 1864). Не можна обійти увагою статистичні відомості Виноградського Успенського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 162 – 167), Жаботинського Онуфріївського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 130 – 133), Корсунського Онуфріївського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 152 – 157), Медведівського Миколаївського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 147 – 149), Мотронинського Троїцького (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 137 – 140), Мошногірського Вознесенського чоловічих (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 144 – 145), та Чигиринського Троїцького (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 183 – 189) і Лебединського Миколаївського жіночих (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 178 – 181) монастирів в яких зібрана інформація про їх місцезнаходження; внутрішні і зовнішні монастирські будівлі, їх історія побудови, функціонування і особливості оздоблення; види господарської діяльності; кількість ораної та сінокісної землі, лісових угідь, монах та коштів (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 130 – 167).

Про динаміку церковного землеволодіння йдеться насамперед в копіях указів імператора, Синода, циркулярах духовних консисторій. Так, Указом Імператора від 28 листопада 1847 р. було введено обов'язкове ведення інвентарів маєтків поміщиків із зазначенням в них відомості про кількість членів сім'ї, ораної і сінокосної землі, інвентарю, худоби, селянських дворів у господарстві (ДАЧО. Ф. 339. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 15 – 19) та «особливі правила» з керування цими маєтками, в яких зазначались обов'язки селян (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 7). Листування Мошенського ігумена Юсафа Якимовича Рафаїла (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 2) поширює наші знання про взаємовідношення місцевих церковних ієрархів з власниками земель, всередині яких був розташований монастир. Землі Мошногірського монастиря приносили чималий прибуток монастиреві через що, неодноразово виникали суперечки між братією та мошенськими власниками (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 10) і, можливо, тільки завдяки Універсалу, виданому 1671 р. гетьманом Петром Дорошенком на володіння Мошногірському Вознесенському монастирю «з заборонаю втручання в маєтності і справи обителі військової та городової старшини, мошенських обивателів й посполитих», а пізніше гетьманом Іваном Мазепою 1708 р. «на всі його володіння» землі довгий час залишались у монастирському володінні (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 86). Така ж доля спіткала і Мотронинський монастир, про що у 1749 р. будівничий монастиря схимонах Ігнатій звернувся до управителів Чигиринського староства з проханням покласти край таким непорозумінням і визнати монастирське право на володіння землею, яке було підтверджено відповідним Височайшим дозволом (ДАЧО. Ф. 420. Оп. 1. Спр. 1383. Арк. 6). Із судової справи 1856 р. за спірні землі між Корсунським монастирем і князем П.П. Лопухіним дізнаємося про самовільне заволодіння ним монастирськими землями та за рішенням Сенату повернення їх монастирю. Вочевидь, наданий для розгляду Сенату

підтверджувальний Універсал 1707 р., гетьмана Івана Мазепи на утіддя Корсунському Онуфріївському монастирю переважив всі княжі доводи (ДАЧО. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 52 – 54).

Документи фондів Звенигородського, Золотоніського, Черкаського та Чигиринського духовних правлінь представляють певний інтерес для вивчення історії церков і охоплюють хронологічні рамки з 1722 по 1910 рр. Слід зауважити, що найчисленнішим та інформативно наповненим є фонд Чигиринського духовного правління, який налічує 2358 справ за 1760 – 1895 рр.

Духовні правління були створені згідно з Указом Сената від 9 вересня 1775 р. на заміну протопопських правлінь. Після уточнення розділу губерній на повіти у 1798 р. вони діяли як колегіальна установа, яка здійснювала церковне керівництво на території повіту, була нижчою інстанцією церковного суду і підпорядковувалась духовній консисторії. Члени правління призначались єпархіальною владою. Наприкінці ХІХ ст. духовні правління поступово скорочувались з передаванням функцій консисторії та благочинним радам.

Характерними документами цих установ є копії імператорських указів та указів Київської Переяславської і Полтавської духовних дикастерій та консисторій, урядового Синода духовних правлінь про проведення богослужбових обрядів; рапорти та донесення духовних правлінь про призначення і переміщення на посадах духовних осіб, відбір дітей церковнослужителів для хору Києво-Печерської лаври; рапорти благочинних про відкриття церковно-приходських шкіл, заборону священнослужителям проводити церковні обряди в інших приходах, введення метричних книг, дозвіл старовірам мати свої церкви; журнали засідань правлінь; листування з різних церковних питань; статистичні звіти про народження смерть та шлюби прихожан; клірові відомості; сповідні розписи; відомості про причти, прихожан, стан та майно церков; реєстр відомостей церков про покарання священників за провини, відведення церквам земельних ділянок, розшук солдат-утікачів і кріпаків; іменні списки канцелярських службовців священнослужителів і їх дітей та ін. У фонді Звенигородського духовного правління зберігається Інструкція Синоду від 17 квітня 1808 р. про обов'язки і компетенції церковних старост (ДАЧО. Ф. 352. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 4 – 8).

Важливим за своїм інформаційним наповненням є фонди римо-католицького віросповідання. У фонді Звенигородський декан Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії містечка Мошни Черкаського повіту відклались повідомлення Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії; правила реєстрації переходу осіб із православних у католицизм за 1915 – 1916 рр.; метричні свідоцтва і свідоцтва про надання дозволів на шлюб парафіян; листування з настоятелями костельів про порядок видавання метричних свідоцтв і зберігання метричних книг за 1861 – 1901 рр. (ДАЧО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36); правила реєстрації переходу осіб з православного в католицьке віросповідання (ДАЧО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1 – 12). У фонді римо-католицького костельу містечка Мошни збереглись метричні книги, списки парафіян по населених пунктах, описи рухомого і нерухомого майна костельу, книга сповідання прихожан (ДАЧО. Ф.

385. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1 – 14), а у фонді Смілянський римо-католицький костюл – списки парафіян костюлу (ДАЧО. Ф. 421. Оп.1. Спр. 1. Арк. 1 – 11). З переліку речей, які перебували в Уманському краєзнавчому музеї дізнаємося не тільки про існування Маньківського Троїцького чоловічого православного монастиря, але і те, що короткочасно він функціонував як уніатський (ДАЧО. Ф. Р-3990. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 58).

Висновки. Отже, матеріали Державного архіву Черкаської області є важливою складовою джерельної бази з історії християнських релігійних установ України. Архівні документи становлять велику цінність для реконструкції взаємин духовенства з прихожанами церкви, ведення господарської діяльності. Виявлені джерела створюють хоч і не повну, але широку картину релігійного життя регіону, можуть служити репрезентативною базою для реконструкції історичного розвитку християнства в Черкаському краї, визначення особливостей системи управління, церковно-територіального устрою, статусу духовенства в контексті історії окремого населеного пункту.

Разом із тим, слід зауважити, що значна частина наукових праць з цієї проблематики має фрагментарний характер і зосереджується переважно на окремих аспектах діяльності релігійних громад або конкретних історичних періодах. Недостатньо комплексно досліджено саме джерельний потенціал фондів Державного архіву Черкаської області як цілісної системи. Хоча відомо, що архів зберігає значний масив документів, зокрема метричні книги різних конфесій, сповідні відомості, документи духовних установ, проте ці матеріали ще не повністю введені до наукового обігу та потребують систематизації й узагальнення

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Горенко, 1992 – Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир. Історичний нарис. *Родовід*. Черкаси. 1992. Число четверте. С. 59 – 66.
- ДАЧО – Державний архів Черкаської області.
- Клименко, 2003 – Клименко Т. Охорона пам'яток історії та культури Чигиринщини в 20-х роках ХХ ст.: за документами Державного архіву Черкаської області. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. Праць*. 2003. Вип. 6. С. 91 – 111.
- Клименко, 2005 – Клименко Т. Пам'яткоохоронна робота на Черкащині. *Краєзнавство Черкащини. Збірник*. Черкаси, 2005. № 8. С. 149 – 158.
- Кривенко, 1991 – Кривенко С. До історії автокефалії. *Родовід*. Черкаси. 1991. Друге число. С. 50 – 51.
- Кривенко, 1992 – Кривенко С. З історії антирелігійних кампаній. *Родовід*. Черкаси. 1992. Третє число. С. 42 – 47.
- Кривенко, 1992 – Кривенко С. Велике полювання на відьом в с. Подорожньому Чигиринського повіту року 1833. *Родовід*. Черкаси. 1992. Число четверте. С. 76 – 83.
- Кривенко, 1996 – Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина 1944 – 1965 рр. *Родовід*. Черкаси. 1996. № 13. С. 31 – 56.
- Кузнець, 2006 – Кузнець Т.В. Клірові відомості православних церков Уманського повіту за 1913 рік про населення регіону напередодні Першої світової війни. *Південний архів*. Випуск № 22. Херсон. 2006. С. 167.
- Маринівський, 2001 – Маринівський Ю. Черкаська минувшина. *Черкаси «Відлуння-Плюс»*. 2001. С. 56.
- Папакін, 2001 – Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія. *Студії архівної справи та документознавства* /Редкол.: Ляхоцький В.П. (гол.ред.), Матяш І.Б. (заст. гол.ред.) та ін. К., 2001. Т. 7. С. 5 – 13.
- Похилевич, 1864 – Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 620.
- Святі новомученики, 2001 – Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії Української Православної церкви. Черкаси, 2001. С. 49.
- Таранець, 2004 – Таранець С. Старообрядство міста Києва та Київської губернії. К., 2004. С. 27.

REFERENCES

- Horenko, 1992 – Horenko L. Chyhyrnskyi Troitskyi zhinochyi monastyr [Chyhyryn Trinity Monastery]. Istorychni narys. *Rodovid*. Cherkasy. 1992. Chyslo chetverte. S. 59 – 66. [in Ukrainian].
- DACHO – Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archives of Cherkasy Region].
- Klymenko, 2003 – Klymenko T. Okhorona pamiatok istorii ta kultury Chyhyrynshchyny v 20-kh rokakh XX st.: za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Cherkaskoi oblasti [Protection of historical and cultural monuments of the Chyhyryn region in the 1920s: according to documents of the State Archives of Cherkasy Region]. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvid. zb. nauk. Prats*. Vyp. 6. K., 2003. S. 91 – 111. [in Ukrainian].
- Klymenko, 2005 – Klymenko T. Pamiatkookhoronna robota na Cherkashchyni [Monument protection work in Cherkasy region]. *Krayeznavstvo Cherkashchyny. Zbirnyk*. Cherkasy, 2005. № 8. S. 149 – 158. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1991 – Kryvenko S. Do istorii avtokefalii [To the history of autocephaly]. *Rodovid*. Cherkasy. 1991. Druhe chyslo. S. 50 – 51. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1992 – Kryvenko S. Z istorii antyrelihiinykh kampanii [From the history of anti-religious campaigns]. *Rodovid*. Cherkasy. 1992. Tretie chyslo. S. 42 – 47. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1992 – Kryvenko S. Velyke poliuvannia na vidom v s. Podorozhnomu Chyhyrnskoho povitu roku 1833 [The Great Witch Hunt in the Village of Podorozhne, Chyhyryn County, 1833]. *Rodovid*. Cherkasy. 1992. Chyslo chetverte. S. 76 – 83. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1996 – Kryvenko S. Do istorii vidnosyn radianskykh ustanov ta pravoslavnoi tserkvy. Cherkashchyna 1944 – 1965 rr [To the history of relations between Soviet institutions and the Orthodox Church. Cherkasy region 1944 – 1965.]. *Rodovid*. Cherkasy. 1996. № 13. S. 31 – 56. [in Ukrainian].
- Kuznet, 2006 – Kuznets T.V. Klirovi vidomosti pravoslavnykh tserkov Umanskoho povitu za 1913 rik pro naselennia rehionu naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Clerical information from Orthodox churches in Uman district for 1913 about the population of the region on the eve of World War I]. *Pivdennyi arkhiv*. Vypusk. Kherson. 2006. №22. S. 167. [in Ukrainian].
- Marynovskiy, 2001 – Marynovskiy Yu. Cherkaska mynuvshyna [Cherkasy's past]. *Cherkasy «Vidlunnia-Plus»*. 2001. S. 56. [in Ukrainian].
- Papakin, 2001 – Papakin H. Tserkovni fondy khrystyianskykh konfessii u skladi Natsionalnoho arkhivnoho fondu Ukrainy: struktura, zmist, istoriia [Church funds of Christian denominations within the National Archival Fund of Ukraine: structure, content, history]. *Studii arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva /Redkol.: Liakhotskyi V.P. (hol.red.), Matiash I.B. (zast. hol.red.) ta in. K., 2001. T. 7. S. 5 – 13. [in Ukrainian].*
- Pokhylevych, 1864 – Pokhylevych L. Skazanyia o naselennykh mestnostiakh Kyevskei hubernyy [Tales about the populated areas of the Kyiv province]. K., 1864. S. 620. [in Ukrainian].
- Sviati novomuchenyky, 2001 – Sviati novomuchenyky i spovidnyky Cherkaski: zhyttia, podvyhy, strazhdannia [Holy New Martyrs and Confessors of Cherkasy: Life, Deeds, Suffering]. Vydannia Cherkaskoi yeparkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy. Cherkasy, 2001. S. 49. [in Ukrainian].
- Taranets, 2004 – Taranets S. Staroobriadstvo mista Kyiva ta Kyevskei hubernii [Old Rite of the city of Kyiv and Kyiv province]. K., 2004. S. 27. [in Ukrainian].

Перше надходження – 07.04.2026

Прийнято до друку – 20.04.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026

Інформація про авторів

ВАКАЛ Роман – аспірант кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;

ГОРОХІВСЬКИЙ Петро – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ДАВЛІСТОВ Олександр – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету;

ДЕГТЯРЬОВ Вадим – здобувач III (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка;

ДОБРОВОЛЬСЬКА Вікторія – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки Херсонської державної морської академії;

КИРИДОН Алла – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор ДНУ «Енциклопедичне видавництво»;

КЛИМЕНКО Тетяна – доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету;

ЛИСЕНКО Алла – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету;

МАХИНЯ Оксана – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь – кандидат історичних наук, професор, професор кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету;

МИРОВСЬКИЙ Олексій – доктор філософії (PhD), викладач ВСП «Фаховий коледж інформаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка»;

МИРОНОВА Ірина – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

РУККАС Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

САЛАМАХА Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної економіки, підприємництва та фінансів Інженерного навчально-наукового інституту ім. Ю.М.Потебні Запорізького національного університету;

САЛАТА Оксана – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка;

СВЯЩЕНКО Зінаїда – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини;

СЕМЕШИН Едуард – магістр історії, незалежний дослідник;

СКРИПНИК Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини;

ТАЦІЄНКО Віталій – кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри історії та культури України Уманського національного університету;

ТАЦІЄНКО Наталія – кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри історії та культури України Уманського національного університету;

ТРОЯН Сергій – доктор історичних наук, професор Жешувського
університету;

ЮРЕЙКО Павло – кандидат історичних наук (PhD), завідувач
навчально-методичної лабораторії Львівського національного університету
імені Івана Франка.

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 14

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 27.04.2026 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 23,95

Тираж 100 прим. Замовлення № 701

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com